

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Випуск 9

Київ–2013

УДК 94(477) «1917/1921»

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 424 с.

Основну частину збірника складають статті, підготовлені на основі виступів учасників наукової конференції «Українська держава гетьмана Павла Скоропадського: проблеми дослідження (до 95-ї річниці проголошення)» (Чернігів, 16 травня 2013 р.), а також містить археографічні публікації та рецензії на нові видання з історії Української революції 1917–1921 рр.

Для науковців, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться українською історією.

УДК 94(477) «1917/1921»

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ № 16394-4866 Р, видане 23.02.2010 р.)

Збірник є фаховим виданням України з історичних наук

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 520

E-mail: ukrtrev@ukr.net

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олена Бойко, кандидат історичних наук (Київ)

Анатолій Буравченко, доктор історичних наук (Київ)

Владислав Верстюк, доктор історичних наук, *головний редактор* (Київ)

Степан Віднянський, доктор історичних наук (Київ)

Олександра Кудлай, кандидат історичних наук (Київ)

Руслан Пиріг, доктор історичних наук (Київ)

Олександр Ресніт, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Віталій Скальський, кандидат історичних наук, *відповідальний секретар* (Київ)

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Федір Турченко, доктор історичних наук (Запоріжжя)

ISSN 2307-3047

© Інститут історії України НАНУ, 2013

© Автори статей, 2013

ЗМІСТ

До 95-річчя Української Держави Павла Скоропадського

Олександр Ресніт

Формування сучасної історіографії української нації 5

Владислав Верстюк

Гетьманський режим у публіцистиці Сергія Єфремова 10

Руслан Пиріг

Правляча еліта Української гетьманської держави:
вищі урядовці (жовтень — грудень 1918 року) 34

Олена Любовець

Ставлення загальноросійських і національних партій
до Гетьманату П. Скоропадського 48

Тетяна Осташко

З історії діяльності В'ячеслава Липинського
у 1914–1918 рр. 62

Олексій Лунандін

Перспективи дослідження еволюції політичного вибору гетьмана
П. Скоропадського в світлі нових методологічних підходів 91

Максим Потапенко

Польський політикум в Українській Державі
(квітень–грудень 1918 р.). 101

Ірина Еткіна

1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства 113

Соціальний та політичний наратив революції

Любов Шара

Чернігівське міське громадське управління 1913–1917 років 126

Любов Жванко

Діяльність урядових структур Української Народної Республіки
у справі підготовки до репатріації біженців
Першої світової війни (зима 1917 — весна 1918 рр.) 139

Тамара Демченко

Василь Андрієвський: штрихи до біографії 168

Олена Бойко

Влада і місто: нариси життя Києва за Директорії УНР
(грудень 1918 — січень 1919 рр.) 181

Володимир Устименко	
Політичні причини етноконфліктних ситуацій	203
Сергій Гірік	
Західна Україна і партія боротьбистів: ідеологічний і тактичний аспекти	234
Роман Тимченко	
Мирон Тарнавський — командувач Української Галицької армії	250
Ярослав Файзулін	
Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки	269

Публікація документів

Віталій Скальський	
Пилькевич Олександр. Про минуле Українського Генерального Військового Комітету і початок організації української армії (спроба історичних спогадів).	306
Олександра Кудлай	
Протоколи засідань Комітету Української Центральної Ради (квітень 1917 р.)	320
Олег Павлишин	
3 документів дипломатії Української Народної Республіки 1920–1921 рр.: Договір між УНР і Кубанським Краєм та ідея Союзу Причорноморських Держав	383

Рецензії та огляди

Геннадій Корольов	
[Рецензія] Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później. Pod redakcją Sławomira Dębskiego. Warszawa, 2013. 424 s.	399
Анотації	405
Відомості про авторів	418

ДО 95-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Олександр Рєєнт

Формування сучасної історіографії української нації

Першою й визначальною рисою сучасної вітчизняної історіографії є україноцентричний характер. Як би того не хотіли скептики чи критик «національного» гранд-нарративу, він існує де-факто. Навіть якщо взяти оді назви праць з української історії вони переконують, що головним об'єктом у них проступають Україна як територія, географічне поняття культурний простір, державно-політичні утворення на українських землях власне, «українське питання», народи України, суспільно-політичні економічні, соціокультурні процеси на цьому обширі.

Дехто вважає формування «національної» історіографії ознакою периферійності чи навіть містечковості й хуторянства. Очевидно, це швидше якісь «малоросійські» комплекси, оскільки не тільки на пострадянському просторі чи країнах «третього світу», а й у розвинених державах існують «національні» історіографії з усіма атрибутами: етноцентризмом, етатизмом, тенденційністю, ідеологічною спрямованістю, глорифікаційно-романтичним флером тощо. І ніхто не вважає це рудиментарною зоною і спадщиною, від якої слід сором'язливо відмовитися.

Існує й інша когорта критиків «національної» версії історії що свідомо, з власних переконань чи на виконання певних політичних замовлень. інкримінує їй «паплюження святинь», «дезорієнтацію суспільства», «переписування історії», «відхід від історичної правди», «фальсифікацію» тощо.

І тим і іншим чомусь не спадає на думку, що «національна історіографія — це продукт не чиєїсь спланованої, політично інспірованої акції, а закономірний результат органічного розвитку суспільства, що прагне себе пізнати, з'ясувати і простежити систему координат, у якій воно рухалося і продовжує жити, визначити власні джерела і ресурси, здатність до спротиву, конкуренції чи експансії.

Дивним було б якраз протилежне, коли б така «національна» історіографія в Україні не з'явилася!

І, нарешті, саме завдяки таким маркерам суспільство одержує надзвичайно продуктивні надійні критерії оцінки того, на які вектори воно орієнтується, чого прагне, іншими словами, — цінності, які воно визнає доленосними в минулому, та які визначатимуть її сьогодення і майбутнє.

Більше того, суспільство дуже чутливого реагує на спроби політикуму і держави нав'язати йому ті чи інші орієнтири й цінності: в одних випадках воно отримує імпульс оптимізму, відчуття перспективи, в іншому впадає апатію, прострацію, пасивність.

Іманентною ознакою сучасного етапу історієписання є підвищена увага до історії українського національно-визвольного руху протягом кількох століть. Ліквідація «запобіжників» і заборон, цензури жорстких схем породила справжню повінь публікацій з цієї тематики. У цій продукції було чимало «метеликів»-одноденок, публіцистики політизованих матеріалів і навіть фальсифікатів та містифікатів. Однак дві добрі справи, принаймні для фундаментальної науки цей підвищений інтерес «зробив»: по-перше, до наукового обігу та в широкий читацький загал було введено величезний джерельний масив, що сформував емпіричну основу наступних досліджень; по-друге, історія боротьби українського народу за незалежність цілком природно інкрустувалась в історію національно-визвольного руху в Україні у ХІХ–ХХ століттях.

За всіх плюсів і мінусів цього процесу публіцистична і наукова література стимулювали самоідентифікацію громадян Ук-

раїни і навіть розмежування по цій лінії. Одні асоціювали себе з національною традицією державності, суверенітетом, титульною нацією, інші — з радянською спадщиною, рідше — російською ідеєю. При цьому мова виявилася заручницею політичних рішень та електоральних технологій, штучного нагнітання конфронтаційних настроїв.

Таким чином, українські науковці, як на мене зуміли створити (хай не у всьому довершено!) націєцентричну версію свого минулого. Додаючи радянську спадщину, вплив діаспорного історієписання, російської державницької концепції сучасного зразка, західних моделей українські вчені в гострих дискусіях, що продовжуються й нині, поступово, але невпинно рухаються вперед, змінюючись самі й допомагаючи трансформації суспільства та держави.

Наша історія позначена доленосними впливами зовнішніх чинників — варязьких, литовських, польських, австрійських, угорських, чеських словацьких, румунських, турецьких, російських. Жодним чином не ставлячи під сумнів права на існування євразійської моделі інтерпретації історії Росії чи інших «національних історіографій», такою ж мірою вважаємо цілком науково легітимною україноцентричну модель. Із вуст скептиків можна почути, що вона, мовляв, уже за визначенням «відриває» українську минувшину від світової історії, закріплює за нею роль аутсайдерів та периферійників-ізоляціоністів. Насправді у цьому проглядається або нерозуміння справжнього стану речей, або свідоме прагнення позбавити нас національної історіографії, яку мають усі народи, що себе поважають.

Адже національне історієписання — це відтворення минулого на певній території (іншими словами — історія етносу чи держави) у широкому контексті взаємодії і взаємовпливів з усіма сусідами та світовим співтовариством.

Націєцентризм у класичному розумінні нічого спільного не має з самоамілюванням та етнічною ексклюзивністю. Це — підхід, що передбачає глибоке осмислення внутрішніх чинників,

котрі є рушіями історичного поступу, та перспектив будь-якого, в тому числі й українського, народу.

З огляду на багато причин, місце України у цивілізаційних процесах неможливо визначити методом механічного накладання євразійської чи західноєвропейської матриці. Так, специфічно українськими можна вважати такі риси історичного розвитку:

1) аграрна домінанта у формуванні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянська ментальність, відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, релігійність, традиції індивідуального господарювання тощо;

2) проблема політичної еліти, що простежується на всіх етапах вітчизняної історії;

3) провінціалізм, брак волі до консолідації і державотворення, порівняно пізні організаційне (на відміну від ідейно-теоретичного) оформлення корінних інтересів нації, аморфність політичних партій, відсутність традицій політичної, парламентської боротьби, дріб'язковий характер суперечностей між українськими політичними силами на рубежі XIX–XX ст.;

4) перенесення центру ваги націєтворчої діяльності за кордон, у середовище української еміграції.

Навіть цей, далеко не повний, перелік переконує в тому, що дослідження вітчизняної історії потребує нестандартних підходів. Безоглядна орієнтація на концепції західних чи російських вчених є контрпродуктивною як з огляду на відомі відмінності історичних процесів, так і з точки зору генерування оригінальних методологічних підходів до їх осягнення.

І в цьому руслі хотілося б висловити кілька думок щодо перспективних напрямів наукових студій.

Перший із них впливає зі щойно викладених рис історичного розвитку українського народу й окреслює відповідне коло питань: процеси націєгенези і державотворення, форми та засоби самоідентифікації українців, формування політичних

партій, громадських організацій, політичної еліти та моделей реалізації політичних програм.

Другий пов'язаний із вивченням соціально-політичних явищ, що вимагає поєднання мікро- та макроісторичних підходів, реконструкції «малих життєвих світів» і стратегій різних груп українського суспільства.

До третього напряму слід віднести явища культури, освіти, релігійного життя, побуту і повсякденності, без яких неможливо стереоскопічно відтворити ментальний портрет українців.

Нарешті, останній, четвертий, охоплює всі вектори контактів українства із зовнішнім світом, все багатство діалектичних зв'язків, впливів та запозичень.

Та про яку галузь історичного знання не йшлося б, відповідальний учений має брати до уваги мультикультурний і поліконфесійний характер української нації, виявляти делікатність та об'єктивність в оцінках, зваженість у характеристиках, аналогіях та узагальненнях.

Лауреат Нобелівської премії 2010 р. перуанський письменник Маріо Варгас Льюса у своїй лекції з нагоди нагородження дуже образно сказав про роль літератури у житті суспільства. Якщо замінити слово «література» на «історію», одержимо нестандартне визначення цивілізаційної місії останньої.

Отже, «[історія] перетворюється на чародійство, коли дає нам надію одержати те, чого в нас немає, стати тим, ким ми не є, вести те неможливе існування, в якому ми, мов язичницькі боги, відчуваємо себе смертними і безсмертними водночас, коли закладає в нас дух нонконформізму та бунту, що лежить в основі всіх подвигів, що сприяли зменшенню насильства у стосунках між людьми. Зменшенню, але не повному усуненню, тому що наша історія, на щастя, завжди залишатиметься незакінченою. Тому нам потрібно продовжувати мріяти, читати і писати — адже це найефективніший із винайдених нами способів полегшувати наше смертне існування, перемогти корозію часу і зробити неможливе можливим».

Владислав Верстюк

Гетьманський режим у публіцистиці Сергія Єфремова

За останні двадцять років історія створення Української Держави 1918 р. ретельно опрацьована дослідниками. Вийшло друком чимало узагальнюючих і вузькоспеціальних праць, в яких усебічно розкривається цей короткий за часом, але досить динамічний і драматичний за перебігом подій період Української революції 1917–1921 рр. Особливістю сучасної історіографії теми є її широкий оціночний діапазон — від глорифікації до нищівно-критичного заперечення¹. Часто-густо дослідники висловлюють цілковито контрверсійні думки щодо природи гетьманського режиму та основ проваджуваного ним курсу внутрішньої і зовнішньої політики. Ці дискусії, як правило, точаться в науковому середовищі, мають пізнавальний, академічний характер і не виходять на більш широке політичне поле, однак за ними не можна не помітити певну світоглядну проблему. Стисло її можна визначити так: що більш важливе в момент революційної кризи — створення і збереження будь-якими засобами державності, яка згодом може стати (а може й не стати) національним консолідатором, чи нагальне вирішення суспільних потреб, що призвели до революції, за допомогою державної політики як інструменту подолання кризи? Іншою світоглядною особливістю сучасної історіографії є суперечка (часто прихована) з приводу національної сутності гетьманату, його українськості чи малоросійськості. За кожним із цих світоглядних уявлень стоїть своя умовна стратегія й тактика побудови держави. У міжвоєнний період минулого століття вони поділили українських істориків на державників і народників. Щось подібне маємо й сьогодні. Об'єктивно, спираючись на невдалий

---

¹ Докл. див.: *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. — К., 2011. — С. 9–29.

досвід українських визвольних змагань, важко визначити, хто у цій суперечці має більші резони. Всесвітня історія підказує нам, що немає якихось усталених і перевірених, єдино вірних способів творення держави. Як нема й однозначної відповіді на питання, що є запорукою міцності нової держави — опертя на титульну націю, чи спроба здобути лояльність усіх народів, які населяють цю державу?

Іноді держави виникають із внутрішніх потреб національного розвитку, іноді є наслідком дії сприятливих зовнішньополітичних обставин і сил. Така множинність форм застерігає історика від надмірного абстрагування та нагадує, що його обов'язок полягає насамперед у детальній фіксації, описі того, що відбулося. А це, своєю чергою, заохочує до пошуку нових джерел, їх аналізу та залучення до існуючих наративів.

Цей достатньо довгий вступ видався мені необхідним для з'ясування дослідницької теми з кількох причин. Передусім з огляду на постать С. Єфремова, активного учасника національного руху, лідера Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), одного з найпродуктивніших публіцистів доби революції, перо якого зафіксувало на шпальтах «Нової ради» сотні великих і малих подій, прокоментувало найрізноманітніші повороти політичної ситуації, а багатьом діячам того часу дало критичну оцінку. Можна говорити про певну цілісність поглядів С. Єфремова на події Української революції, які визначалися його ліберально-демократичним світоглядом, що майже в однаковій мірі робило його супротивником як лівого екстремізму, так і правого консерватизму. Цікаво, що формально залишаючись заступником голови Української Центральної Ради, С. Єфремов критикував її ліву, нереалістичну політику, особливо після повернення УЦР до Києва весною 1918 р. Однак і державний переворот 29 квітня 1918 р. не викликав у нього жодних позитивних альянсів, а гетьманська політика наражалася на інтелектуальний спротив, суб'єктивне несприйняття. Можливо, саме ця обставина була причиною слабого використання сучасною історіографією публіцистики С. Єфремова, яка далеко не

завжди вписується у загальні історіографічні схеми. Водночас, на мою думку, публіцистична творчість С. Єфремова є органічною частиною короткої історії гетьманату, вона дозволяє не лише відтворити минуле української революційної журналістики, але й краще зрозуміти умонастрої тогочасної вітчизняної інтелігенції, а також підважити кілька існуючих до сьогодні історіографічних міфів (скажімо, про те, що П. Скоропадський після перевороту щиро протягнув руку дружби і співробітництва соціалістам-федералістам, пропонував їм участь в уряді).

Перші дні перевороту до цього часу вивчено недостатньо з причин малої кількості джерел і їх слабкої об'єктивності та інформативності. Змовники були погано підготовленими, не мали чіткого плану дій, очевидно, покладаючись у всьому на німецький чинник. Їх коло було досить вузьким, далеко не всі близькі до гетьмана особи, скажімо М. Устимович, посвячувалися в тему перевороту. Як згадував пізніше П. Скоропадський, акція планувалася на 30 квітня, на другий день роботи з'їзду хліборобів, адже настрої делегатів наперед не були відомі². На порядок денний зібрання питання про владу й гетьмана не виносилося³. Зі складом кабінету теж були проблеми — за перші три дні змінилося три його очільники. Гетьман писав, що його головною ідеєю було створення сильного уряду, здатного на відновлення життя країни. А тим часом його мучило, як він пише, «відсутність біля мене підготовленого кадру людей, здатних зайняти міністерські пости»⁴. Жодної кандидатури з кола есефів П. Скоропадський не називав, отже, очевидно, і не розглядав. На посаду голови уряду він вирішив узяти М. Устимовича, хоча й усвідомлював, що той не годиться на таку посаду. «Підходящої людини у Києві я не бачив на цей пост. Я вирішив взяти М. Устимовича з тим, щоб згодом, коли справа одержить роз-

---

² *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. — К., 1995. — С. 154.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2: Українська гетьманська держава 1918 року. — Нью-Йорк, 1954. — С. 36.

⁴ *Скоропадський П.* Спогади... — С. 149.

голос і можна буде працювати відкрито, я підшукаю йому інше почесне призначення. Окрім того, далеко не всі портфелі міністерські були заміщені»⁵, — зізнався гетьман. При цьому він не приховував, що бачив «списки соціалістів-федералістів, які одними з перших зуміли викликать у німців довіру до себе»⁶. А от у П. Скоропадського соціалісти-федералісти симпатії та довіри явно не викликали, він іронічно називав їх «кадетами 3-го сорту»⁷. Думається, спроби порозумітися з есефами були зроблені «для годиться» за рекомендацією німців. Про їх позірність говорить той факт, що 29 квітня нова влада призупинила вихід газети «Нова рада» (орган УПСФ), відновивши його лише 9 травня, коли вже було сформовано уряд, а перша хвиля суспільного збудження після перевороту пройшла. Саме 9 травня відновлена «Нова рада» відкрилася передовицею С. Єфремова «Наша позиція», в якій він у категоричній формі висловив власне негативне ставлення і позицію очолюваної ним партії до перевороту.

«Тепер маємо нове правительство, — писав С. Єфремов. — На кого воно спірається, коли брати, певна річ, внутрішні сили? З'їзд земельних власників, на якому доведено до діла ідею перевороту — це певна річ цілком видима підвалина для нового міністерства. Але так само видима річ, що специфічний добір з'їздовців не може убрати в себе навіть тих, що були в опозиції до правительства Голубовича. Виразно власницькі інстинкти, чорносотенний дух та російська орієнтація з'їзду виключає можливість солідарности з ним та його ділом і широких народніх мас, і всіх прихильників волі і, звичайно, української інтелігенції. З'їзд та сформований на йому кабінет, що потім дістав собі в голови п. Лизогуба, з внутрішнього погляду знов же висить у повітрі й знов же не матиме ні реальної підпори в масах, ні навіть морального спочуття од української інтеліген-

⁵ *Скоропадський П.* Спогади... — С. 149.

⁶ Там само. — С. 139.

⁷ Див.: *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава. — С. 89.

ції. Його політика неодмінно має бути чужою для України і, з багатьох поглядів, явно ворожою її інтересам»⁸.

Минуло всього кілька днів після перевороту, уряд лише формується, програма його діяльності ще не скристалізована, але С. Єфремов уже виніс переконання, що переворот — це не просто спосіб зміни лівого, есерівського уряду В. Голубовича більш правим політичним крилом, це значно масштабніша за своїми наслідками акція, покликана покласти край революції, повернути країну на кілька років назад, ліквідувати здобутки демократії у соціальній та національній політиці.

Із цього моменту та до падіння гетьманського режиму публіцист дотримуватиметься сформульованої ним думки, щоразу повторюючи її й відповідним чином розвиваючи. Для С. Єфремова ясно, що переворот — це не наслідок прояву внутрішніх суперечностей в українському русі, які, без сумніву, існували, а результат успішно проведеної спецоперації, у результаті якої «організація нової влади на Україні потроху, шкандибаючи і спотикаючись, таки доходить до кінця. Нове міністерство вже мало не зовсім сформовано. Особистий і громадський склад його, хоча можуть бути ще маленькі перетасовки, визначився зовсім виразно. І тепер можна вже говорити про те обличчя, з яким вийде перед люде це нове "українське" правительство [...]. Отже, перше "ділове" правительство на Україні — не українське: такий маємо одразу парадокс життя, яке так часто обдаровує нас великими несподіванками. І таких парадоксів буде ще чимало в теперешні часи, — так багато, що і все міністерство д. Лизогуба можемо назвати в значній мірі міністерством парадоксальним, сплетеним з несподіванок та політичного кар'єризму, з суперечностей та зовсім виразник ознак тієї "волі до влади", яка жене своїх носителів на карколомні сальто-мортале»⁹.

Зі зрозумілих причин цензурного характеру С. Єфремов не говорить про архітекторів і головних організаторів перевороту,

---

⁸ Нова рада. — 1918. — 9 травня.

⁹ Там само. — 10 травня.

під охороною яких зібрався хліборобський з'їзд. Але він не сумнівається, що це німецькі генерали. Після падіння гетьманського режиму, у січні 1919 р. публіцист дає в «Новій раді» цикл статей, об'єднаних спільною назвою «Скоропадщина». Тут він називає все своїми іменами:

«Рідко коли узурпація приходила таким циничним, безсоромністю вистеленим шляхом, як це зробила скоропадщина. Рідко коли нова власть так одверто вихиляла своє справжнє, практичне обличчя з-під тих "ідейних" запон, якими звичайно приоздоблює себе всяка узурпація».

С. Єфремов наголошує на ролі німецької військової присутності в Україні, без ініціативи й участі якої переворот ніколи б не відбувся:

«З першого моменту, коли вискочив на сцену — в цирковій ложі й на Софіївському майдані — і до останнього дня, коли згинув без вісти й сліду — "гетьман всея України" державсь тільки на чужій реакції, на чужій силі, на голому насильстві. Власної підпори тут не знайдеш. Гола й не підмальована узурпація була домінантою у воскресеній гетьманщині».

Вторинність, маріонетковість нового режиму не викликали у С. Єфремова сумнівів:

«Тупа реакція, що неспромоглася навіть на власну силу, а сперлася цілком на дужі тоді плечі німецького вищого командування, занадто ясно визирала з-за постати цього російського генерала з лиховістним прізвиськом і сумнівною репутацією. Ясно було, що це тільки лялька, нитки од якої простяглися з Інститутської на Катерининську вулицю, де керувала ними жилава рука генерала Гренера. Німецькі юнкери скористувалися з помилок по-дитячому безпорадного правительства В. Голубовича і взялися рятувати українських зубрів, — а в результаті братньої цієї допомоги й народилася маріонетка з пишним титулом — "гетьман всея України"¹⁰.

---

¹⁰ Нова рада. — 1919. — 3 січня.

На думку С. Єфремова, П. Скоропадський — випадкова в українському русі людина, малопопулярний російський генерал, який лише завдяки власному прізвищу та збігу обставин потрапив у політику, і до того ж «не мав навіть стільки розуму й такту, щоб використати до пуття інсценівку свого циркового обрання». С. Єфремов не приховує своєї іронії щодо перших законодавчих гетьманських актів: грамоти та тимчасових законів.

«У своїй грамоті, отій класичній пам'ятці глупоти й нахабства, "гетьман всея України" не догадався навіть послатись на те, що йому всенародним обранням доручено булаву, а сам себе просто взяв та й прирік володарем над Україною ("я обявляю себе гетьманом"). Ще більш автократичні замашки виявились у тому "тимчасовому законі", який од того часу мав бути конституцією України: безграмотний плагіат з пам'ятних "основних законів" Російської імперії занадто бив у вічі з цього убогого твору гетьманської юриспруденції»¹¹.

Гетьманський переворот, на думку С. Єфремова, це також спроба старої дореволюційної реакції взяти політичний реванш. Не випадково за гетьмана Київ перетворюється на притулок для величезної маси реакційних царських сановників, військових, церковних діячів.

«З Великоросії, а надто з колишніх центрів, Петербургу й Москви, ринули на Україну хмари "фаховців", і просто спекулянтів, яким вже небезпечно, та й ні на чому стало мародерствувати в класичній стороні совдепів. Київ по самі вінця заповнився новітніми аргонавтами, які знайшли нарешті золоте руно — і не постригли його, а навіть з живим м'ясом виривали. З тихого, інтелігентського Києва стала "найвеселіша столиця в світі". Увесь бруд, увесь намул великопанських центрів, уся рутинна старої бюрократії перелилися на Україну й почали тут, під гетьманським крилом, свою розкладову роботу. І місяць — другий не минув, як з України зроблено цитадель реакції, надію

---

¹¹ Нова рада. — 1919. — 3 січня.

реставраторів, пристановище всього, що найгірше було колись у царській Росії»¹².

Зрозуміло, що за таким режимом С. Єфремов, який сформувався на українській народницькій традиції та понад два десятиліття віддав боротьбі за українську справу, не міг визнати статус національного.

Для С. Єфремова гетьманська влада чужа, інородна, не та, що вийшла з народного лона, а силоміць нав'язана народу. Звідси й відповідне безкомпромісне ставлення публіциста до нового курсу, яке він оприлюднив ще на початку травня 1918 р.: «Ми ставимо за найвищу мету нашої роботи — добро українського народу, що досяг був власної державности і національних здобутків у демократичних формах, яка на цей час для нас служить за єдине мірило правительственной політики і визначає наші до неї стосунки. І за часів большевицьких, і за правительства Голубовича ми були в опозиції, бо і всеросійські, і наші большевики працювали на згубу основним домаганням української національности й державности. Чи ж має тепер статися одміна? Видима річ — ні. До старих питаннів ми тільки підходимо з нового боку, але з тією самою, по суті оцінкою, і ми будемо вести свою давню нитку слугування українському народові в його найістотніших потребах»¹³.

С. Єфремов — загартований політичний боєць, він пройшов вишкіл царської цензури, коротко взимку 1918 р. зіткнувся з цензурою більшовицькою, тому не має особливих ілюзій із приводу можливого тиску на опозицію та її пресу:

«Ми розуміємо, що становище для нашої позиції настало надзвичайно тяжке, що воля слова вже дістала великі щербини, що знов починається тяжка дорога боротьби за елементарні вимагання людського життя. Але не первина нам цю боротьбу провадити. І тепер, перед новими перспективами, можемо знов показати те, з чого ми почали свою роботу за большевиків: "Де

---

¹² Нова рада. — 1919. — 3 січня.

¹³ Там само. — 1918. — 9 травня.

не зможемо по правді говорити — там воліємо мовчати, бо сила може заціпити уста, може скувати вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісти говорило — ще не вродилась така на світі сила"»¹⁴.

Важко повірити в те, що між гетьманом і однодумцями С. Єфремова могли знайтися точки дотику, не говорячи вже про спільну працю.

10 травня уряд Ф. Лизогуба затвердив декларацію власних намірів, яка мала заспокоїти громадськість і дати пояснення, чому нова влада вдалася до такої архаїчної форми державності, як гетьманат. У декларації йшлося про те, що гетьман «не думає стати самодержцем», а уряд «міцно проводитиме в життя ідею дальшого всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі та державних і громадських організаціях і зміцнення всіх форм української державності». Уряд уважав свою місію тимчасовою, покликаною зміцнити в Україні державність та скликати народне представництво, яке висловить справжню «непофальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України»¹⁵. Декларація запевняла, що влада не має прагнення обмежувати місцеве самоуправління, як і політичні свободи громадян, що уряд не стане на службу інтересам великих землевласників, що він уже приступив до вироблення плану земельної реформи й т.ін. Водночас документ містив цілий ряд суперечливих інвектив і відвертих погроз на адресу гіпотетичних агітаторів, які гудили нову владу. С. Єфремов не забарився з коментарем. 14 травня він опублікував статтю «Слова та діла», в якій поставив під сумнів реальність і щирість урядових обіцянок:

«Опубліковане в газетах правительственне повідомлення од нового міністерства має загальний характер всіх правительственних повідомлень, до яких зучала нас була минула росій-

---

¹⁴ Нова рада. — 1918. — 9 травня.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Історія України... — С. 94–96.

ська дійсність [...]. І читаючи це повідомлення, — не перестаєш думати, що краще було б, якби правительством дало було спокій "агітаторам, що розійшлися по всьому краю", а зате ясніше поставило перед очі громадянства та поясняло ті свої практичні заходи, які так суперечать усяким гарним словам і зглибока зачіпають та хвилюють не тільки верхню плівку людей, що "роблять політику", а справді таки широкі народні маси».

С. Єфремов говорить, що не титул гетьмана викликає заперечення, а ті обставини, за яких цей титул реставровано.

«А обставини, як ми знаємо, були такі, що справді дають ґрунт для думки, що заводиться особистий режим, і з цього погляду хоча б цитована вже у нас фраза з "Грамоти" — "я оповіщаю" вимагала б точного і ясного толкування. Про це саме і мовчить офіційне повідомлення, як і про те, чому звичайна досі назва "Українська Народня Республіка" вимазується з правительственних актів та заміняється просто "Українською Державою"».

С. Єфремов пише, що справи уряду розходяться з його реальною політикою, а численні репресії, з яких режим почав свою діяльність і якими її поки що й обмежує, вимальовують невтішну перспективу: «Треба думати, що й по своєму повідомленні нове правительство зостанеться таким же ізольованим та самотнім, яким було й досі»¹⁶. Бідою уряду, на думку С. Єфремова, була його несаможиттєвість і нездатність виробити лінію конструктивної політики:

«Місяць живемо під новою владою, — писав публіцист. — Часу може й не досить, щоб зробити щось епохальне, але цілком досить, щоб напрям показати, виточити якусь одну лінію і по ній, як що це справді тверда і певна себе власть, йти непохитно, не звертаючи й не оглядаючись на всі боки. Але цього якраз ми й не бачимо. Лінії просто нема. Ніхто нікуди не йде. Прави-

---

¹⁶ Нова рада. — 1918. — 14 травня.

тельство нічого іншого не робить, тільки топчеться на одному місці, топчеться безсило і неоковирно»¹⁷.

Принципова хиба нової державної конструкції, на думку С. Єфремова, у відсутності міцного фундаменту, опертя на суспільний загал, яка складає «основу всього нашого дуже невідрадного теперішнього становища». Воно постійно проявляється не лише у внутрішній, але й у зовнішній політиці, де українська дипломатія зазнає однієї поразки за іншою:

«Бесарабія... Крим... Дін... Кубань... Холмщина... Галицька справа... Ратифікація Берестейського договору в Австро-Угорщині... Це ж ляпас за ляпасом, які дістає наша недолуга дипломатія. Навіть замирення з совітською Росією вона зробити не годна, хоча це, здавалося б, не так то вже й важко. І це не тому, що не має твердої волі, — на це нашої влади вистарчило б, бо імперіалізму їй не бракує, а тому, що за волею тією нічого не стоїть, ні на що вона в середині не спірається і живе ізольовано од усього — од інтелігенції, цього мозку країни, од мас, рук її, од правих, од лівих, од середніх — од усіх кругом. І це чудово бачать усі наші сусіди і — на свою руч використовують»¹⁸.

С. Єфремов одним із перших заговорив про те, що внутрішня політика нового режиму дуже швидко переросла спроби зміцнити державний лад, встановити тверду владу та громадський порядок і набула відвертого репресивного характеру. Хвиля арештів прокотилася по революційній демократії, зачепила міські думи, повітові та губернські земства. С. Єфремов не міг мовчати в подібній ситуації:

«Те, що робиться тепер на Україні, скидається вже не на державну боротьбу, не на втихомирення, навіть, а просто на політичну помсту соціальних шарів, які знов прийшли до влади і нічого кращого не здужали вигадати, як старими ж і забрудненими руками творити не суд, а розправу над своїми політичними ворогами. Коли людей хапають за те, що вони

---

¹⁷ Нова рада. — 1918. — 28 травня.

¹⁸ Там само. — 7 серпня.

займали це або те становище, коли їх, як напр. Одиця, держать у вогких і темних мішках разом з уголовними злочинцями, злодіями та розбишаками, коли їм не кажуть цілими неділями, за що їх обвинувачують, або коли їх обвинувачують статтями з старого Угол. Уложенія витягнутими — то в цьому всьому важко побачити щось інше, а не саму голу помсту, саме "торжество победителей", які не навчилися нічого навіть з недавньої науки столипинського часу»¹⁹.

Поряд із державною вартою, реквізиційними загонами велика роль у проведенні репресивної політики відводилася місцевій владі — губернським та повітовим староствам, загалом сформованим із реакційних елементів. Цю обставину визнавав згодом і один із найтолерантніших історіографів гетьманської влади — Д. Дорошенко. Він писав про випадкові й невдалі, одіозні призначення, однак заперечував, «ніби було попризначувано "царських губернаторів" і "справників"»²⁰. Місцева влада — ще одна критична тема для С. Єфремова. Він не пише про буквальні призначення «старих губернаторів», але для нього очевидно, що на місцях владу отримали люди з дореволюційним досвідом і психологією. А це, на його думку, небезпечно, як рух уперед із головою, поверненою назад:

«Адміністрація царських часів тільки те й робила, що як шашіль точила державний організм у середині; адміністрація наших часів робить те ж саме, тільки що відповідно до завданнів утихомирення робить це з більшим розмахом та смаком, з більшою до цинизму доведеною одвертістю. Та й не диво: сам пан голова міністрів недавно мусів признатись, що склад провінціяльних адміністраторів дуже далекий навіть не од ідеала — куди вже нам! — а од того, щоб їх терпіти можна було».

Вишукування крамоли зробилося головним завданням місцевої влади. Як приклад такої роботи публіцист наводить наказ подільського губернського старости до мирових посеред-

---

¹⁹ Нова рада. — 1918. — 22 травня.

²⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 91.

ників, в якому рекомендується скласти списки тих селян, котрі не брали участі в погромах економій, користуючись свідченнями панів-поміщиків. Очевидно, таких була меншість і скласти списки було простіше, але з якою метою вони складаються? — запитує автор статті. І сам дає відповідь:

«З одного боку, щоб невинні не несли кари за те, що невинні, бо досі несли її; а з другого, щоб вони послужили "серьезнымъ средствомъ создания здоровой и авторитетной группы населения, которая окажетъ правительству и представителямъ его власти на местахъ неоценимыя услуги въ деле выяснения виновныхъ и установления порядка"»²¹.

Із приводу необхідності «твердої влади» С. Єфремов публічно полемізує з Д. Донцовим, який захищав дії уряду, пояснюючи їх потребою встановлення міцного порядку. С. Єфремов на це відповів так:

«Супротивниками політики "твердої руки" ми не були ніколи. Зараз по повороті Центральної Ради з Житомира ми писали про потребу справжньої влади, тієї влади, яка не тільки хоче, але й може проводити до життя свої постанови — і за це тоді ж стрілися з перелякано-обуреними докорами на сторінках одного з тодішніх офіціозів. Звичайно, таку політику ми розуміємо не в тому, щоб трощити шибки, як розумів її колишній диктатор російський Дурново, а за ним і його наслідувачі, а в тому, щоб потрощені шибки повставляти. Бити шибки штука немудра і це всякий потрапить. Далеко важче виявляти тверду руку в позитивній праці, не впадаючи, з одного боку, в демагогічне потурання отарним інстинктам маси (большевизм з ліва), ні в соціальну помсту та насильство над людністю з другого (большевизм з права). І от тут усе питання в тому, чи данна комбінація влади може знайти таку середню лінію, щоб удержатись на високостях позитивної роботи»²².

---

²¹ Нова рада. — 1918. — 13 серпня.

²² Там само. — 7 серпня.

Не може погодитись С. Єфремов і з політикою утисків місцевого самоврядування — земств і міських дум, які після падіння самодержавства зазнали демократизації та під впливом Центральної Ради набули яскравого національного забарвлення. С. Єфремов пише, що цілком зрозуміло, для чого провели фронтальну ревізію органів самоврядування. Це — прелюдія до запровадження нового земського закону, згідно з яким повноваження губернських і повітових гласних припинено:

«Управа, виходить, працюватиме цілком безконтрольно, — робить висновок публіцист. — І коли це управа не обрана, а призначена, то самоврядування обертається в нуль і тріумфує штюрмеровський порядок, і ми не здивуємось, коли за кілька місяців панування цього порядку зруйновано буде зав'язь ладу, на який принаймні надію давало демократичне, безцензове земство. Російські національності в ролі варягів в українському земстві — це не тільки господарська, а й політична небезпека».

Завершує статтю висновок-запитання: «Чи не кидає українська держава собі колоддя під ноги, сажаючи на українські стільці отих столипинових вихованців?»²³. Іншу статтю на подібну тему С. Єфремов закінчує оптимістичним висновком:

«Хід цієї історії цілком натуральний. Боротьба за демократизацію життя на цьому не спиниться. Ідея демократичного самоврядування не збанкрутувала, а тільки мусить на якийсь час поступитися перед непереможними обставинами. І реакції нема чого радіти: побачимо, як вона впорається з тим, що сама ж і наробила, і чи не доведеться їй заради порятунку місцевого господарства користуватись багато чим з досвіду і практики демократичних органів. Тріумфальні розмови хутко затихнуть під тиском життя, й ідея демократичного самоврядування стане знов чистою і не заплямованою»²⁴.

Особливо болісна ситуація утворилася на селі, де підтримані гетьманською владою та іноземним військом поміщики вимага-

---

²³ Нова рада. — 1918. — 28 серпня.

²⁴ Там само. — 3 жовтня.

ли відшкодування завданих їх господарствам та оселям збитків. У дію пішли каральні загони, державна варта. С. Єфремов різко виступає проти подібних методів, але й не захищає селянство. Він пише, що селяни постраждали двічі, спочатку зваблені лівою демагогією і популізмом, які пропонували швидкий спосіб розжитися землею, а тепер — від каральних акцій поміщицької реакції. Власне, на його переконання, селянство стало жертвою як лівого, так і правого екстремізму:

«Недосвідчений у соціальних справах селянський розум не може усвідомити цієї раптової зміни, не може ні знайти винуватих, ні зрозуміти, що право здобувається не самим революційним поривом, а довгою боротьбою і працею над власним добробутом, освітою, культурою»²⁵.

На його переконання, конструктивний вихід зі становища може бути досягнутий лише спільними діями селян і влади:

«Не безладними виступами, не гайдамацьким терором будується життя, а організованою силою. Це повинні зрозуміти люде, що пробують демагогію воскресити. Але так само не реакцією, не правительственным терором, не помстою кладуться підвалини організованої громади, а тим паче держави. Це повинно зрозуміти й правительство, що силкується повернути все назад»²⁶.

Аналізуючи природу гетьманського режиму після його падіння, С. Єфремов дав таку стислу характеристику внутрішньої політики:

«Насамперед заведено цензуру — "тимчасово", але з нахилом усе гірш і тісніше закліщувати слово [...]. Почались арешти: тисячі людей закинуто до в'язниць, другі тисячі помандрували на заслання до німецьких концентраційних таборів. Рахунки політичні, а ще більш особисті знов запанували серед зливи безглузвих арештів. По всій Україні розлились дикими загонами карні ватаги з найманих посіпак, і їхніми

---

²⁵ Нова рада. — 1918. — 25 травня.

²⁶ Там само.

руками поміщики вертали до життя порушену справедливість: брали контрибуції, розстрілювали, карали без суду, знущались як хотіли з недавніх переможців. Конвульсивні, чисто рефлексійні повстання, які тут то там спалахували по селах, тільки підливали оливу до вогню соціальної помсти й давали притоку до нових "усмиреній". Столипинські методи вернулись з забуття»²⁷.

До реанімації «століпінських методів» внутрішньої політики С. Єфремов повертається ще в одній статті — «Широкий розмах», в якій коментує промову міністра внутрішніх справ І. Кістяківського на з'їзді губернських старост. Із деклараціями в міністра все гаразд («державна самостійність України — звичайно. Тверді національні підстави — само собою. Політична найширша толеранція — як же инакше?»), однак реальна робота визначається не правильними словами, а дещо іншим напрямком. Публіцист цитує урядовця («Міністерство внутрішніх справ не виконало б свого національного завдання, коли б не звернуло найсерйознішої уваги на ті злочинні елементи, що борються проти нашої державности») і показує, де і як він шукає цих «злочинців». До їх переліку потрапляють «не тільки "крайні ліві партії" та "революційний соціалізм", еволюційному, слава Богу, поки що дозволяється існувати, але й професійні спілки, кооперативи, просвітні й культурні товариства і т.и., бо й сюди можуть втиснутися оті "антинаціональні та антидержавні" елементи. Спеціально ж вони облюбовали були собі за "антидержавного виборчого закона" — так нині іменується вселюдне виборче право [в] органи місцевого самоврядування, і п. міністр обіцяє нові закони "на широких демократичних, але не антидержавних основах"... Отже, як бачимо, в широкому розмахові п. міністра "національне завдання міністерства внутрішніх справ", почавши з крайніх лівих, загорнуло під розуміння антидержавности та злочинности все публічне і громадське життя, і всюди має провадити свою специфічну

---

²⁷ Нова рада. — 1919. — 7 січня.

роботу, що колись звалась викорінюванням крамоли, а у нас ще не здобула поки що відповідного ймення»²⁸.

Відстежуючи найбільчіші та найгостріші проблеми поточного моменту, С. Єфремов не міг оминати питання створення армії. Восени 1918 р. стало зрозуміло, що країни Четверного союзу на порозі поразки у великій війні, а у зв'язку з цим Україна має подбати про свою безпеку, яку може гарантувати лише боєздатне військо.

«Сучасна держава, а надто в обставинах світової війни та розрухів, не може жити й розвиватись без організованої оборони, — пише публіцист. — Без неї держава повинна зараз же впасти жертвою зажерливості сусідів та анархії в середині. Тим більш ця небезпека виріжняється тепер, коли політично-межнародний обрій захмарився до останньої міри й коли тільки зі збройною силою рахуються на міжнародній арені. Україна мусить мати ту силу, інакше бо не зможе вона виконати й тих завдань своїх державного і політичного будівництва, які стоять перед нею».

С. Єфремов уважає, що чимало часу «для організації оборони» згаяно, і це вже дається взнаки. Причому Україні потрібно мати не просто збройну силу, а «свідому армію вірних синів, що стануть грудима в її оборону — обороняючи себе і рідний край та його будуччину». Армія повинна не тільки «бути справді великою оборонною силою», але й також «стати школою свідомости та національного виховання. Тільки свідомі армія може бути справжньою силою, — це вже довів досвід світової війни, і будувати кадри народних оборонців треба на зовсім інших підставах, ніж було це в старій Росії. Казарма не повинна бути розсадником деморалізації й занепаду, а мусять стати свого роду обов'язковою школою, філією "Просвіти", навчальною рідної культури. Це величезна робота і величезне завдання, і ми розуміємо, що воно не робиться так одразу. Але підвалини такого будівництва треба закладати зараз же й одразу, не

---

²⁸ Нова рада. — 1918. — 22 серпня.

пробуючи навіть ставати на шаблонний шлях, що стару Росію довів до загибелі»²⁹.

Декларуючи ідею всебічного розвитку національної культури, забезпечення прав української мови у школі та державних і громадських організаціях, зміцнення всіх форм державності реально уряд не поспішав з її реалізацією, а часто просто нехтував. В офіційному діловодстві та практичному вжитку чиновників перевага віддавалася російській мові. С. Єфремов неодноразово звертав увагу читачів на цю обставину.

Так, він пише про неприйнятну, з його погляду, судову контрреформу, яка фактично повернула дореволюційне судочинство з російськомовним діловодством. Ця система поновила старі судові палати й населила український сенат біженцями з колишнього російського судового сенату. Але це, на думку С. Єфремова, лише півбіді. Інша полягає в тому, що «п. міністр» тепер підводить свого роду ще й теоретичну базу під фактичне становище:

«Повернувши судові установи до русифікації, п. міністр нарікає все ж таки на українізацію. Оригінальний хід думок п. міністра можна переказати більш-менш так. Українізація судових установ довела б їх до повної руїни, тим то, на думку п. міністра, в діловодстві треба зберегти російську мову "въ неприкосновенности". Все діловодство, слідство і взагалі вся процедура судова повинні одбуватись мовою російською, і ця мова в судових установах повинна лишитись "какъ бы государственнымъ языкомъ". Чому це так повинно бути — цього нам п. міністр не пояснив, але видно з його слів одне тільки: поскаржившись на "насильственную украинизацию", він скінчив примусовою русифікацією, бо для української мови не лишив навіть вузької шпарки, якою вона хоч спорадично, хоч контрабандою могла б прохоплюватись крізь високі мури судової фортеці»³⁰.

---

²⁹ Нова рада. — 1918. — 6 жовтня.

³⁰ Там само. — 4 вересня.

В іншій статті («Сенатори і некультурність») С. Єфремов знову повертається до цієї теми, і нагадує про те, «як ненормально стоїть у нас ця справа, віддана цілком і неподільно на чиновницьку самоволю. Адже сталося те, що ми не раз зазначали: "фаховці", яким ліньки вчитись української мови, не тільки практично вживають виключно російської, а принципно не визнають за українською мовою навіть права на рівноправність. Хоч як це чудно, а перед у такому нехтуванні української мови ведуть судові установи і між ними перший — сенат української держави.

Поміж senatorів, зібраних абиак, здебільшого з заштатних членів колишнього "правительствующаго", досить популярна єсть думка, що скоро нема нового закона про державну мову, то тим самим єдиною державною мовою може бути тільки російська. Ці добродії, вступаючи на службу українській державі, гадають, що вони перемінили тільки місце перебування, перенеслися з Петербургу до Київа, а решта — все по старому»³¹.

Для С. Єфремова очевидно, що «украинизация» зробилась у нас «тією вже вигідною грубкою, од якої всякий танець починається, а тим паче той танець, що кінчається мріями про поворот до русифікації»³². Не може публіцист змиритись і з політикою міністра освіти М. Василенка, який запровадив щодо української освіти залишковий принцип. Він полягав у тому, щоб паралельно з існуючою системою російської школи створювати українську. Але на останню бракувало коштів, приміщень, підручників і т.ін. Подібна політика і практична її реалізація не могли не турбувати С. Єфремова. Неодноразово він повертається до теми київських українських гімназій, для яких у столиці влада не могла знайти придатне для навчання місце. Приміром, як альтернатива пропонувалися старі військові казарми.

---

³¹ Нова рада. — 1918. — 25 жовтня.

³² Там само.

«Справа з українськими гімназіями в Києві остаточно виясняється: помешканнів для них нема. Міністерство освіти виявило — мало сказати: байдужність, а просто злочинне нехтування до цієї справи. Всі можливі помешкання воно взяло під високу свою оборону, користуючись найскрупулезнішими причинами [...]. Очевидно, це вже просто знущання. Але воно показує, що комусь треба того, щоб українських гімназій не було. І їх видко, не буде, — говорить публіцист у статті "Світовий скандал". — Так і запишемо. В столиці української держави нема місця для українських гімназій. Є місце для всіх російських чиновників, яким назустріч так біжать навипередки, що навіть наперекір усяким божеським і людським законам реквизиють їм помешкання. Є місце для всяких інституцій усяких народів, для всяких шкіл, для кого і для чого хочете, аж до інтернату "сестрам милосердя", які хтозна чому "реквізували" собі шкільне помешкання і звідти "не хочуть" (певна річ!) виходити. Є місце... Для "мужицьких" же гімназій нема. І не жди — не буде!

Це треба нарешті поставити ясно і запитати голову найвищої судової установи, що "совмещаєть" з цією посадою ще й керування народньою освітою: як він може лишатися на своєму одному й другому місці, коли те, що у його перед очима твориться, немає иншого ймення, як — світовий скандал?»³³.

Стрімке наближення кінця світової війни драматизувало ситуацію в Україні. Після відвідин Берліна П. Скоропадський почав шукати зближення з українською опозицією, головною перешкодою на цьому шляху став, як не дивно, гетьманський уряд, який перебував у руках кадетів. Український національний союз гостро критикував дії уряду і вимагав його переформування. Уряд не забарився з відповіддю. 17 жовтня дев'ятеро міністрів зробили заяву, що Україна не повинна замикатись у власних національно-державних інтересах, повинна взяти на себе ініціативу боротьби з більшовизмом, стати осередком від-

---

³³ Нова рада. — 1918. — 14 серпня.

творення єдиної й неподільної Росії. Заява потягла за собою відставку та формування нового складу уряду, до якого ввійшли представники партії соціалістів-федералістів. С. Єфремов із важким серцем, але з надією прокоментував цей епізод. Він пише, що практично півроку державного життя було змарновано, уряд заявлений при своєму створенні як «діловий», жодної справи не зміг вирішити:

«Ні земельна справа, ні фінансова, ні харчова, ні справа внутрішнього заспокоєння, ні навіть освітня або церковна не знайшли собі розв'язання за ці півроку. В справі внутрішньої, напр., політики досить тільки згадати втихомирення столипінськими методами та цензуру, щоб сказати, що не на ті рейки поставлено було державне життя, якими можна було б до щасливого кінця докотитись».

Далі він нарікає на важку спадщину, яку дістає новий кабінет від свого попередника. Обставини погіршуються й тим, що повної демократизації уряду не відбулося, а уламки старого залишилися і в новому кабінеті:

«Українці, що разом з тим репрезентують і демократичну течію, мають у новому кабінеті меншість. Не тихомирну роботу ворожить правительству, як бачимо, найближча майбутність. Це не перемога, а тільки один з етапів. Це перший ступінь до оновлення, який конче треба зробити: без цієї спроби були всі шляхи до його перекопані»³⁴.

На короткий час у С. Єфремова з'являється надія й перспектива. Він підтримує урядову декларацію про необхідність негайних перетворень:

«Тільки кардинальні реформи всього внутрішнього життя дадуть підпору державному організмові і забезпечать од анархічних та большевицьких елементів. Тільки такі ж реформи можуть стати резонатором, з якого чутно стане голос: Україна там, де рішатиметься доля світу»³⁵.

---

³⁴ Нова рада. — 1918. — 27 жовтня.

³⁵ Там само. — 14 листопада.

Одночасно С. Єфремов застерігає проти безпідставних надій на те, що Антанта як переможниця у світовій війні наведе порядок і в Україні:

«Мені здається, що це нова ілюзія. Може статись, Антанті буде не до того, — пише публіцист. — Матиме вона певне й свого антантського клопоту досить. Насамперед, як свідчать умови замирення з Німеччиною, поміж її власними членами вже пройшла розколина і інтереси їхні не цілком однакові й можуть і далі колотись і колоти, — можуть з спільників навіть і ворогів виробити. Так часто буває, коли буває коли вже ділитись доводиться. Але найголовніше навіть не в тому, а в новій світовій ситуації. Адже війну передержано до такої міри, що вже нема власне переможців, а самі подолані: одні більше, другі менше, але всі вийшли зруйновані і знесилені. У переможців-італійців оте знесилення вже набірає тих самих форм, як і в подоланих — у Росії, Австрії тощо. Можна бути впевненим, що процес розкладу старого ладу, що довів до страшної війни, а разом і до небувалого виснаження, на тому не спиниться, і державам Антанти доведеться може так само закуштувати всіх його наслідків»³⁶.

Слабка надія, що народилася в С. Єфремова з реформуванням уряду Ф. Лизогуба, дуже швидко згасла. 16 листопада він інформував читачів про обставини виходу есефів у відставку. В умовах розвитку антигетьманського повстання продовжувати публіцистичну діяльність ставало дедалі важче, кілька статей було повністю заборонено цензурою, у багатьох з'явилися купюри. Зрештою лише у січні 1919 р. С. Єфремов отримав можливість дати всебічну і безцензурну оцінку гетьманському режиму у циклі статей «Скоропадщина», які частково вже цитувалися вище. У системі ліберальних та національно-демократичних цінностей, сповідуваних С. Єфремовим, не знайшлося місця для позитивної оцінки консервативного курсу П. Скоропадського. Для С. Єфремова це не пошуки національного опертя на давню

---

³⁶ Нова рада. — 1918. — 15 листопада.

власну історію, а банальна невдала спроба знищити революційні здобутки, помститися за заподіяні кривди і повернути хід історії назад. Він воліє визнати за нею статус інтермедії, ще однієї перегорнутої сторінки «скороминущої історії нашої». Однак її закінчення його не особливо тішить, адже відповідних уроків з цієї «перегорнутої сторінки» переможці гетьмана не зробили:

«Скінчилася інтермедія [...]. Та лихо в тому, що не тільки на забаву було це ігралище. Скоропадщина не розтала без сліду, а лишила по собі смердючу спадщину і може тільки певніше скерувала трагедію України до звичайного кінця всіх трагедій — до катастрофи. З науки, яку наочним способом давала скоропадщина, не зроблено не то відповідних, але і просто ніяких висновків. Все пішло по-старому, з того самого місця, на якому припинено дію. Знов на сцені старі актери... І коли завчасу не буде цього згубного процесу припинено, то й наслідки будуть старі».

Прогноз С. Єфремова невтішний, проте, як показав час і наступні події, правильний:

«Прийде знову реакція. Але така, що навіть дурна, ганебна і розтлінна скоропадщина перед нею здаватиметься верхом державного розуму, справедливості і порядности. Цим заключенням я не хочу проказати звичайне "caveant consules", бо знаю, що "консули", як звичайно, ніколи й ні од чого не встерегли. Я хочу звернути увагу громадянства на небезпеку перед неминучою катастрофою в нашій національній трагедії, поки ще не пізно, поки доля ще не виписала і нам фатальне — *zu spät*. Коли це станеться — вороття вже, мабуть, не буде»³⁷.

Історія української гетьманської держави була прочитана С. Єфремовим по гарячих слідах її творення. Власне, її важко назвати «історією», радше це були причинки до майбутнього синтетичного бачення цього непростого, драматичного епізоду Української революції, але концептуальна послідовність критичного ставлення публіциста до всіх без винятку аспектів держав-

---

³⁷ Нова рада. — 1919. — 11 січня.

ної діяльності гетьманської влади незаперечна. Очевидно, що С. Єфремов був першим серед тих, хто так жорстко критикував режим П. Скоропадського, відмовляючи йому в українськості, зводячи до спроби задушити революцію та повернути життя в русло дореволюційних категорій. Із публіцистики С. Єфремова ці оцінки перейшли з невеликими змінами у праці В. Винниченка та П. Христюка, а пізніше їх використовувала навіть радянська історіографія через трансплантацію М. Яворського, Д. Ерде, М. Скрипника. Сьогодні, активно впроваджуючи думки С. Єфремова в історіографічний обіг, дослідники мають, з одного боку, визначитися в їх точності й об'єктивності, а з іншого — пам'ятати про багатовимірність історичного процесу, яка передбачає різноманіття поглядів та плюралізм оцінок.

Правляча еліта Української гетьманської держави: вищі урядовці (жовтень — грудень 1918 року)

Постання в Україні наприкінці квітня 1918 р. Гетьманату Павла Скоропадського з його консервативно-ліберальною ідеологією державного будівництва вимагало формування нової правлячої еліти. Її уособленням стала Рада Міністрів — вищий орган законодавчої і виконавчої влади. Не дивлячись на відносно нетривалий час існування Української Держави, працювало три склади уряду. Перший — з 2 травня по 19 жовтня; другий — з 26 жовтня по 14 листопада; третій — з 15 листопада по 14 грудня.

Діяльність Ради Міністрів першого скликання, очолюваної відомим земським діячем, нащадком давнього українського шляхетського роду Федором Лизогубом, знайшла висвітлення в сучасній історичній літературі¹. Зокрема, й через соціально-політичні характеристики членів кабінету міністрів². Водночас персональний склад другого і третього урядів спеціально не досліджувався. Дана публікація ставить за мету проаналізувати етнічне походження, партійну належність, соціальний статус міністрів і вплив цих ознак на прийняття державних рішень,

---

¹ Нариси історії Української революції 1917—1921 років. — Кн. 1. — К., 2011. — С. 253–273; *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси. - К., 2011. — С. 87–104.

² *Пиріг Р.* Гетьманська держава 1918 року: роздвоєна лояльність правлячої еліти // Україна скрізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора В.А. Смолія. — К., 2010. — С. 744–752; *Його ж:* Правляча еліта Української Держави 1918 року: проблеми національної ідентифікації // Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. — Вип. 7. — К., 2013. — С. 47–53; *Його ж:* Діяльність Федора Лизогуба по організації роботи уряду Української Держави (травень–листопад 1918 р.) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 5. — С. 62–80.

визначення політичного курсу Гетьманату в складних умовах завершення Світової війни, поразки стратегічного союзника — Четверного союзу, пошуків прихильності держав-переможниць Антанти.

18 жовтня кабінет міністрів Ф. Лизогуба подав у відставку, спричинивши тривалу, як на той час, урядову кризу. Навколо формування нового складу Ради Міністрів ще з початку місяця точилася гостра боротьба, до якої долучилися Український національний союз, ПРОТОФІС, Всеукраїнський союз земельних власників, Головний комітет кадетської партії в Україні, німецькі дипломати. Найрадикальнішою була позиція УНС, який вимагав для своїх представників 8 портфелів з 15. Тільки у ніч на 25 жовтня вдалося скласти новий кабінет. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, зберегли посади міністри Б. Бутенко, С. Гербель, Д. Дорошенко, В. Любинський, А. Ржепечкий, державний секретар С. Завадський. Слід відзначити, що Д. Дорошенко в цей час перебував у Берліні, домагаючись залишення німецьких військ в Україні до приходу підрозділів Антанти. До Києва він вже не повернувся.

До уряду прийшли вісім нових міністрів. Кандидатуру на посаду глави МВС не вдалося узгодити і його обов'язки тимчасово виконував заступник міністра Віктор Євгенович Рейнбот — випускник Імператорського училища правознавства, колишній голова Петроградського окружного суду, полтавський поміщик.

До керівництва міністерством торгівлі і промисловості прийшов протеже ПРОТОФІСу Сергій Федорович Мерінг — інженер, у дореволюційний час багатий підприємець, авторитетний представник цукроварного промислу, власник розкішного палацу на Вінниччині, кадет. В. Рейнбот і С. Мерінг мали німецькі етнічні корені.

Державним контролером став росіянин Сергій Миколайович Петров, який раніше працював у центральних контрольних установах Петербурга, а під час війни — контролером Румунського фронту. Ніхто з них не був прихильником незалежної української державності.

П'ять відомств очолили кандидатури УНС. Міністром освіти і мистецтв став Петро Януарійович Стебницький — випускник фізико-математичного факультету Київського університету, відомий український громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист. Тривалий час працював у Петербурзі, один з керівників українських організацій у столиці. Після Лютневої революції голова Української національної ради у Петрограді, комісар у справах України при Тимчасовому уряді, член Центральної Ради, входив до ЦК УПСФ. У травні 1918 р. повернувся в Україну, був призначений заступником голови української делегації на переговорах з РСФРР, обраний членом Державного сенату.

Посаду міністра ісповідань обійняв Олександр Гнатович Лотоцький — український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, публіцист. Він закінчив Київську духовну академію. Працював у Петербурзі, брав активну участь у діяльності українських громадських організацій. У 1917 р. був призначений Тимчасовим урядом губернським комісаром Буковини та Покуття. В урядах УНР часів Центральної Ради — генеральний писар і державний контролер. Провідний діяч УПСФ.

Міністерство юстиції очолив Андрій Григорович В'язлов — український громадсько-політичний діяч, виходець з селянської родини, правник. Тривалий час працював на суддівських посадах. Обирався депутатом Державної думи, відстоював вимоги національно-територіальної автономії України. У 1917 р. — Волинський губернський комісар Тимчасового уряду. В останні дні існування Центральної Ради призначений начальником головної тюремної управи. На цій посаді залишався й за Гетьманату. Обраний до Державного сенату. Член ЦК УПСФ.

Портфель міністра праці прийняв Максим Антонович Славинський — український громадсько-політичний діяч, видавець, публіцист. Походив з селянської родини, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Його діяльність також була пов'язана з Петербургом. У 1917 р. він представляв Центральну Раду при Тимчасовому уряді. За Гетьманату

займав посади члена ради МЗС, тимчасового представника Української Держави на Дону. Член УПСФ.

Міністр земельних справ Володимир Миколайович Леонтович належав до українських громадсько-політичних діячів, юрист за фахом (кандидат права), письменник. Як поміщик і цукрозаводчик, частину прибутків віддавав на добродійну діяльність, зокрема видання щоденника «Рада». Від Союзу українських соціалістів-федералістів (пізніше — УПСФ) входив до Центральної Ради.

Всі посланці УНС були діячами поміркованої національної орієнтації, належали до ліберальної творчої інтелігенції, як і більшість соціалістів-федералістів. Слід відзначити, що за всі сім з половиною місяців існування Гетьманату це було найбільше представництво українських діячів у Раді Міністрів. Оцінюючи персональний склад уряду, П. Скоропадський писав: «Новий кабінет був буржуазний, але з сильним українським забарвленням».³ В. Винниченко, який завзято домагався змін у кабінеті міністрів, відразу після оголошення складу уряду заявив, що УНС не бере за нього відповідальності і буде в опозиції. Прогнозуючи поразку Німеччини у війні, а відтак й позбавлення гетьманського режиму військової підтримки, лідери УНС розпочали підготовку його збройного повалення.

Рада Міністрів другого скликання працювала в атмосфері наростання внутрішньополітичної напруженості і очікування розв'язки Світової війни. Міністри внутрішніх, військових справ, фінансів домагалися виділення десятків млн. крб. на забезпечення громадського порядку, зміцнення Державної варти, створення у військах окремих інструкторських рот, посилення кордонної сторожі, формування добровольчих дружин⁴. З 8 листопада Ф. Лизогуб відійшов від справ і останній тиждень перед відставкою урядом на засіданнях головував А. Ржепецький.

---

³ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., 1995. — С. 296.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 23–32 зв.

Делеговані УНС міністри, працювали над посиленням проукраїнського курсу уряду. П. Стебницький вніс на розгляд Ради Міністрів проекти законів про статут, штати та кошторис Академії наук. О. Лотоцький домогся схвалення урядом автокефалії української православної церкви і виголосив цю позицію на Всеукраїнському церковному соборі. А. В'язлов наполегливо ставив питання про долю тисяч ув'язнених і висланих за рішеннями німецьких, австро-угорських і українських судів. В. Леонтович оприлюднив проект земельної реформи, напрацьований ще комісією В. Колокольцева, хоч документ так і не дістав законодавчого оформлення. М. Славинський більше опікувався питаннями політичними, виступаючи з позачерговими заявами про необхідність протидії розпорядженням польського уряду щодо поляків у складі австрійських частин, видання газети міністерства торгівлі українською мовою, відміну заборони В. Рейнботом проведення Українського національного конгресу. Голосування з останнього питання 14 листопада розділило Раду Міністрів майже навпіл – за заборону 8, проти 7⁵. У призначеному на 17 листопада відкритті Національного конгресу П. Скоропадський вбачав можливу аналогію з квітневим з'їздом хліборобів, який фактично легітимізував державний переворот і проголосив утворення Гетьманату. Тим більше, що в порядку денному конгресу було включено питання про форму державної влади в Україні.

За коротку тритижневу каденцію другого уряду Української Держави у світовій геополітичній ситуації відбулися кардинальні зміни. Розпалася Австро-Угорська імперія, у Німеччині кайзер зрікся влади, Світова війна завершилася поразкою Четвертого союзу. У журналах засідань Ради Міністрів реакція на ці події майже відсутня. У той же час П. Скоропадський, усвідомлюючи повну залежність долі України від позиції Антанти, відправляє 14 листопада кабінет Ф. Лизогуба у відставку і спеціальною грамотою проголошує курс на федерування з не-

---

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 44.

більшовицькою Росією. Тобто повертається на позиції, які задекларували міністри-кадети першого складу у відомій «Записці десяти».

В гетьманській грамоті підкреслювалося, що Україні «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відродження Великої Росії»⁶. Оголошення грамоти базувалося на двох головних політичних розрахунках. Перший — дати чіткий сигнал представникам Антанти про те, що вони можуть використати державний потенціал України для відродження Росії. Одночасно це мало слугувати свідченням рішучої відмови Гетьманату від орієнтації на Німеччину. Другим політичним розрахунком було бажання обіпертися на потужне великоросійське лобі, яке діяло в Україні. А ще більше — знайти військову силу, здатну захистити гетьманське правління. Головні надії в умовах крутого повороту у бік Росії П. Скоропадський покладав на російських офіцерів, тисячі яких ще перебували в Україні.

Реалізувати новий політичний курс мав вже інший уряд, сформований в основному з міністрів проросійської орієнтації. Головою Ради Міністрів став міністр продовольчих справ С. Гербель, діяч твердих антантофільських поглядів. Йому ж Гетьман доручив й керівництво міністерством земельних справ, вважаючи продовження аграрної реформи вже не актуальним. Залишилися на посадах міністри фінансів А. Ржепецький, народного здоров'я В. Любинський, торгівлі і промисловості С. Мерінг, державний контролер С. Петров, державний секретар С. Завадський. До МВС повернувся І. Кістяковський з репутацією урядовця, усунутого на вимогу німців. Колишній керівник контрольного відомства Г. Афанасьєв очолив МЗС. Очевидно, при цьому враховувалися його наукові дослідження у сфері міжнародних відносин, зокрема з історії Франції. Інша половина членів кабінету посади зайняли вперше. Тимчасово виконуючим обов'язки військового міністра став випускник Академії Гене-

---

⁶ Державний вістник. — 1918. — 16 листопада.

рального штабу, генерал-майор Борис Щуцькой — уродженець Херсонщини, у роки війни командир стрілецької дивізії, за Гетьманату — начальник відділу Генерального штабу. Морське міністерство отримало самостійний статус. На чолі його став віце-адмірал Андрій Покровський — відомий військово-морський діяч, тривалий час займав посаду начальника штабу Чорноморського флоту. Після революції він активно підтримував утворення українського флоту, за Гетьманату — головний командир портів Чорного і Азовського морів.

Міністром шляхів сполучень був призначений Віктор Ландсберг — досвідчений інженер-залізничник. Напередодні революції він працював начальником служби руху Варшавсько-Віденської залізниці, за Тимчасового уряду — начальником експлуатаційного управління міністерства, інспектором російських залізниць. В Українській Державі керував залізничною мережею Лівобережжя.

Призначений міністром ісповідань Михайло Воронович був абсолютно далеким від релігійних справ. Він закінчив Імператорське училище правознавства, працював на прокурорських посадах, а в 1915–1917 рр. був царським губернатором Бесарабії. Сприяв приходу П. Скоропадського до влади. Став заступником міністра внутрішніх справ в першому уряді Ф. Лизогуба. Відзначався вкрай правими поглядами, українофобством. Кредо кадрової політики він сформулював так: «Русские люди, вступая в центральные и местные учреждения Украины, придали бы и русскую физиономию этим учреждениям, не пришлось бы держать в них недоучек-самостийников». Це, не зовсім логічне з точки зору професійної підготовки призначення, було виявом вдячності за сприяння М. Вороновича приходу П. Скоропадського до влади.

Міністерство праці очолив професор Володимир Косинський — відомий фахівець в галузі політекономії, фінансів, економіки сільського господарства. Виходець з заможної дворянської родини. Він отримав ґрунтовну фізико-математичну і юридичну освіту, стажувався у європейських наукових цент-

рах. З середини серпня працював заступником міністра праці, брав активну участь у створенні Академії наук. Став одним з перших її дійсних членів, але як урядовець зайняти посаду не міг. Належав до партії кадетів.

На чолі міністерства освіти і мистецтва став Володимир Науменко — ветеран українського громадсько-політичного руху, відомий педагог, учений-філолог. Один з лідерів «Старої Громади» та київської «Просвіти». У 1902 р. викупив ділянку землі, на якій знаходилася могила Т. Шевченка, і взяв турботи по її утриманню. Належав до фундаторів Центральної Ради. Прихильник поступової українізації освітніх закладів. Влітку 1918 р. став радником міністра освіти. Член кадетської партії.

В офіційному повідомленні про склад нового уряду вказувалося, що посаду міністра продовольчих справ зайняв Григорій Глінка — свого часу близький до П. Столипіна державний діяч, начальник переселенського управління МВС Росії, під час війни головноуповноважений по постачанню продовольства армії⁷. Про це призначення йдеться у Д. Дорошенка і деяких сучасних дослідників⁸. Однак на жодному засіданні Ради Міністрів він не був присутнім, а відомство постійно представляв заступник міністра М. Гаврилов. Не згадується Г. Глінка серед міністрів й у спогадах П. Скоропадського.

Призначаючи С. Гербеля прем'єром, Гетьман враховував його якості досвідченого управлінця, жорсткого адміністратора і переконаного антантофіла. Відразу після затвердження нова Рада Міністрів оприлюднила програму діяльності. Головним завданням визначалося з'єднання з Росією на засадах федерації зі збереженням прав України на розвиток державної і національної самобутності. Далі повторювалися декларації попередніх урядів про підготовку закону про Державний сейм, про-

⁷ Державний вістник. — 1918. — 16 листопада.

⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — К., 2002. — С. 226; Пшенична О. Зміни в складі уряду Української Держави (вересень-листопад 1918 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — Вип. 15. — 2009. — С. 78–92.

ведення земельної реформи, відновлення залізничного транспорту тощо⁹.

15 листопада на першому засіданні уряду під головуванням С. Гербеля було ухвалено терміново довести до відома представників країн Згоди у Яссах про зміну політичного курсу Української Держави і просити прислати дипломата (не нижче генерального консула) і по два батальйони солдат — до Києва і Одеси.¹⁰ Водночас урядовці усвідомлювали, що розвиток внутрішньої ситуації значною мірою залежить від позиції німецького командування. Наступного дня Рада Міністрів прийняла постанову про продовольче забезпечення німецьких військ, які евакуюються. Для цього з коштів державної скарбниці виділялося 14 млн. крб. Документ містив досить прозору вказівку на цілі такої акції: «український уряд, йдучи на зустріч німецьким військам у полегшенні їх продовольчих потреб, сподівається з свого боку, що німецькі війська допоможуть йому підтримати на Україні той порядок, при якому тільки й можливо буде виконати поставлені урядом в інтересах самих військ завдання»¹¹.

С. Гербель провів лише два засідання уряду і захворів. З 18 листопада головував міністр фінансів А. Ржепецький. 23 листопада прем'єр офіційно звернувся до нього з проханням заступати його на час хвороби і погодити це з Гетьманом. На оригіналі листа П. Скоропадський наклеїв резолюцію «Цілком погоджуюсь». Упродовж двох тижнів А. Ржепецький сумлінно виконував обов'язки прем'єра, ставши провідною постаттю нового уряду. До того ж левова частина законів стосувалася виділення величезних коштів на нагальні потреби військового, оборонного характеру.

2 грудня С. Гербель повернувся до роботи. Становище Гетьманату було близьким до критичного. Столиця перебувала в облозі військ повстанців. Сподівання, що німці підтримають урядову сторону не справдилися. Начальник штабу Оберкоман-

---

⁹ Голос Києва. — 1918. — 15 ноября.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45.

¹¹ Там само. — Арк. 48.

до В. Гренер і посол А. Мумм ще у жовтні були відкликані до Берліна. Особи, що їх заміщали мали рахуватися з позицією Великої німецької солдатської ради. Новопризначений начальник штабу полковник Нетге відразу по приїзду до Києва відбув на переговори з представниками Директорії. В результаті була укладена угода, за якою німці зобов'язалися тримати нейтралітет, а повстанці не перешкоджати їхньому від'їзду на батьківщину.

На засіданні уряду С. Гербель доповів про умови підписаної угоди. Була ухвалена досить розлога постанова, у якій відзначалося, тим самим німецька сторона поряд з урядом Гетьмана визнає інший уряд — Директорії та його владу на захопленій території. МЗС мав висловити письмовий протест німецькому командуванню і посольству, а також направити копії протесту і угоди представникові держав Згоди.

Наступне повідомлення прем'єра стосувалося призначення Антантою генерала А. Денікіна головнокомандувачем усіх діючих проти більшовиків збройних сил, в тому числі й на території України. Журнал засідання уряду не подає ні обговорення, ні позицій окремих міністрів. Очевидно, що частина з них сприймали позитивно це рішення, однак знаючи ставлення П. Скоропадського до А. Денікіна уповноважили С. Гербеля повідомити представника Добровольчої армії у Києві генерала П. Ломновського, що український уряд не заперечує необхідність такого об'єднання, однак головнокомандувачем не може бути особа, котра очолює одну з армій, які об'єднуються. Невтішною була й інформація С. Гербеля про призначення А. Денікіним командувачем Чорноморським флотом адмірала В. Каніна. Ухваленим рішенням доручалося міністрові закордонних справ Г. Афанасьєву довести до відома П. Ломновського, що український уряд вже витратив на утримання Чорноморського флоту величезні кошти. Він може бути підпорядкований об'єднаному командуванню лише в оперативному плані, в інших відношеннях — українському морському міністру¹².

---

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 71–71 зв.

Міністр закордонних справ Г. Афанасьєв повідомив представників держав Згоди про зміну зовнішньополітичного курсу Гетьманату і просив терміново прислати до Києва та Одеси своїх дипломатів та військові підрозділи. Він щиро вірив у «рятивну» місію Антанти, на урядовому рівні розроблялася церемонія урочистої зустрічі її військ в Одесі. Г. Афанасьєв також виступив з ініціативою проведення у Києві конгресу новоутворених держав на території колишньої Російської імперії, працював над його програмою, намагаючись закріпити саме за Києвом імідж центру збирання російських земель. Міністр проводив кадрові зміни у закордонних представництвах України, відкликаючи насамперед українських діячів, домігся припинення дипломатичної місії Д. Дорошенка в Європі¹³. Проте навіть така виразно антантофільська політика не дістала підтримки держав-переможниць у Світовій війні.

Міністр праці В. Косинський вніс на розгляд Ради Міністрів низку важливих законопроектів: про Раду з питань соціального страхування, районні присутствія у справах соціального страхування, інспекцію праці, виділення коштів на утримання бірж праці тощо¹⁴. Як автор фундаментальних досліджень у сфері земельної власності входив до Особливої наради з питань земельної реформи. Залишався в уряді до останнього дня.

Відомство Державного контролера В. Петрова не мало істотного впливу на багатомільйонні асигнування, які в екстерному порядку виділялися урядом для врятування гетьманського режиму. Міністрам чекати на висновки фахівців держконтролю не було ні часу, ні бажання.

Міністр ісповідань М. Воронович фактично не приступив до виконання своїх посадових обов'язків. Був присутній лише на перших засіданнях уряду 15–18 листопада. В основному опікувався організацією добровольчих дружин. Пізніше отримав дипломатичне доручення Ради Міністрів виїхати до Ясс для

---

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45 зв., 47, 59, 60 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 56 зв., 84 зв.

контактів з представниками Антанти. Однак по дорозі був перехоплений петлюрівськими повстанцями і розстріляний у Бердичеві.

Вступ на посаду військового міністра Б. Шуцького збігся з початком повстання проти гетьманського правління. Головнокомандуючим збройними силами став авторитетний генерал-монархіст Федір Келлер, якому підпорядковувалася й цивільна влада. Без погодження з прем'єром, він призначив Б. Шуцького на посаду головного начальника постачання армії. Залишаючись міністром, той в основному займався проведенням через уряд законопроектів про фінансування потреб збройних сил, евакуйованих військовополонених, Луганського патронного заводу тощо. За його поданням Рада міністрів 5 грудня ухвалила закон про мобілізацію чоловічого населення Київського градоначальства, який залишився не виконаним¹⁵. Очевидно, у зв'язку з залишенням Б. Шуцьким посади, 11 грудня за пропозицією прем'єр-міністра С. Гербеля уряд схвалив кандидатуру нового військового міністра генерал-майора Бориса Генгроса — уродженця Полтавщини, випускника Академії Генерального штабу, начальника Єлисаветградського кіннотного училища. Він встиг взяти участь в останніх засіданнях Ради Міністрів.

Морський міністр А. Покровський через стрімке ускладнення військово-політичної ситуації не зміг розгорнути діяльність. У Чорне море увійшла ескадра Антанти, а генерал А. Денікін призначив командувачем Чономорського флоту віце-адмірала Василя Каніна. 26 листопада А. Покровський, не бажаючи загострювати відносини керівництвом Добровольчої армії, подав у відставку. Обов'язки міністра виконував контр-адмірал Олександр Гадд.

В. Ландсберг очолив міністерство шляхів сполучень у час розгортання антигетьманського повстання та посилення безладу на залізницях. Він продовжив роботу по створенню Вищої ради з питань транспорту, домігся дозволу уряду на заготівлю дров

---

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 58, 66, 67.

для залізниць у приколійній смузі, посилення охорони водних шляхів тощо. П. Скоропадський вважав, що Е. Ландсберг «на цілу голову вище всіх колишніх членів останнього кабінету» і жалкував, що так пізно познайомився з ним¹⁶.

Діяльність міністра освіти та мистецтва В. Науменка також проходила в надзвичайних умовах останнього місяця функціонування Гетьманату. При ньому були ухвалені закони про створення Державного симфонічного оркестру, формування керівництва Української академії наук та затвердження В. Вернадського її президентом. На засіданнях уряду він протестував проти зайняття приміщень навчальних закладів військами, зокрема проти постою в університеті св. Володимира підрозділів добровольчих дружин, проти призову до армії учнів, викладачів та аспірантів.

Міністр торгівлі і промисловості С. Мерінг намагався вирішувати нагальні проблеми відомства, зокрема забезпечення мастильними матеріалами. Проте активної роботи в умовах дестабілізації внутрішнього становища розгорнути не вдалося.

Останнє, запротокольоване засідання Ради Міністрів датоване 11 грудня. Не дивлячись на повну облогу Києва військами Директорії, уряд під головуванням С. Гербеля працював у майже повному складі. Розглядалися чергові, буденні питання: затвердження ухвал Малої Ради Міністрів, законопроекту про інспекцію праці, про долю металолому, зібраного на місці Звіринського вибуху, кадрові призначення тощо.¹⁷

14 грудня військові дії велися вже у місті, але Рада Міністрів продовжувала засідати. В архіві збереглися дві рукописні постанови. Першою, турбуючись про життєзабезпечення столиці, уряд відновив правочинність розпущених раніше міської думи і управи. Під документом особисто підписалися С. Гербель, А. Ржепечький, С. Петров, Б. Генгрос, І. Кістяковський, С. Мерінг, В. Науменко, І. Косинський, за міністра закордонних

---

¹⁶ *Скоропадський П.* Вказ. праця. — С. 316.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 82–84 зв.

справ — О. Ейхельман. Отримавши інформацію про відречення П. Скоропадського від посади, уряд прийняв останню ухвалу: «Обговоривши вимоги Директорії, Рада Міністрів постановила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії»¹⁸. Постанову особистими підписами засвідчили ті ж члени кабінету, за винятком Б. Генгроса і О. Ейхельмана. Очевидно, вона була спрямована на припинення подальшого кровопролиття протиборчих сторін.

Отже, аналіз персонального складу Ради Міністрів другого скликання показує, що внаслідок жовтневої урядової кризи були потіснені позиції представників партії кадетів, які виступили за федерування України з небільшовицькою Росією, і посилено українське крило, репрезентоване посланцями ліберально-інтелігентської УПСФ. Однак відсутність у них більшості голосів і нетривалий період діяльності не змогли істотно вплинути на українізацію політики уряду.

Динамічний розвиток міжнародної ситуації, загроза втрати української державності змусили П. Скоропадського до кардинальної зміни політичного курсу, реалізацію якого міг забезпечити кабінет правого ідейного спрямування. Третій, останній уряд був сформований з діячів проросійської, антантофільської орієнтації. Головні зусилля міністрів були спрямовані на здобуття прихильності Антанти і організацію захисту столиці. Проте, не діставши підтримки країн Згоди, і не маючи внутрішньої соціально-політичної опори, уряд зміг протриматися лише місяць.

---

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр.15. — Арк. 1–2.

Ставлення загальноросійських і національних партій до Гетьманату П. Скоропадського

Прихід до влади П. Скоропадського в наслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. був неоднозначно сприйнятий діючими в Україні політичними силами та партіями. Відповідь на питання співпрацювати з новою владою чи боротися проти неї розколола суспільство на протилежні табори. Значна частина українського політикуму поставилася негативно до гетьманського перевороту, відмовившись від співпраці з новою владою.

По-різному сприйняли державний переворот загальноросійські та національні партії, які функціонували на терені України напередодні гетьманського перевороту й були широко представлені в міських думах, земських установах, радах робітничих і селянських депутатів, профспілках, різних культурно-просвітницьких і технічних організаціях. Деякі з них мали значний вплив в Україні, тому стабільність гетьманського режиму не в останню чергу залежала й від їхнього ставлення до нього.

П. Скоропадський особисто був зацікавлений у широкому залученні до урядово-державницької роботи насамперед партії кадетів, безсумнівно, однієї з найвпливовіших загальноросійських партій в Україні із значним професійним та інтелектуальним потенціалом. У нових політичних умовах партія була поставлена перед складним принциповим вибором — у разі прийняття пропозиції гетьмана стати урядовою партією необхідно було відмовитися (принаймні формально або тимчасово) від одного з головних постулатів партії: “єдиної неподільної Росії”.

8–11 травня 1918 р. у Києві відбувся з’їзд кадетської партії, на якому були представлені делегати від усіх губерній України. Присутні визнали відокремлення України від Росії як неминучий вихід перед загрозою анархії й загибелі, водночас принципово не відмовившись від ідеалу “єдиної і неподільної Росії”. Резолюція з’їзду визнала необхідною участь партії в держав-

ницькій роботі та вважала можливим персональний вступ своїх членів до гетьманських урядів. Разом із тим, партійний форум ухвалив і ряд вимог, які зобов'язані були враховувати міністри-кадети. Серед них найважливішими були наступні: російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу відновлення зруйнованого господарства покласти тверду адміністративну владу; скасування 8-годинного робочого дня та обмеження у правах робітничих організацій¹.

З'їзд затвердив також положення “Про тимчасове управління партії Народної Свободи на Україні”, згідно з яким загальне керівництво партійними справами належало з'їздові, виконавчим органом стала нова управлінська структура — Головний комітет для управління партійними справами в Україні. Поява нового керівного органу пояснювалася потребою мати зовнішньо незалежний від загальноросійського орган, з огляду на те, що німці вимагали від українського уряду проведення самостійної державної політики, а тому наявність у ньому міністрів, що отримували б вказівки від закордонного ЦК була неможливою. Разом із тим делегати не могли повністю відмовитися від впливу ЦК, тому було вирішено до складу Головного комітету ввести всіх членів ЦК і членів Державної Думи всіх скликань².

Реакція центру на подібні рішення була негативною — конференція партії в Москві (13–15 травня 1918 р.) засудила дії київських кадетів і прийняла рішення скликати на 24 червня засідання ЦК і запросити на нього Український Головний комітет. Отримавши таке повідомлення, останній змушений був виправдовуватися і пояснювати ЦК, що кадети України визнали її самостійність лише як сумний неминучий факт, шкідливий для всієї Росії і України. Разом із тим з'єднання України з більшовицькою Росією вони розцінювали як крок, який призвів би до загибелі³.

¹ Свобода России (Москва). — 1918. — 21 мая.

² Там само.

³ Там само.

Рішення місцевих кадетів щодо співробітництва з гетьманом, ухвалене всупереч рішенням ЦК партії, можна розцінити не як принципове визнання влади гетьмана, а лише як суто тактичний крок у конкретних політичних умовах — партійні осередки діяли на терені України і тому повинні були пристосуватися до реалій життя, бо в разі невизнання нової влади партії необхідно було йти в підпілля, а це абсолютно було неприродним для її членів, які до революції звикли займати різні громадські та адміністративні посади і мати суттєвий вплив на їхню діяльність. Не останню роль у прийнятті такого рішення відіграв й той факт, що гетьманська держава розглядалася кадетами, насамперед, як найменше зло у порівнянні з більшовицькою Росією, а не як держава, засади політичного режиму якої повністю поділялися та підтримувалися партією. Ця обставина у подальших подіях буде мати вирішальне значення, бо далеко не всі заходи особисто гетьмана та його урядів будуть однак позитивно сприйматися партією.

Абсолютно негативно оцінили гетьманський переворот загальноросійські соціалістичні партії. Всеукраїнський комітет партії меншовиків направив до місцевих організацій директиву про неприпустимість служби членів партії в урядових органах⁴.

Трудова народно-соціалістична партія, яка мала своїх представників у міських думах і радах робітничих депутатів великих міст України, заявила, що вона є республіканською партією й не визнає переворот, який веде до самодержавства. Народні соціалісти засудили нову владу й за те, що вона, спираючись на іноземну силу, вирішувала питання самостійності України й визначення засад земельної реформи без Установчих зборів. Партія виступила з вимогою негайного проведення нових виборів до Установчих зборів на основі чотирьохчленної формули. До того, на переконання її лідерів, жодні органи влади не мали повноважень для проведення політичних і економічних реформ у країні. Загальну позицію партії визначила постанова, в якій,

---

⁴ Киевская мысль (Киев). — 1918. — 21 мая.

зокрема, наголошувалося: “партія стоїть на точці зору необхідності федеративного устрою Росії, в самостійності України бачить її гибель і всі сили докладе до того, щоб домогтися федеративного зв’язку України з рештою Росії”⁵.

Партійна конференція, яка пройшла на початку червня 1918 р. у Києві, ухвалила резолюцію про тактику партії, де зазначалося неможливість заняття її членами відповідальних політичних посад⁶. Водночас, окремі члени партії, в тому числі й член ЦК ТНСП Марголін, зайняли відмінну від загальнопартійної позицію. Зокрема, вони виступали за самостійність України, припускали можливість входження членів партії до уряду й до складу міністерських апаратів. Не отримавши підтримки з боку більшості делегатів конференції, члени опозиції Марголін і Спико заявили про свій вихід із лав партії. Однак, відмовившись співпрацювати з гетьманською владою, партія не перейшла на нелегальне становище, її представники продовжували роботу в профспілках, робітничих клубах, земствах тощо.

Ставлення влади до загальноросійських партій більшовиків, есерів та анархістів зумовило їхнє ставлення до неї. Ці партії опинилися фактично поза законом — спеціальними циркулярами міністерство внутрішніх справ доводило до відома гетьманської адміністрації на місцях про необхідність вжиття “найсерйозніших заходів” до членів зазначених партій⁷. Ці партії перейшли на нелегальне становище та розгорнули підготовку щодо загального повстання проти гетьмана.

19-20 квітня 1918 р. на партійній нараді в Таганрозі обговорювалося питання про необхідність об’єднання більшовицьких організацій у загальноукраїнському масштабі. З цією метою було створено Організаційне бюро для скликання I з’їзду партійних організацій України на чолі з М. Скрипником. До його

---

⁵ Сьпченко А. Деятельность Трудовой народно-социалистической партии в Украине в период открытого противостояния большевикам // Гуржівські читання: Збірник наукових праць. — Черкаси, 2009. — С. 413.

⁶ Киевская мысль (Київ). — 1918. — 12 июня.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 1–2.

складу входили також А. Бубнов, Я. Гамарник, В. Затонський, С. Косіор, І. Крейсберг та ін. Органом Оргбюро став журнал “Коммунист”. Бюро працювало в Москві під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б). Силами його членів на територію України для підпільних більшовицьких організацій пересилалися газети “Правда”, “Беднота”, “Красная Армия” та ін.

26 травня 1918 р. у Києві нелегально відбулася Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій, скликана за ініціативою Київського комітету РКП(б). На нараді були представлені більшовицькі організації Києва, Харкова, Катеринослава, Чернігова, Богуслава, Кременчука, Прилук та ін. Учасники наради розглянули й питання тактики в умовах гетьманського режиму. Було вирішено розгорнути активну агітаційно-пропагандистську роботу в масах. З цією метою запропоновано було вжити заходів щодо випуску легального органу, а в разі неможливості — до випуску листівок і нелегальних газет.

Для керівництва діяльністю нелегальних більшовицьких організацій учасники наради обрали Тимчасовий Всеукраїнський партійний комітет. Завданням комітету було створення на місцях підпільних партійних осередків й територіальних центрів, розгортання агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи серед селянських і робітничих мас України, випуск друкованих видань партії (листівок і нелегальних газет), а також підготовка I з’їзду КП(б)У.

Свої дії Тимчасовий комітет координував із Організаційним бюро по скликанню першого з’їзду КП(б)У. 8 червня Оргбюро заслухало інформацію представника комітету. Члени та представники комітету відвідували підпільні більшовицькі організації, інформували їх про стан справ та діяльність Оргбюро. Було проведено два нелегальних засідання комітету, на яких обговорювалося питання поліпшення партійної роботи в підпіллі та підготовки до з’їзду більшовиків України в Москві. На початку червня 1918 р. Оргбюро офіційно визнало себе закордонним представником підпільних партійних організацій більшовиків в Україні.

5-12 липня 1918 р. у Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, який проголосив утворення партії на правах обласної організації єдиної Російської Комуністичної партії (більшовиків), тобто КП(б)У мала цілком підпорядковуватися ЦК РКП(б).

З'їзд ухвалив низку постанов, в яких визначалися основні напрями діяльності партії в умовах Гетьманату. Так, у резолюції “Про поточний момент” зазначалося, що в Україні проти коаліції контрреволюції, яка об'єднувала німецький імперіалізм, російських та українських поміщиків і буржуазію, українські буржуазні та дрібнобуржуазні партії, під керівництвом комуністів розгортається боротьба робітничого класу в союзі з селянством. Перед комуністами України головним завданням висувалася організація збройного повстання “робітничо-селянських мас проти їхніх гнобителів”. У документі підкреслювалося, що повстання має носити не національний, а класовий характер, його метою проголошувалося повалення гетьманського режиму і відновлення влади рад як диктатури робітників за підтримкою біднішого селянства України.

При обговоренні питання “Про збройне повстання” між делегатами з'їзду розгорнулася дискусія — частина з них вважала, що його успіх можливий лише за умов допомоги радянської Росії, інша — вважала, що народні маси України вже готові до повстання і його можна розпочинати негайно. Перебіг дискусії показав, що в питанні організації повстання принципових розбіжностей не було — всі підтримували цю ідею, різниця полягала тільки в термінах і тактиці підготовки. Після обговорення була ухвалена відповідна резолюція, яка передбачала необхідність ретельної підготовки повстання. Зокрема, агітаційно-пропагандистська робота, створення мережі військово-революційних комітетів і Центрального військово-революційного комітету⁸.

---

⁸ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 года: Протоколы. — К., 1988. — С. 25.

Згідно з постановою з'їзду “Про збройне повстання” для керівництва підготовчою роботою щодо організації повстання ЦК КП(б)У утворив Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК) на чолі з А. Бубновим. Комітет перебував за межами України поблизу її кордонів — на території Курської губернії РРСФР. ВЦВРК займався створенням нелегальних ревкомів, повстансько-партизанських загонів, організацією фінансової та військово-технічної допомоги їм. Значна увага приділялася агітаційно-пропагандистській роботі — під його керівництвом видавалися листівки, звернення, які потім поширювалися серед робітників, селян і солдатів австро-німецької армії. ВЦВРК також сприяв утворенню відповідно з рішенням з'їзду нелегальних обласних партійних комітетів КП(б)У — Київського, Донецько-Криворізького, Одеського. Загалом до осені 1918 р. в Україні існувало понад 200 підпільних комуністичних організацій⁹.

Активну нелегальну діяльність проти гетьманської адміністрації розгорнули й загальноросійські організації есерів і анархістів. Підтвердженням цього є багаточисельні документи — доповіді Департаменту Державної Варти про внутрішнє становище в Україні. Майже у кожній щотижневій доповіді містяться відомості щодо їхньої підривної та терористичної діяльності. Так, відзначалося, що в Україні партія соціалістів-революціонерів у повній єдності з більшовиками та анархістами проводить “сильну приступну” агітацію, метою якої є збурення селян проти влади; терористичні акти; терор проти німецьких військ, у разі, якщо вони стануть на бік влади; загальний заклик до скинення гетьманської влади та відновлення соціалізму в Україні.

Особливо наголошувалося у повідомленнях на тому, що партія есерів посилено закликає у своїх відозвах селян до організації союзів, переховуванню зброї для майбутнього загального повстання проти гетьмана і гетьманських військ, поширює

---

⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). — К., 1987. — С. 334.

пропаганду серед німецьких і австрійських військ. Повідомлялось також, що з Росії в Україну постійно переправлялися агітатори, метою яких було підняти повстання проти німців у Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Проводилася агітація й серед робітників, яких закликали до організації загального страйку на залізничних дорогах і підприємствах, який мав влитися у загальне антигетьманське повстання¹⁰.

Поряд із організацією повстанських загонів і підбуренням селян до виступів проти влади російські есери одним із основних методів боротьби вважали індивідуальний терор проти представників гетьманської адміністрації в центрі і на місцях. Щодо підготовки терористичних актів також постійно інформувалося міністерство внутрішніх справ, при цьому підкреслювалося, що основні директиви щодо їх проведення надходять з Москви. Попереджалося про підготовку замаху на життя гетьмана П. Скоропадського та Мірбаха¹¹.

За ініціативою лівих російських есерів була створена терористична організація “Чорна сотня”. Її бойовик Б. Донської 30 липня 1918 р. смертельно поранив головнокомандуючого німецькими військами в Україні генерала Г. фон Ейхорна та його ад’ютанта капітана фон Дрекслера. На допиті затриманий терорист повідомив, що для замаху на Ейхорна його направили з Москви, а крім того, підтвердив дані щодо підготовки замаху на Скоропадського, німецького генерала Гренера, посла Німеччини в Україні фон Мумма.

З встановленням влади гетьмана в Україні активно розгорнули свою діяльність і російські партії й організації монархічного напрямку, більшість членів яких тікали з території більшовицької Росії і оселялися в Києві та інших великих українських містах. Поступово їхніми зусиллями в Україні відновилися та оформилися такі праворадикальні організації як “Союз відродження Росії”, “Національний центр”, “Союз Державного

---

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 11, 19 зв.–20, 31–32, 33 зв.

¹¹ Там само. — Арк. 8, 25, 38.

Об'єднання Росії”, “Монархічний блок”, “Нарада членів закордонних палат”, “Російський союз”, “Рада державного об'єднання Росії”, “Клуб російських націоналістів” (існував у Києві з 1906 р.), товариство “Русь”, “Позапартійний блок російських виборців” та ін. Не дивлячись на те, що вони мали бути вдячними гетьманській владі та особисто гетьману за притулок, ці організації, стоячи на принципі неподільності Росії, звичайно принципово не могли визнати появу, нехай і напівмонархічної, однак незалежної, України. Але зовні вони змушені були виявляти лояльність до Української Держави і дотримувалися певного “нейтралітету”, водночас накопичуючи сили та чекаючи слушного моменту розпочати відкриту боротьбу проти неї.

Активізація їхньої діяльності припадає на жовтень-листопад 1918 р., коли було вже зрозуміло, що Німеччина програє війну. Вони тісно співробітничали з головною ударною силою білих — Добровольчою армією, що дислокувалася на Північному Кавказі, готуючись до боротьби проти більшовиків і нових національних незалежних держав. Біле підпілля збирало інформацію про Україну в інтересах Добровольчої армії, розгортало антиурядову агітацію, формувало збройні загони для відкритого виступу проти гетьмана. Підпільні організації мали свою агентуру навіть серед вищих державних кіл Гетьманату. Відомо, що ряд вищих сановників, представники генералітету, офіцери особистого конвою П. Скоропадського надсилали в Добровольчу армію запевнення у лояльності до “російської ідеї”, вступали в контакти з пропозицією своїх послуг щодо організації державного перевороту¹². Роботу білого підпілля полегшувала наявність в Україні (особливо у Києві та Одесі) добре скоординованих та озброєних організацій російських націоналістів (“чорносотенців”), які виникли ще до 1917 р.

На терені Української Держави працював цілий ряд політичних представників російської еліти (П. Мілюков, В. Пуришке-

---

¹² Деникин А.И. Гетьманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л.: Госиздат, 1930. — С. 148.

вич, В. Шульгін, П. Рябушинський та ін.), які були вороже налаштовані проти самої ідеї української державності. Так, лідер російських кадетів П. Мілюков цинічно заявив, що чим довше в Україні буде панувати безладдя, тим легше буде її знов прилучити до Росії¹³. 1 серпня 1918 р. посол Австрії в Україні граф Й. Форгач повідомляв до Відня, що представники російської монархічної еміграції в Києві, посилаючись на домовленість з центральними державами намагаються налагодити стосунки з німецькими військовими і політичними представниками з тим, щоб дістати їх підтримку у здійсненні своїх планів повалення існуючого ладу і відновлення монархії в Росії¹⁴.

Ще у листопаді 1917 р. у Києві виникла конспіративна організація “Азбука” на чолі з Вас. Шульгіним (назва походила від того, що її члени були зашифровані під літерами алфавіту). Вона спеціалізувалася на збиранні інформації політичного характеру, наприклад, здобула текст секретної телеграми кайзера Вільгельма II командуванню німецькими військами в Україні, де він давав згоду на обрання П. Скоропадського гетьманом України. Копія документа була переправлена командуючому Добровольчій армії¹⁵.

Монархічні російські організації підтримували контакти із зовнішніми силами, що вороже ставилися до гетьманського режиму. Так, “Київський Національний Центр” (філія “Всеросійського Центру” у Москві, лідери — Ф. Федоров, проф. Новгородцев, Волков, Салазкін) збирав інформацію на користь Антанти, закликаючи її “звільнити край від українсько-більшовицької анархії”. “Рада державного об’єднання Росії” (сформувалася у Києві у жовтні 1918 р. на чолі з бароном В. Меллер-Закомельським) через свою агентуру в державному апараті гетьмана надсилала інформацію командуванню Добровольчій

---

¹³ Полонська-Василенко Н. Історія України. — У 2-х т. — К., 1992. — Т. 2. — С. 335.

¹⁴ Деникин А.И. Назв. праця. — С. 159.

¹⁵ Сідак В. Контррозвідка останнього гетьмана. — К.: Інститут історії України НАНУ, Інститут СБУ, 1994. — С. 80.

армії. У Києві постійно перебував таємний представник цієї армії генерал Ломновський. З ним входили в контакт російські монархічні осередки для передачі таємної інформації. Офіційно командування Добровольчої армії (командувач — А. Денікін, начальник штабу — І. Романовський) не входило в контакти з гетьманською державою. За словами А. Денікіна, діяльність Добровольчої армії через її агентуру зводилася до “вилучення” з України російських офіцерів, організації закупок зброї і боеприпасів, розвідки австро-німецьких військ й підготовки території України для наступу проти них. Головними засобами підготовки України як театру воєнних дій проти австро-німецького контингенту розглядалися партизанські акції в його тилу, виведення з ладу залізничних сполучень і засобів зв’язку шляхом диверсій та організації страйків¹⁶.

Соціальну базу білого руху в Україні складало російське офіцерство, яке у великій кількості проживало в містах України (у Києві — 40 тис., Херсоні — 15 тис., Сімферополі — 10 тис., Катеринославі — 8 тис., Житомирі — 5 тис. і т.д.). На основі офіцерства поступово створилася мережа збройних формувань для відкритого виступу проти існуючої влади. Так, у чотирнадцяти великих містах України законспіровано діяло чотири тисячі офіцерів колишньої російської армії, які готові були в будь-який момент збройно виступити за відновлення Російської імперії в дореволюційних межах. Вони проводили таємні засідання, на яких, за донесенням гетьманських спецслужб, обговорювалися проблеми повалення гетьмана, відродження монархії та імперії¹⁷. Наприклад, у Харкові діяла таємна офіцерська організація, яка фінансувалася шахтовласниками Донбасу, мала офіцерський батальйон (до 1000 активних бійців, 3 тис. гвинтівок, 20 кулеметів). Її філії існували й в інших містах Харківської та Полтавської губерній. Виступ планувався на момент початку бойових дій Добровольчої армії¹⁸.

¹⁶ Деникин А.И. Назв. праця. — С. 147.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 16.

¹⁸ Сідак В. Назв. праця. — С. 79.

Австрійський дипломатичний радник князь Еміль Фірстенберг в середині жовтня 1918 р. звітував до Відня, що він довідався щодо планів монархічних російських організацій. Їх суть полягала в тому, щоб розпочати відродження царського режиму з Києва, майбутнім царем передбачалося проголосити великого князя Михайла Олександровича. Фірстенберг доповідав, що у Києві та його околицях сформовано біля 40 тис. російських старшин і солдатів, а на Дону — 60 тис., які об'єднані в одну таємну організацію. Вони повинні почати діяти в момент виведення австро-німецьких військ з України і саме тоді проголосити монархію¹⁹.

Національні партії, насамперед, єврейські та польські, своє ставлення до гетьманського перевороту формували відповідно до своїх власних національних інтересів та належності до певного політичного спектру. Загалом усі вони насторожено сприйняли нову владу, яка разом із скасуванням Центральної Ради припинила дію Закону про національно-персональну автономію та розпочала процес ліквідації міністерства національних меншин. Водночас офіційні документи гетьмана декларували толерантність до національних меншин країни. Його Грамота від 29 квітня 1918 р. закликала усіх громадян України “без різниці національності й віросповідання” допомогти йому у “загальнім великовідповідальнім ділі”²⁰.

Руйнація деяких демократичних інститутів доби Центральної Ради викликала негативну реакцію з боку єврейських політичних партій. Так I Всеукраїнська конференція Єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей Ціон, яка відбулася 5–11 травня, так оцінила гетьманський переворот: “Переворот має своєю метою ліквідацію демократичного ладу та відновлення буржуазно-поміщицької монархії”. В ухваленій конференцією резолюції закликалося до “об'єднання усіх революційних сил та розвитку широкої агітації і кампанії протестів на

¹⁹ Нагаєвський І. Українська державність в двадцятому столітті. — С. 159.

²⁰ Грамота до всього Українського Народу // Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. — К.: ІЗМН, 1996. — Ч. 2. — С. 65.

захист усіх завоювань революції, використовуючи при цьому усі громадські та державні установи демократичного характеру”²¹.

Виконком Сіоністської організації України видав циркулярний лист, в якому зазначалося: “Падіння Ради та Українського Уряду ми вважаємо великим ударом не тільки по завоюваннях революції, а й по наших громадських та національних правах ... те, що відбулося, не є революцією ліберально-буржуазних елементів, а являє собою феодальну контрреволюцію з монархічними тенденціями. У Грамоті Гетьмана немає ні слова про національні права, а кола, що його підтримують, відомі своїм антисемітизмом. Ми повністю залишаємося на боці Ради з цілком зрозумілих міркувань”²². У травні 1918 р. цей лист поширювався серед єврейських організацій країни. Єврейські общини надсилали протести у зв’язку із припиненням дії Закону про національно-персональну автономію.

Засуджуючи переворот, сіоністи намагалися згуртувати свої сили. В травні 1918 р. в Одесі пройшла сіоністська конференція, рішення якої містило доручення Катеринославському комітету підготувати всеукраїнські сіоністські збори, які мали відбутися у Києві. Збори повинні були дати сіоністську оцінку політичній ситуації, общинній та культурній роботі, вирішити проблеми організації і тактики діяльності²³. Але незважаючи на спільну негативну оцінку гетьманського перевороту, ідейної єдності в єврейському русі не спостерігалось, надалі посилювалося протистояння сіоністів із соціалістами.

Не відзначався єдністю й польський національний рух. Польський Демократичний Центральний Комітет (Польська Демократична Централь), у якому переважали польські соціал-демократи та соціалісти сприйняла негативно гетьманський переворот. Водночас Польський Виконавчий Комітет (ПВК), який представляв здебільшого інтереси заможних верств поля-

---

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 3-Ззв.

²² Найман О.Я. Єврейські партії та об’єднання України (1917-1925). — К.: ШІЕНД, 1998. — С. 76.

²³ Там само.

ків і великих землевласників, підтримав уряд П. Скоропадського. Представники цих партій займали адміністративні посади на місцях, ініціювали й підтримували заходи влади, спрямовані на боротьбу проти селянських виступів і повстань. Особливо у цьому відношенні відзначалися представники Польської земельної ради.

Підводячи підсумок, слід констатувати, що головною причиною переважно негативного ставлення загальноросійській партій до Гетьманату було принципове невизнання української державності. Водночас, кадети, з огляду на вищезазначені обставини, змушені були погодитися на участь своїх представників в урядовій роботі. Ліві ж партії, не сприймали нового політичного режиму, насамперед, із ідеологічних позицій. Саме ідеологічні настанови лежали й в основі визначення позиції національних партій.

З історії діяльності В'ячеслава Липинського у 1914–1918 рр.

Останнім часом все більшу увагу суспільствознавців привертає громадсько-політична і наукова діяльність В'ячеслава Липинського — визначного українського історика, політика, дипломата, мислителя. Проте його життєвий шлях досі залишається мало вивченим. Перші біографічні розвідки про нього та його наукову і публіцистичну спадщину з'явилися у 1920-х рр. та відразу після його смерті¹. Після Другої світової війни представники академічного світу української діаспори (Л. Білас, В. Босий, М. Базілевський, В. Гришко, П. Коваль, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський, Є. Пизюр та ін.)², виявили неабиякий інтерес до творчості В. Липинського. Після виходу у

---

¹ Забаревський В. (Дорошенко Д.) Вячеслав Липинський та його думки про українську націю та ідею. — Відень 1925; В'ячеслав Липинський як ідеолог і політик. — Ужгород, 1931; *Чижевський Д.* Вячеслав Липинський як філософ історії // Дзвони, — Львів, 1932. — Ч.6 (15). — С. 451–461; *Залозецький В.* На сторожі ідеї // Там само. — С. 431–436; *Ицак І.* Погляди В. Липинського на релігію в державнім будівництві // Там само. — С. 444–450; *Козак М.* З життя і діяльності Вячеслава Липинського // Там само. — С. 420–428; *Савур-Ципріянович М.* Останні дні Вячеслава Липинського // Там само. — С. 428–430 та ін.

² *Босий В.* В'ячеслав Липинський — ідеолог української трудової монархії. — Торонто, 1951; *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський // Збірник «Української літературної газети» за 1956 р. — Мюнхен, 1957. — С. 197–213; *Гришко В., Базілевський М., Коваль П.* В'ячеслав Липинський та його творчість. — Нью-Йорк, 1961; *Рудницький І.* В'ячеслав Липинський (історик, політичний діяч і мислитель) // Сучасність. — Мюнхен, 1961. — №6. — С. 74–90; *Білас Л.* В. Липинський і «територіалізм» // Там само. — 1962. — №2–3; *Пизюр Є.* В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Там само. — 1969. — №9. — С.103–115; *Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // В. Липинський. Архів. — Т. 7. — Філадельфія, 1976. — С.С.XV–XCVIII; *Білас Л.* Краків, Женева і філіяція «Кричевського». До родовідної мислення Липинського // В. Липинський. Твори. — Т.2. — Філадельфія, 1980. — С.VII–XCVIII; *Harvard Ukrainian Studies.* — 1985. — Vol.9. — №3/4 та ін.

Тетяна Осташко

світ першого тому «Листування» В. Липинського (К.-Філадельфія, 2003), збірників «Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини (Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука і С. Шелухина)» (К., 1996), «Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930)» (Львів, 2004), а також публікації низки листів діяча у вітчизняних та зарубіжних часописах³ доповнено архівну базу дослідження життєпису В. Липинського. Окремо слід відзначити статтю Р. Залуцького до першого тому «Листування» В. Липинського⁴, яка значно розширила джерельну основу для написання повномасштабної біографії діяча. Разом з тим, монографії К. Галушка, В. Масненко лише фрагментарно доповнюють факти життєпису і діяльності В. Липинського⁵. Більш змістовними у цьому плані є дослідження І. Гирича та І. Передерій, а також польського журналіста Б. Ганцажа⁶. Проте і вони, головним чином, базуються на вже відомих

---

³ Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини (Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука і С. Шелухина (Упорядн. Т. Осташко, Ю. Терещенко). — К. — 1996; Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Архів. — Т.1. Листування (Гол. ред. Я. Пеленський). К. — Філадельфія, — 2003; Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) (Упорядн. М. Дядюк). — Львів, 2004; *Сварник Г.* Листи В'ячеслава Липинського до Ярослава Окуневського // Сучасність. — 1992. — № 5. — С.80–86; *Sydorczuk-Potulnyčka T.* Listy Waczesława Lipińskiego do Andrija Szeptyckiego w okresie ukazywania się «Przeglądu Krajowego» // Над Дніпром і Віслою: Україна і Польща в європейському вимірі — минуле і сучасність. — Серія: Історія. Міжнародні системи та глобальний розвиток. — 2003–2004. — № 2–3. — К.–Торунь, 2003–2004. — С. 132–141; Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки) // Український археографічний щорічник. Зб. наук. праць. — К. — 2007. — Вип. 12. — С. 503.

⁴ *Залуцький Р.* Листування Вячеслава Липинського у західних архівах (біографічний нарис) // Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: — Архів. — Т. 1.— С. 33–81.

⁵ *Масненко В.* Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. — К.–Черкаси, 2000; *Галушко К.* Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». — К., 2002.

⁶ *Гирич І.* Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: —

джерелах і матеріалах. Вихід у світ серії наукових збірників «В'ячеслав Липинський та його доба», упорядниками яких є Т. Осташко і Ю. Терещенко, дозволив збагатити джерельну базу дослідження творчості В. Липинського⁷. Але це видання є лише початком до ґрунтовного і комплексного вивчення життєдіяльності видатного українського вченого і громадсько-політичного діяча, яке розпочинається з повномасштабним введенням до наукового обігу повного масиву архівної спадщини В. Липинського. Слід зазначити, що його архів є одним з найбільших особистих архівів, створених українцями в еміграції. У 1929–1931 рр. цю колекцію придбав митрополит А. Шептицький з метою передачі її після смерті В. Липинського на збереження до Національного музею у Львові⁸. Як відомо, архівна колекція В. Липинського включає листи до нього від близько 250 адресатів, а також чернетки і копії його відповідей більшості з респондентів. Надзвичайну цінність становлять його неопубліковані праці, щоденники, листування, записки, нотатки до спогадів, матеріали українського посольства у Відні. За ініціативи першого президента Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського (СЄДІ) Є. Зиблікевича архів В. Липинського, який нині зберігається в Українському католицькому університеті у Римі, було замікрофільмовано. Це стало основою для вивчення як всіх напрямків творчої спадщини, так і життєвого шляху В. Липинського. Історію з копіюванням цієї архівної колекції описали у своїх працях Є. Зиблікевич, І. Коровицький та Р. Залуцький, вона також знайшла своє висвітлення у мо-

---

Архів. — Т. 1.— С. 83–118; *Передерій І.* В'ячеслав Липинський етнічний поляк, політичний українець. — Полтава, 2012; *Gancarz B.* «My, szlashta ukraińska...» Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914. — Kraków, 2006.

⁷ В'ячеслав Липинський та його доба (Упорядн. Т. Осташко і Ю. Терещенко). — Кн. 1–2. — К., 2010; кн. 3. — К., 2013.

⁸ Докладніше див.: В'ячеслав Липинський та його доба (Упорядн. Т. Осташко і Ю. Терещенко). — Кн. 2.

нографіях М. Палієнко⁹. Залучення нових документів і матеріалів з архіву В. Липинського дозволяє по-новому інтерпретувати, а також суттєво розширити дослідження його життєпису.

Метою статті є спроба на основі нових документальних джерел і матеріалів висвітлити маловідомий період життя і діяльності В. Липинського у 1914–1918 рр., розкрити його роль у пошуках шляхів державного відродження України в цей період.

Про діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського в період Першої світової війни відомо з нечисленних згадок у його автобіографії і листуванні, які були покладені в основу нарисів про нього, написаних сучасниками. Отже, цю подію В. Липинський зустрів у лавах російської армії. У своїй автобіографії він писав: «В день вибуху світової війни, як резервний офіцер був покликаний до 4-го драгунського Новотроїцького-Скатеринославського полку, в рядах якого відбув східно-прусську кампанію в складі II російської армії генерала Самсонова»¹⁰. У коментарі до статті генерала П. Залеського, вміщеному у «Хліборобській Україні», В. Липинський називає дату свого призову до війська — 25 липня 1914 р. і там же пише, що саме генерал П. Залеський був його полковим командиром¹¹. Перелік бойових дій, доданий до його послужного списку, засвідчує, що В. Липинський зі своїм полком протягом серпня–вересня 1914 р. брав участь у 6 військових операціях, у т. ч. кінних атаках¹².

---

⁹ Eugene Zyblikewycz. The Odyssey of V. Lypyn's'kyj's Archives // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn's'kyj // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. IX, N. 34. — P. 129–133; Iwan Korowyt'sky. The Archives of V. Lypyn's'kyj // Op. cit. — P. 134–139; Залуцький Р. Вказ. праця; Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — К., 2008; її ж. Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні. — К., 2012.

¹⁰ В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 2. — С. 461.

¹¹ Липинський В. З приводу статті генерала Залеського / В'ячеслав Казимирович Липинський // Хліборобська Україна. - Відень, 1924–1925. — Кн. 5. — 36. XI—X. — С. 279.

¹² В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 2. — С. 608.

Певні подробиці, очевидно, за розповідями самого В. Липинського наводить у своїй повісті Сава Криlach (Л. Сідлецький). Таким способом маємо можливість дізнатися, що В'ячеслав Казимирович був «у передовій кінній розвідці свого полку і тільки єдиний раз був під обстрілом»¹³. Цікаві подробиці письменник наводить і про початок наступу армії Самсонова по території Східної Пруссії. Не зустрівши ніякого спротиву з боку німецької армії, російські війська «наївно й необережно далися затягти себе глибоко в чужу територію... поміж мазурськими озерами, де, як відомо, й була класично розгромлена армія Самсонова». Полк В. Липинського йшов в авангарді, а він зі своїми товаришами чергував у передовій розвідці. У великому мазурському селі В. Липинський поділив свій підрозділ на три частини для детального обстеження об'єкту розвідки. Він з бійцем рушив у глибину села, дві групи обстежували його околиці. В. Липинський наказав усім зійтися на другому кінці селища. Як виявилось, вони потрапили у пастку, оскільки село було першим об'єктом, де розташовувалося німецьке військо. У цьому бою з його відділу, який налічував 7 бійців, живими залишилися лише він та 2 його товаришів. Вістун, з яким В. Липинський тікав під час зіткнення з німцями, загинув на його очах¹⁴. За подробицями цієї оперативної розвідки, описаної Савою Криlachем зі слів В. Липинського, дізнаємося, що він, перепливаючи у брід річку, тікаючи від ворога, дістав недугу, яка фатально вплинула на його здоров'я¹⁵.

Офіційна версія описана В. Липинським у його автобіографії та листах. Як пише один з біографів В. Липинського — М. Козак, залічена у 1908 р. «недуга відізвалася на Мазурських Озерах»¹⁶. «Плеврит мій був вповнівилічений в Закопанім, — згадував

---

¹³ *Сава Криlach*. Вячеслав Липинський у Полтаві у 1916 році // Новий час. — Львів. — 1939. — Ч. 105.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — Ч. 107.

¹⁶ *Козак М.* З життя і діяльності Вячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 1. — С. 337.

В. Липинський у листі до свого близького приятеля Р. Метика. — Перед війною я був зовсім здоровий». «Моя недуга почалася знов вибухом крові, якого я дістав в мазурських озерах, служачим в 4 драгунськiм полку в армії ген[ерала] Самсонова (по битві під Танненбергом, де противником нашим був тоді ген[ерал] Гінденбург)», — зазначає він далі¹⁷.

Згідно послужного списку, 15 листопада 1914 р. В. Липинський за станом здоров'я був переведений у підпорядкування Київської військової округи, а 26 листопада — призначений до кінних резервів як командир 4-ого відділення. Спочатку В. Липинський служив у Дубно (до кінця травня 1915 р.), згодом — в Острозі, а з 9 липня 1915 р. був переведений до Полтави. 2 вересня 1915 р. відповідно до наказу по арміях Південно-Західного фронту № 1261 В. Липинського нагороджено орденом Св. Станіслава 3-ого ступеня, а невдовзі відповідно до наказу № 811 по Київській військовій окрузі він отримав подяку «за відмінний стан» підпорядкованого йому кавалерійського відділу¹⁸.

Деякі факти з полтавського періоду життя В. Липинського висвітлили у своїх споминах його сучасники відомі українські громадсько-політичні та культурні діячі В. Андрієвський, Л. Сидлецький, С. Шемет та В. Щербаківський¹⁹ і згадана вище дослідниця життєвого шляху В. Липинського — І. Передерій²⁰.

Невідомі епізоди перебування В. Липинського у Полтаві, розкрито у фрагменті з повісті Сави Крилача «Перші вогні в Полтаві». Як вже зазначалося, уривок цього твору у 1939 р.

¹⁷ В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 2. — С. 295.

¹⁸ Загуріцький меморіальний музей В. Липинського, відділ Волинського краєзнавчого музею.

¹⁹ Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1885–1917 рр. — Т. 1. — Львів, 1931; Андрієвський В. З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. — Ч. II. — Берлін, 1921; Сава Крилач. Вячеслав Липинський у Полтаві у 1916 році // Новий час. — Львів. — 1939— Ч. 106–115; Щербаківський В. Мемуари // Пам'ятки України: історія та культура. — 2007. — Ч. 4. — С. 22–190; Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі // В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 1. — С. 258–273.

²⁰ Передерій І. Вказ. праця.

був опублікований у газеті «Новий час». Герой твору Богдан Зеленський, який був знайомий з В. Липинським ще у довоєнний час, зустрічається з ним у Полтаві у 1916 р. Його очима маємо змогу подивитися на військовий побут В. Липинського у цей період. За словами письменника, останній мав «струнку лицарську поставу, якій особливо пасував кіннотний однострій з білими сукняними випушками та погонами». У В. Липинського «не було робленої військової бравури, що так часта в людей, коли вони випадково стали вояками». Сава Крилач стверджує у своєму творі, що у В. Липинського «все вказувало на давню, в поколіннях вироблену вдачу культурного кіннотника-лицаря, що не випускає на себе Марса, не випинає грудей, ані виконує ніяких умисних рухів, щоб свою військовість підкреслити». «Спокійне, зрівноважене, скромне, повне натуральної гідности та звичайности поведження робило вражіння, що в цій людині скупчена велика скількість стабільної енергії й потенції, що вона не зблідне перед небезпекою й не буде нахвалитись, але в слухний час, коли визнає, що треба вдарити — вдарить міцно й влучно», — таким бачив герой повісті Сави Крилача В'ячеслава Липинського²¹.

Очевидно, що особисті оповідання В. Липинського Л. Сідлецькому (Саві Крилачу) про військову службу, останнім були покладені в основу викладу про полтавський період. Автор повісті наводить слова розповіді В. Липинського: «Я тут виконую обов'язки коменданта IV-го відділу кінського запасу. Маю під собою триста вояків і різні кількості коней, від двохсот і до тисячі. Моє завдання — доповнення кіньми мого полку на фронті в міру потреби»²². У цьому зв'язку нам видається лише припущенням твердження І. Передерій, що у складі кавалерійського підрозділу, яким командував прапорщик В. Липинський у Полтаві, нараховувалося 152 вояків резерву, а під розпорядженням близько 2-х сотень коней²³. Очевидно, що дослідниця

²¹ *Сава Крилач*. Вячеслав Липинський у Полтаві у 1916 році. — Ч. 108.

²² Там само. — Ч. 110.

²³ *Передерій І.* Вказ. праця. — С. 259.

зробила такий висновок (загалом для її дослідження це вже набуло системного характеру), на підставі самотнього документу, без його належного аналізу. У цьому випадку більш ймовірним є дані, наведені у повісті Л. Сідлецького, хоча б з тієї причини, що військовий підрозділ, перебуваючи у резерві армії, у функції якого входило поповнення регулярних частин на фронті, не міг мати фіксованої кількості вояків, а тим більше кіннотний підрозділ не міг мати фіксованої кількості коней. Адже його безпосереднім завданням було доповнення збройних формувань, які несли втрати під час бойових дій.

Місцем квартирування IV-го відділення був цегляний завод Божка, що знаходився на вулиці Зіньківській у полтавському передмісті Павленки. В. Липинський мешкав у самому центрі Полтави — в будинку по вулиці Олександрівській, 44²⁴. Всі ці подробиці з детальним описом місця розташування військового підрозділу, яким командував В. Липинський, його службовими повноваженням описав у своїй повісті Сава Крилач. На нашу думку, викликає інтерес розповідь про ставлення вояків до свого командира. Письменник підкреслює, що попри російські команди у війську, В. Липинський розмовляв з вояками українською²⁵. За заведеним ним порядком, вони не переривали праці з його наближенням і, коли командир звертався до когось з них, то «з кожного обличчя було видно, що питаючий не викликає в своїх підвладних ні почуття страху, ні невпевненості», а навпаки «світилося вдоволення, що саме з ними начальник говорить та ними інтересується»²⁶. Герой повісті Сава Крилач підкреслює, що В. Липинський зумів у своїй резервній частині організувати рідкісний навіть для зацілля порядок, «спокійну гармонію» і чистоту. При цьому, В. Липинський зазначав, що це не його заслуга, а «більше заслуга прекрасних жовнірів та підстаршин, що ними я маю радість орудувати». Наведені далі слова

---

²⁴ Сава Крилач. Вячеслав Липинський у Полтаві у 1916 році // Новий час. — Львів. — 1939. — Ч. 107.

²⁵ Там само. — Ч. 113.

²⁶ Там само.

В. Липинського: «Я справді не знаходжу слів достойної похвали для особливої пильності й охочої відданості цих наших сірих, простих, чесних хліборобів, з яких виключно складається вся моя частина»²⁷, — наголошував він.

Слід звернути увагу, що В. Липинський, як стверджує у своїй повісті Сава Криlach, знав своїх вояків не лише за прізвищем, але й обставинами їх родинного життя, особистими зацікавленнями, боронив їх від висилки на фронт, розуміючи, що війна для більшості з них «чужа справа». В. Липинський констатував наявність у солдатів-українців «свідомості абсолютної расової окремішності від анархічних, неохайних фізично й морально, необов'язкових москалів, почуття вищості своєї хліборобської раси й культури в них дуже сильне»²⁸. Це почуття, на думку В. Липинського, було «непомірно цінніше від сентиментально-зарозумілих псевдо-патріотичних декламацій» т. зв. «свідомих українців», яких культивувала українська демократія. У «слухний час», на його переконання, ця свідомість «поставить цих людей на беззастережно чесну, вірну й конструктивну службу своїй Батьківщині та своїй Державі»²⁹.

В. Липинський вибрав неординарний спосіб пропаганди української справи серед своїх підлеглих. Він всіляко уникав нелегальної агітації українського слова у своєму підрозділі, не прагнув здобути легкий авторитет, зійшовши з вояками на відносини «за пані брата». Як офіцер В. Липинський спілкувався з ними «по казньонному» зумисно російською мовою, але водночас виявляв шанобливе ставлення до української мови, спілкуючись з ними українською у приватній обстановці та в їх присутності зі своїми знайомими. Тим самим він демонстрував, що українська є його рідною мовою і є не лише «мужичою», а й «панською». В такий спосіб В. Липинський формував у своїх

---

²⁷ *Сава Криlach*. Вячеслав Липинський у Полтаві у 1916 році // Новий час. — Львів. — 1939. — Ч. 113.

²⁸ Там само. — Ч. 14.

²⁹ Там само.

підлеглих вояків «почуття поваги, що веде до справжнього, не намовленого, а органічного укохання свого рідного»³⁰.

У Полтаві В'ячеслав Липинський — командир 4 відділення прапорщик Полтавського кінного запасного полку зустрів Лютневу революцію. Він бере «участь в творенні українських кавалерійських військових частин та політично організує з місцевими дідами консервативні хліборобські елементи на Полтавщині», — зазначає один з перших біографів діяча М. Козак³¹.

Як відомо, одразу після падіння самодержавства в Росії на всьому просторі колишньої імперії розпочалося виділення вояків-українців в окремі формування, організація українських військових комітетів, військових клубів, рад та інших організацій, які беззастережно підтримали Українську Центральну раду. Масова українізація армії стала складовою українського національно-визвольного руху, важливим інструментом тиску на Тимчасовий уряд у боротьбі за національне самовизначення українського народу.

Однією з таких установ стала Полтавська українська військова громада (ПУВГ), заснована національно-патріотичними вояками та молодшими офіцерами на установчих зборах 2 червня 1917 р., які пройшли під головуванням В. Липинського³². За свідченням сучасників (В. Андрієвського і С. Шемета), його було обрано товаришем голови цього товариств, яке нараховувало близько 40–50 членів³³. Збори громади 2 червня 1917 р. заявили про підпорядкування ПУВГ Українському генеральному військовому комітету, делегували туди своїх представників і ухвалили направити делегатів до Києва на II Все-

---

³⁰ Сава Криlach. Вячеслав Липинський у Полтаві у 1916 році // Новий час. — Львів. — 1939. — Чч. 13–14.

³¹ Козак М. З життя і діяльності Вячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 1. — С. 337.

³² Український національно-визвольний рух, березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 375–376.

³³ Андрієвський В. З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. — Ч. II. — С. 19, 26; Шемет С. Вказ. праця. — С. 260.

український військовий з'їзд, попри його заборону Тимчасовим урядом та обговорити у частинах кандидатури на виборах до міської думи³⁴.

С. Шемет, який у червні 1917 р. вперше зустрівся і тісно зійшовся з В. Липинським, у своєму нарисі про нього писав, що останній «користався великим авторитетом» у військовій громаді. Проте, на його думку, «загал членів мабуть мало розумів духовну цінність свого голови (С. Шемет помилково називає В. Липинського очільником громади. — *Авт.*), але кілька народних учителів і фершалів», що входили до складу ПУВГ, «були під сильним впливом Липинського»³⁵. Можна припустити, що В. Липинський був фактичним очільником ПУВГ, оскільки він не вважав можливим, щоб на чолі української інституції «стояв католик». Тому громаду формально очолював солдат Ю. Панченко³⁶.

Праця В. Липинського «Листи до братів-хліборобів» засвідчує, що він був делегатом I Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся 6–8 травня 1917 р. у Києві. Його враження були суперечливими. «Перед самим відкриттям 1-го Всеукраїнського Військового З'їзду — основи Української Армії — коли вже всі численні учасники були в залі і з напруженням ждали прибуття ініціаторів, — згадує він, — раптом на естраду вискочив «хтось у сірому», розуміється інтелігент-офіцер, і став несамовитим голосом плюгавити нашу минувшину, а особливо ляяти Гетьманів, що тільки, мовляв, з народу кров ссали і його в неволю продавали». Складалося враження, як часом буває на великому селянському святі, коли «хтось підвипивши скаже якусь дурницю». Під час промови цього оратора, зауважує В. Липинський, «починали в очах деяких солдат появлятися злі вогниці». Із сарказмом і гіркотою він передає блюзнірську атмосферу цього зібрання: «“А де вони єти саміє, що отих гетьманів хотять?!” — чулося виразно в цих поглядах, звернених жєстами

---

³⁴ Вістник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 2 червня.

³⁵ Шемет С. Вказ. праця. — С. 260.

³⁶ Передерій І. Вказ. праця. — С. 264.

оратора на нас, групу українських самостійників, що зібралась була в однім куті». «Для нас ця “передмова” до зїзду майбутніх ідейних провідників української армії, була гіркою, болючою образою». — підсумовує В. Липинський³⁷.

Безглуздість ситуації посилилась від появи козаків у президії зїзду із прапорами і портретами українських гетьманів. «Тих же самих тільки що облаяних та оплюгавлених Гетьманів! Мало того. На ці гетьманські портрети вони, ці козаки, вмерти за “федеративну Україну” клянуться...», – зазначає В. Липинський. Він наголошує, що саме у цей момент відчув як почуття законности, почуття чесности й моралі вояків було тяжко ображене. Своєю позбавленою будь-якого сенсу демагогією демократичний «оратор» зрадив тих козаків, які зголошувалися в українські полки, що носили імена гетьманів Сагайдачного, Полуботка, Петра Дорошенка, Богдана Хмельницького³⁸. І цей казус як найкраще, на думку В. Липинського продемонстрував «національну пустопорожність» тогочасних провідників від Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), які «власне духове каліцтво, свою невіру й погорду до ідеї власної державности, вважали вродженим каліцтвом цілого українського народу, який на їх думку їхню ідею нації тільки як “земельку” та зненависть до “панів” міг зрозуміти й прийняти...»³⁹

Водночас В. Липинський звинувачує і себе та своїх однопідумців — «самостійників-гетьманців», — які, за його словами, «не чекаючи, з вільним козацтвом, зі зброєю в руках, в оборону традиції національної, чести національної й своєї власної чести не стали...»⁴⁰. Лише підпоручик Олександр Сахно-Устимович, який стояв поряд з В. Липинським публічно висловив своє

---

³⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — К.–Філадельфія, 1995. — С. 12–13.

³⁸ Там само. — С. 13.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

обурення⁴¹. З О. Сахно-Устимовичем, який належав до давнього шляхетського роду з Полтавщини, В. Липинський познайомився під час перебування у Полтаві у 1917 р., де той був організатором Вільного козацтва⁴². Відомо також, що О. Сахно-Устимович був тов. голови наради вояків-українців Київського гарнізону, на основі якої було створено Український військовий клуб ім. П. Полуботка⁴³. 3 червня 1917 р. від підписав телеграму від делегатів I Українського військового з'їзду 4-ї армії до міністра-голови Тимчасового уряду князя Г. Львова і військового міністра О. Керенського. Вона містила звернення до уряду Росії «негайно спеціальним актом визнати (необхідність) національно-територіальної автономії України, ввести у склад Тимчасового уряду особливого міністра по справах України»⁴⁴. Як один з організаторів Вільного козацтва на Полтавщині О. Сахно-Устимович був близьким до П. Скоропадського і разом із іншими організаторами Українського військового клубу ім. П. Полуботка полковником О. Глинським та підполковником Бенецьким брав участь у гетьманському перевороті 29 квітня 1918 р.⁴⁵, і невдовзі отримав посаду старшого осавула гетьмана. Не виключено, що саме ці особи були у тій нечисленній групі, яка представляла самостійників на I Всеукраїнському військовому з'їзді у Києві 6–8 травня 1917 р.

Досі маловивченим питанням залишається тема зв'язків В. Липинського з М. Міхновським. Але вище наведені факти підтверджують їх контакти. Тим більше, що до групи засновників Українського військового клубу ім. П. Полуботка належав М. Міхновський. На користь цього говорить і лист М. Міхнов-

---

⁴¹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — К.—Філадельфія, 1995. — С. 13.

⁴² *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. 2. — С. 22.

⁴³ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К., 2007. — С. 389.

⁴⁴ Український національно-визвольний рух, березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали. — С. 376.

⁴⁵ *Тинченко Я.* Вказ. праця. — С. 107.

ського до В. Липинського від 3 червня 1918 р., який засвідчує досить тісні стосунки між діячами. «У вечері сьогодні коло 6 години я матиму одну балачку — зміст якої повинно бути обмірковано нами в купі..., — писав М. Міхновський. — Через те, конче, хочу Вас бачити, мушу бачити...». При цьому він зазначав, що надає «особливу увагу» думці В. Липинського «з багатьох причин»⁴⁶.

Повертаючись до подій пов'язаних з присутністю В. Липинського на I Всеукраїнському військовому з'їзді, варто згадати його реакцію на дії лідерів Центральної ради, насамперед провідника УСДРП В. Винниченка. Він зокрема наголошував, що їх політична сила виступає за те, аби «всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо». В. Винниченко акцентував, що «українська демократія повинна в сей час добре пильнувати — українського мілітаризму не було і не повинно бути й далі»⁴⁷.

Подібна позиція не могла знайти підтримки у військових з чіткою національно-державницькою орієнтацією, до яких у той час належав і В. Липинський. Поряд із створенням українських військових формувань за національним принципом (I Український козацький полк ім. Б. Хмельницького, II Український полк ім. П. Полуботка та ін.) вояки і офіцери прагнули перепідпорядкувати свої частини Українській Центральній раді. На думку ініціаторів цього процесу (М. Міхновського, В. Євтимовича, В. Отамановського), українізація армії мала, зокрема, сприяти зміцненню фронту та піднесенню бойового духу. Однак значна частина українських соціалістів, заперечуючи необхідність регулярної армії, була переконана, що у соціалістичному суспільстві, яке вона сподівалась побудувати разом з російською т. зв. революційною демократією, цілком вистачить мілі-

⁴⁶ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського (далі — Архів ССДІ). — I–5–8.

⁴⁷ Робітничка газета (Київ). — 1917. — 12 квітня.

ції. В результаті було занехаяно ентузіастичне прагнення мільйонів вояків-українців до творення власного національного війська, змарновано величезний енергетичний потенціал народу і в час московсько-більшовицької навали, окрім кількох тисяч вірних Центральній раді вояків, не було кому захищати проголошену нею Українську Народну Республіку.

Розчарування В. Липинського у новій владі були пов'язані з невдалою спробою українізувати військову частину під його командою. У «Листах до братів-хліборобів» він зізнається, що на початку революції, «як офіцер бувшої російської кінноти, мав під своєю командою більше сотні щиро... відданих людей...». «Національний рух захопив розуміється й мій відділ, що склався майже виключно з саміх Українців, — наголошує він. — В Полтаві, де ми тоді стояли, вишито нам чудовий синьо-жовтий Штандарт, на якому було написано: “В своїй хаті своя сила і правда і воля”»⁴⁸.

В. Липинський та його вояки щиро прагнули служити новій українській владі. Він згадує, що «по нараді зі своїми солдатами й по нашій однодушній постанові поїхав я до Києва, до нашого Генерального Секретаря по справам військовим з проханням затвердити нашу частину, дати їй ім'я й дозволити мені формувати більший український кінний відділ». Але після того як В. Липинський виконав усі формальності, продемонстрував посвідчення, що він «дійсно Українець», якого від нього у Генеральному Секретаріаті вимагали, «дозволу не одержав» і «відділу свого не сформував», хоча такі дозволи видавалися, за його словами, тисячами. В. Липинський зізнається, що не зміг він тоді «бути несолідарним, недисциплінованим супроти “своїх”, “Українців”»⁴⁹.

За його словами, Центральна рада виявляла повне ігнорування т. зв. нетрудових елементів. Для «тодішніх провідників нації», пояснює цю негацію В. Липинський, він залишався «па-

---

⁴⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. 10.

⁴⁹ Там само. — С. 11.

ном», «поміщиком», який «не виголошував демагогічних промов і не записався у партію есерів»⁵⁰. Ігнорування Центральною радою т. зв. цензових елементів суспільства завадила їй зрештою використати творчий потенціал нації у всіх сферах державного будівництва, в тому числі і у військовій справі.

Позиція В. Липинського не просто викликала нерозуміння численних українських громадсько-політичних діячів соціалістичного спрямування, а сприймалася як «політичне божевілля». В листі до В. Гнатюка вже в еміграції він згадував, що його називали «вар'ятом», коли «нашій інтелігенції я говорив про українську державність»⁵¹. В. Липинський з гіркотою зізнається, що українські провідники у 1917 р. попри те, що він був «найсвідоміший Українець» і тільки хотів «виконати свій звичайний національний обов'язок» його сприймали як «людину в високій мірі національно й політично непевну». А причина полягала саме в тому, що по своїм переконанням він був відомий як «давній український самостійник»⁵².

У першій частині своїх «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський звертається до історії Української Центральної ради та оцінки діяльності її лідерів, причому не просто як історик чи сторонній спостерігач, а як безпосередній учасник подій. Він аналізує причини її поразки і, зокрема, підкреслює, що «весь перший період Центральної ради у внутрішній політиці пройшов [...] під гаслом боротьби з самостійниками взагалі і з самостійниками несоціалістами зокрема»⁵³. Він закидає тогочасним лідерам брак тверезого погляду на необхідність розбудови національної регулярної армії, який поєднувався у них з автономістсько-федералістичною загальнополітичною позицією. Звідси — орієнтація на так званий «спільний революційний фронт з російською демократією» і поборювання самостійниць-

⁵⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. 10.

⁵¹ Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. — Т. 1. — С. 312.

⁵² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С.11.

⁵³ Там само.

ких течій усередині українського руху, зокрема — серед військовиків⁵⁴.

Однодумець В. Липинського — відомий громадсько-політичний і державний діяч, історик Д. Дорошенко, в свою чергу, в зв'язку з цим наголошував, що вони з В. Липинським вважали, що варто «зректися того вузького погляду, що монополія називатися українцем належить тільки маленькій кучці вибраних і що українцем є лише той, хто належав до якоїсь партійної групи, тим часом, як люди, що цілий свій вік прожили на Україні й працювали задля неї (...), носять в душі заповіді Шевченка — то “неукраїнці”; що давно пора поглянути на українське життя не з якоїсь сектярської точки погляду, а з широкого державного штандпункту...»⁵⁵.

На революційній хвилі помірковані національно налаштовані діячі фактично залишалися за лаштунками державотворчого процесу. Не демократи, а тим більше не соціалісти, які не кричали голосно про свою революційність, були відсторонені від національного руху, керованого Центральною Радою. «З моментом революції всі свідомі українці проголосили себе соціалістами, а ті, що мали відвагу до соціалістів себе не зарахувати, ті залишились поза політичним життям», — писав у своїй праці про В. Липинського Д. Дорошенко. — Українського патріота і несоціаліста ніби й помислити було не можна...»⁵⁶. Попри це В. Липинський не залишився на узбіччі політичного процесу. Він прилучився до створення Української демократично-хліборобської партії і став автором її програмного документу.

У статті «Дорогі друзі», згадуючи цей період В. Липинський писав: «В перших часах революції ми — віддаючи “дань духови часу” — на превеликий жаль прийняли були, як пригадуєте собі, після довгих дискусій над пропозиціями мною рукописним

---

⁵⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С.5.

⁵⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 332.

⁵⁶ Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу // В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 1. — С. 393.

проектом програми нашої партії, на підставі компромісу — “республіканську форму правління з Президентом на чолі”, і тому в такій формі зредагований був остаточно відповідний пункт в цім проекті, надрукованім пізніше, з поробленими в ньому, після наших тодішніх резолюцій, змінами» Розвиваючи далі цю тезу, він пояснював, що жалкує з цього приводу тому, що замість них — «одиноких тоді в дійсности переконаних та свідомих гетьманців» — повстала стихійно у 1918 р. Українська Держава П. Скоропадського, «котра удержатись власне через свою стихійність не змогла»⁵⁷.

Як відомо, В. Липинський радо прийняв запрошення взяти на себе обов'язки посла Української Держави в Австро-Угорщині. Обізнаність В. Липинського з польською проблемою, його авторитет у впливових галицьких колах і серед українців державницької орієнтації говорили про те, що він є найбільш вдалою кандидатурою на цю важливу дипломатичну посаду. Його офіційне призначення відбулося 21 червня 1918 р. постановою Ради Міністрів про тимчасові дипломатичні представництва⁵⁸. За службовими обов'язками, які покладалися на голову дипломатичного представництва 1-го рангу В. Липинський мав особисто формувати склад свого посольства. В. Липинський запросив на посади у посольстві осіб, які мали високий освітній рівень, певний досвід та національні переконання. Згідно зі штатним розкладом, окрім голови репрезентації до її складу мало бути призначено ще 10 працівників, а також військовий агент⁵⁹. Комплектування штатів В. Липинський розпочав одразу після затвердження його кандидатури на посаді і вже 17 липня ним були призначені Олександр Семенів (драгоманом), Віктор Павелко і Володимир Залізняк (молодшими урядовцями), 21 червня — дідич з Пінщини Станіслав Ванькович і Борис Трохи-

---

⁵⁷ *Липинський В.* Дорогі друзі // В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 1. — С. 28.

⁵⁸ Державний вістник. — 1918. — № 20. — 5 липня. — С. 1.

⁵⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 2.

мович (старшими урядовцями канцелярії), а також Олена Суділовська (друкаркою)⁶⁰. Місце старшого радника посольства обійняв князь Іван Токаржевський-Карашевич, який згодом вдало продовжив дипломатичну діяльність як посол УНР в Туреччині; миргородський маршалок Володимир Полетика був призначений старшим секретарем; відомий меценат і видавець тижневика «Сніп» Михайло Біленький — секретарем; відомий діяч Союзу визволення України Андрій Жук — відповідальним у справах українців-репатріантів і військовополонених. Загалом українське посольство у Відні було чи не найбільшим за своїм складом⁶¹.

Підбір В. Липинським співробітників до посольства не був випадковим. Він прагнув насамперед притягнути до участі у національному державотворчому процесі представників шляхетської верстви, залучивши їх до роботи у своєму дипломатичному представництві. Зокрема, Д. Дорошенко у своєму листі до М. Чубатого наголошував, що «...Пан Токаржевський — поміщик з російського Поділля, до весни 1918 р. він виступав як “rolak kresowy”, але весною 1918 р. під впливом, гадаю, пок[і]йного] Липинського, станув на українську державну службу»⁶². Д. Дорошенко далі підкреслював, що Я. Токаржевський-Карашевич хоча і був «ревним римо-католиком, відданим своїй релігії, але в той же час усім серцем прилучився до українства», вірно працюючи для української національної справи. Вищезазначений лист віднайшов в Українському музей-архів в Стемфорді (США) Г. Курас — дослідник життя і діяльності Я. Токаржевського-Карашевича. Він же звернув увагу на той факт, що В. Липинський був з ним знайомий ще з часів навчання у Житомирській гімназії.

---

⁶⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 19–20.

⁶¹ Там само. — Ф. 3198. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 6.

⁶² Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог, 2007. — Вип. 9. — С. 185.

В. Липинський був шкільним товаришем Я. Токаржевського, про що останній пише у своїх споминах, а також і те, як він разом із Д. Дорошенком намовляли обійняти посаду радника у посольстві в Австрії. Зокрема, Я. Токаржевський згадує, що він «пручався» скільки міг, «покликувався на непідготовленість», на те, що «політика, а тим більше дипломатія» для нього «чужі, але нічого не допомогло»⁶³. В. Липинський спільно з Д. Дорошенком таки вмовили його поїхати до Відня у статусі радника посольства.

Професійні якості і знання мови були для В. Липинського визначальними під час прийняття рішення про розподіл функцій в очолюваному ним дипломатичному представництві. Зокрема, 10 серпня 1918 р. у зв'язку з оптимізацією видачі в Україні паспортів для австрійських і німецьких громадян, а також покращенням зв'язку між посольством і МЗС він просив Д. Дорошенка призначити у його розпорядження дипломатичного гінця Михайла Шереметівського (він же згодом виконувати обов'язки секретаря міністерства часів Директорії), а також Михайла Савур-Ципріяновича, який добре знав німецьку мову, провівши тривалий час як військовополонений а австрійському таборі⁶⁴. Останній 10 серпня 1918 р. одержав посаду дипломатичного гінця, а 14 жовтня 1918 р. за клопотанням В. Липинського був переведений на посаду старшого урядовця посольства⁶⁵. 30 липня 1918 р. В. Липинський підписав наказ про призначення свого давнього товариша Вадима Щербаківського позаштатним аташе посольства у Відні у справах народної освіти⁶⁶. Напередодні призначення аташе посольства (без утримання) одержав також білоруський шляхтич Адольф-Олександр Марцинчик⁶⁷. Зрештою, В. Липинському вдалося зробити одну з найкращих українських

---

⁶³ Токаржевський-Карашевич І. Дмитро Дорошенко (Зустріч, знайомство, приятель!) // Український літопис. — Аугсбург, 1953. — Ч. 1. — С. 133.

⁶⁴ Архів ССДІ. — І-5-21.

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 50, 67.

⁶⁶ Там само. — Арк. 43.

⁶⁷ Там само. — Арк. 41.

репрезентацій за кордоном, запросивши до місії, за словами сучасного українського історика Ю. Терещенка, людей «з високим освітнім та інтелектуальним цензом, представників дворянсько-шляхетських, землевласницьких верств суспільства, які відзначалися серйозними професійними дипломатичними здібностями»⁶⁸.

Важливо також відзначити, що В. Липинський дбав про високий рівень українського національного представництва в австрійській столиці. На користь цього говорить не лише залучення до посольства професійних кадрів з шляхетського середовища, а й текст ввірчої грамоти, підписаної власноручно гетьманом, якою австрійському імператору Карлу I репрезентовано самого амбасадора. «Після того як Україна ввійшла в круг суверенних держав і установе мнєю Правительство було признане Правительством Вашої Імператорської Королівсько-Апостольської Величності, завданням моїм зробилося встановлення безпосередніх і тривких зносин дипломатичних з Австро-Угорською Монархією, — наголошувалося у ввірчій грамоті. — З цією метою рішив я надати Дідичному Шляхтичові Вячеславу Липинському ученому історикові, письменникові, скінчившому ц. к. Краківський та Женевський Університети, Дідичному Власникові маєтків Затурці на Волині та Чагари на Київщині, Дійсному Членові Українського Наукового Товариства у Києві і Українського Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, особливе почесне доручення бути надзвичайним посланником і Уповноваженим Міністром-Представником Української Держави при Вашій Величності»⁶⁹. Немає сумніву, що проект тексту ввірчої грамоти був підготовлений самим В. Липинським, про що свідчить не лише його стиль, але й термінологія.

Працівники дипломатичного представництва Української Держави у Відні зупинилися у готелі «Брістоль», де перебували

---

⁶⁸ *Терещенко Ю.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії. — К., 2008. — С. 32.

⁶⁹ Архів ССДІ.-І-1-3.

у продовж липня–жовтня 1918 р.⁷⁰ Як свідчить денник українського посольства, кожного дня відбувалися зустрічі з німецькими, австро-угорськими офіційними представниками, на яких обговорювалося питання ратифікації Берестейського миру, розширення торгівельно-економічних взаємин тощо. Так, 6 липня 1918 р. В. Липинський та І. Токаржевський були запрошені на вечерю, улаштовану Віденською торгівельною палатою, на якій були присутні австрійський міністр торгу і промисловості, віце-президент Відня п. Рідль, професор Іберсберген та чимало австрійських симпатиків України. Під час вечері, де В. Липинському «було дано перше місце», виконувався український гімн, лунали промови про перспективи розширення торгівельно-економічних зв'язків⁷¹. У деннику також позначені зустрічі голови української амбасаді з ерцгерцогом Фердинандом Габсбургом, віце-президентом австрійського парламенту, принцем Віндіш-Грецем, князем Фюрстенбергом, представниками цілого дипломатичного корпусу, акредитованого у Відні та багатьма іншими впливовими політиками і державними діячами⁷². Очевидно, що очільник амбасаді Української Держави у Відні вживав різноманітні дипломатичні заходи, аби довести урядовим чинникам Австро-Угорщини та закордонним репрезентантам у цій країні офіційний зміст зовнішньополітичного курсу України загалом, а також необхідності розв'язання нагальних питань — як то лінія кордону з Польщею тощо⁷³.

В. Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Берестейський мирний договір. 15 липня 1918 р. він провів обмін ратифікаційними грамотами з уповноваженими Болгарії, 24 липня — Німеччини⁷⁴. 22 серпня радник посольства І. Токаржевський-Карашевич обміняв рати-

⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 27 — Арк. 44.

⁷¹ Там само. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 23 зв.

⁷² Там само. — Арк. 23–50.

⁷³ Там само. — Ф. 3198. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 14.

⁷⁴ Там само. — Ф. 3198. — Оп. 2. — Спр. 21. — Арк. 39 зв.; 40 зв.–41.

фікаційну грамоту з Туреччиною⁷⁵.

Особливо важливою для України був обмін грамот з Німеччиною, яка відбувалася 24 липня о 16.00 в німецькій амбасаді у Відні, протокол обміну підписав В. Липинський, з німецької сторони — принц Вільгельм Стольберг-Вернігероде⁷⁶. Цю процедуру українське посольство відзначало урочистими прийняттями, на які запрошувалися закордонні дипломати, акредитовані в Австро-Угорщині, впливові політики та урядовці⁷⁷.

В архіві В. Липинського зберігся текст його промови, виголошений під час обміну ратифікаційними грамотами між Україною та Німеччиною 24 серпня 1918 р. Насамперед, він робив наголос на тому, що Берестейська угода, укладена між Почвірним союзом і Україною, назва якої, за словами В. Липинського, «навіть була вичеркнута з назв народів» — повернув його країні «давно утрачені права». Український амбасадор наголошував, що факт підписання угоди у Бересті-Литовському продемонстрував «краще од всяких голосних слів», чий меч зруйнував імперії — «тюрми народів» і проклав «для людскости нові шляхи», а рівно ж виявив противників цього миру — «хто хоче сі тюрми, в своїм власнім егоїстичнім інтересі, на шкоду вселюдського поступу, заховати».

В. Липинський у своїй промові наголосив, що, «Берестейський мир, котрий визволив Україну, се перша ластівка миру загального, котрий верне свободу всім пригніченим націям». Він також робив акцент на відродженні українсько-німецьких зв'язків, які були започатковані ще у ранньому середньовіччі. Він називає Берестейський мир «першою побідою справедливости, під впливом якої воскресли старі дружні відносини України з Германським народом». В. Липинський звертає увагу, що ці відносини активізувалися «од переговорів Гетьмана Хмельницького з Пруссією, як союзницею Швеції, од Гадяцького трактату Гетьмана Виговського, в котрім приймав участь і курфірст

⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3198. — Оп. 2. — Спр. 21. — Арк. 59 зв.

⁷⁶ Там само. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 41.

⁷⁷ Там само. — Арк. 40, 41.

Брандербургський, од проектованого союзу курфюрста Фрідріха Вільгельма з Гетьманом Дорошенком — тяглися з перервами через XVIII і XIX століття». Водночас він згадує місію гр. В. Капніста до Берліну «з проханням визволити Україну з російського ярма, пляни геніяльного Бісмарка воскресити велике князівство (королівство — *Авт.*) Київське» і т. д.

Аналізуючи значення Берестейського миру для Європи, В. Липинський підкреслює, що він «прийшов ще в умовах загальної світової війни», яка «вимагаючи від народів напруження всіх сил, не дає змоги цим народам проявляти самі тільки приятельські почуття, самі тільки добрі сторони свого характеру, що твердість і жорстокість йдуть в парі з боротьбою за існування». Тому український посол закликав до взаєморозуміння, з огляду на те, що в українсько-німецьких відносинах доводилося демонструвати твердість позиції. «Ми, для котрих історія була найбільше мачухою, — зазначав В. Липинський, — цієї твердості наших теперішніх взаємних відносин не боїмося, бо віримо, що вона приведе в кінці до тісної дружби між нами і нам дасть повну політичну і національну незалежність, а Вам допоможе одержати так бажану і для нас Вашу перемогу»⁷⁸.

На нашу думку, видається досить цікавим дипломатичний вираз пошани німецькому народові, продемонстрований українським амбасадором у своїй промові: «І коли Бог дасть, що при допомозі Вашій ми свою політичну і національну незалежність закріпимо і коли під Вашим побідним проводом збереться мировий конгрес, то тоді перед цілим світом ми голосно скажемо: Українська нація — нація найбільше пригноблена — завдячує свою волю, своє воскресення Великій Нації Німецькій!»⁷⁹.

Восени 1918 р., коли все більш виразно деструктивною ставала діяльність Українського національного союзу на чолі з В. Винниченком, В. Липинський з Відня прагнув донести думку про загрозу незалежності України з наближенням кінця війни. У листі

⁷⁸ Архів ССДІ.-І-3-2.

⁷⁹ Там само.

від 3 жовтня 1918 р., яке він надсилає приватно через свого приятеля С. Підгорського до Є. Чикаленка, В. Липинський наголошує на небезпеці для держави підписання Австро-Угорщиною сепаратного миру з Антантою. На його думку, Україна у черговий раз не є підготовленою до цієї події. За його словами, за умов, коли Україну репрезентують дві сили, з одного боку — уряд, а з іншого боку — Національний союз, Антанта зробить вибір на користь «протиурядових протиукраїнських елементів» і виступить за «возсоединение» з Російською імперією⁸⁰. В. Липинський прагнув донести через Є. Чикаленка, який був однаково близький до українського соціалістичного табору та гетьманських сил, думку, що напередодні альянсу з Антантою, остання мусить «застати на Україні офіційне національне українське представництво і реорганізований цим представництвом уряд»⁸¹. В. Липинський пропонував негайно скликати «сейм (принаймні його сурогат у формі представництва партій і організацій) і створений діловий коаліційний кабінет з більшістю українською, але й з представниками росіян поляків (розуміється місцевих)». На його думку, «се спасе Гетьмана, як персоніфікацію Української Держави, се перетворить Національний Союз з репрезентації партійної (з котрою ніхто не буде числитися) на репрезентацію національну і, заприсягаючи до державної роботи росіян і поляків, се відбере від Антанти частину сил, на котрих могла б будуватись протиукраїнська політика»⁸². Як справжній європеєць і державний діяч В. Липинський прагнув підштовхнути українську демократію до компромісу з гетьманською владою, якій в той же час пропонував легітимізуватися через союз з національною інтелігенцією.

Далі у цьому листі до Є. Чикаленка В. Липинський пропонує цікавий варіант зміни зовнішньополітичного курсу. «Що до політики зовнішньої, то я думаю, нам треба шукати порозумін-

---

⁸⁰ В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 3. — К., 2013 — С. 562–563.

⁸¹ Там само. — С. 563.

⁸² Там само.

ня з Польщею», – наголошував він. Оскільки, за його словами, у Антанти Росія і Польща мають більше прихильників, чим Україна. З огляду на те, що «Росія всі свої впливи в Антанті буде вживати проти України», слід заручитися підтримкою Польщі, аби не допустити «російсько-польського порозуміння коштом України». Інакше — українська справа «буде тяжка». «Треба російсько-польський союз в Антанті розбити, відтягнувши Польщу на свою сторону, — підкреслював В. Липинський, — бо на притягнення на наш бік Росії мало [сподівання]»⁸³. На його думку, яку він прагнув через Є. Чикаленка донести до національної демократичної інтелігенції, якщо українці матимуть «1) Гетьмана, 2) діловий коаліційний кабінет, 3) національне офіційне представництво і серед Антанти згоду Польщі на нашу самостійність і її піддержку», то Антанта не зважиться пожертвувати Україною заради «єдиної і неделімої»⁸⁴.

Слід наголосити, що В. Липинський був далеким від наміру ідеалізувати політику гетьмана. Свою критичну позицію він сформулював вже на початку своїх «Листів до братів-хліборобів», які були завершені у квітні 1920 р.⁸⁵ Насамперед він звертає увагу на два періоди в діяльності гетьманської адміністрації: «українсько-державний хліборобський при кабінеті Лизогуба» й «російсько-федеративний протофісівський при кабінеті Гербеля». На думку В. Липинського, поступка Протофісу і проголошення федерації, хоч і були декларативним, а не практичним кроком, стали «політичною і національною катастрофою»⁸⁶. Далі він відзначає ще три суттєві помилки П. Скоропадського: 1) ставлення до розгону Української Центральної ради мало бути заманіфестованим П. Скоропадським у вигляді протесту, оскільки, попри все, УЦР була державною інституцією і «незапротестування»

⁸³ В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 3. — К., 2013 — С. 563.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С. 1.

⁸⁶ Там само. — С. 8.

проти її розгону німецьким військовим командуванням, а значить мовчазна солідарність з ним, на думку В. Липинського, «було з національного погляду (...) деструктивним явищем»; 2) заборона хліборобського з'їзду на самому початку утворення гетьманської держави, як зазначав учений, фактично відштовхнула частину національно-патріотичного сільського населення, вороже налаштованого до більшовицької інвазії; 3) найсерйознішою помилкою В. Липинський вважав «безсилість і пасивність» уряду супроти «каральних експедицій», організованих найбільш деструктивними силами і провокаторами, які дискредитували серед селянства ідею української державності. В той же час він наголошував, що за відмову допомогти гетьманському уряду боротися з цим розкладовим явищем, за «бойкотування своєї власної держави, українська демократія несе (...) перед історією одвічальність не менше, чим ті, що тоді на чолі української держави стояли»⁸⁷.

У листопаді 1918 р. В. Липинський звернувся особисто до гетьмана. Цей лист голови дипломатичного представництва Української Держави у Відні був привезений П. Скоропадському Іваном Калиновичем (галицьким громадсько-політичним діячем і видавцем), оминаючи дипломатичну пошту і гетьманське Міністерство закордонних справ. У своєму листі В. Липинський наголошує на необхідності терміново реагувати на події (цим власне і пояснювалося порушення ним службової дисципліни) і звертає увагу голови держави, що в Австро-Угорщині, де він репрезентує Україну, намітилося дві течії у процесі перебудови габсбурзької монархії. «Одна се творення на місці бувшої Австро-Угорської монархії цілого ряду національних держав, друга змагання до відбудування старої Австрії на інших федеративних началах», — наголошує він у своєму листі до гетьмана⁸⁸. На думку В. Липинського, українське ставлення до цих питань мало залежати від того, як «подиктують нам інте-

---

⁸⁷ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С. 8.

⁸⁸ Архів СЄДІ. — I-4-12.

реси тих держав, які нас визнають і з якими ми будемо в союзі». Він наголосив, що чекає відповіді від угорського, чеського і південно-словянського послів у Відні відповіді на своє питання, чи готові їх країни визнати український суверенітет. Його також турбувало питання Галичини. «Коли вона тепер буде прилучена до Польщі, — наголошував далі В. Липинський, — то цей споконвічний український край буде страчений для нас назавжди». Він наголошував, що Україна має шанс прилучити до себе Галичину, «використавши старі обіцянки зроблені Антантою в цьому напрямі Росії і використавши поміч Чехів, які сильно економічно зацікавлені в тому, щоб мати спільну границю з Україною»⁸⁹. В. Липинський звертав увагу на те, що інтереси України міг би у цьому питанні перед Антантою лобювати Т.-Г. Масарик, який мав великий авторитет серед альянтів. Тому через особисті контакти організував зустріч з Т.-Г. Масариком і у січні 1919 р. разом із урядовцями посольства В. Полетикою, А. Жуком, Б. Трохимовичем відвідав його у Празі⁹⁰.

Як бачимо, В. Липинський як вмілий дипломат прорахував варіант, коли за проголошення можливої майбутньої федерації Української Держави з найбільшовицькою Росією, український дипломатичний корпус зміг би добитися приєднання Галичини до Великої України, тиснучи на Антанту. В. Липинський одночасно засвідчував свою вірність українському гетьманові. «...Я пішов служити Вам, Ясновельможний Пане Гетьмане, глибоко віруючи, що Ви єсть той Гетьман, який поправить помилки своїх попередників і виведе Україну на шлях власного державного життя, — наголошував він у своєму листі до П. Скоропадського. — Віри цієї я не стратив і досі і тому віддаю себе до розпорядження Вашого, по скільки Вам, Ясновельможний Пане Гетьмане, моя поміч і моя служба потрібні»⁹¹.

Слід зазначити, що В. Липинський завжди був наполегливим

---

⁸⁹ Архів ССДІ. –І–4–12.

⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3581. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5.

⁹¹ Архів ССДІ. –І–4–12.

у донесенні своєї думки. Попри те, що він фактично розв'язав питання про створення нових українських дипломатичних установ у новопосталих державних утвореннях на теренах імперії Габсбургів 28 листопада 1918 р., він звертається до нового міністра закордонних справ Української Держави кабінету С. Гербеля — Г. Афанас'єва. Для українського амбасадора було важливо чи збережеться проваджуваний раніше курс на збереження його репрезентації, яка вже раніше одержала офіційні директиви увійти «в зносини з Правительствами Національних Держав при захованні у Відні об'єднуючого центру всієї нашої політики». Для нього було надзвичайно важливо при інформуванні нового міністра про ситуацію, яка склалася після завершення Першої світової війни, зробити наголос на національних пріоритетах, окреслити першочерговість перспектив, що відкривалися перед Україною у процесі реалізації сусідніми країнами своїх державних інтересів. В. Липинський був свідомий, що новий міністр може розформувати його посольство і утворити нові представництва у новопосталих після розпаду Австро-Угорщини країнах. Тому він заявляє про готовність «приїхати до Києва для особистого доповіді»⁹².

Таким чином, протягом 1914–1918 рр. громадсько-політична та державна діяльність В. Липинського демонструє, що він не був відстороненим від життя теоретиком-ідеалістом, як його трактували і трактують донині деякі дослідники, а виявив себе як глибокий мислитель і водночас реальний політик-практик. На різних етапах свого життя і в різних галузях діяльності він прагнув реалізувати свої концепції національної еліти, територіального патріотизму і класократичної структурованості суспільства, поглибити державницьке мислення серед своїх співробітників і колег.

---

⁹² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 88–88 зв.

Перспективи дослідження еволюції політичного вибору гетьмана П. Скоропадського в світлі нових методологічних підходів

Державотворчі процеси доби Української революції 1917–1921 рр., діяльність та функціонування державних формацій (демократичного, консервативного і радикального характеру), притягає увагу багатьох дослідників. Це відбувається не тільки з огляду на важливість подій початку ХХ ст. в Україні, а й завдяки такому суттєвому чиннику, що розбудова національної державності на сучасному етапі вже мала історичний прецедент і деякі аспекти її подоколи перегукуються з історичним минулим.

Слід зауважити, що тема революції є традиційно ідейно і пізнавально-актуальною у колективній свідомості українців.

Формування новітнього національного наративу відбувалось з початку під впливом діаспорної історіографії, яка за певних обставин, пов'язаних з обмеженістю джерельної бази, почасти не була здатна об'єктивно висвітлити події революційного минулого. Звідси випливало привалювання досліджень демократичної складової революції — Української Народної Республіки над не менш важливим періодом — Українською Державою на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

Сучасних дослідників цікавлять процеси націє- та державотворення, діяльності державних інститутів, взаємодії влади та суспільства, впливу на перебіг подій в Україні зовнішньополітичних факторів.

Останнім часом українська історія викликає все більше зацікавлення з боку зарубіжних дослідників. Так, відомий американський історик М. фон Хаген, з вуст якого у середині 90-х рр. пролунало провокаційне питання «Чи має Україна історію?», вже у 2006 р. задавав це питання як суто риторичне¹.

---

¹ *Hadzewycz R.* Von Hagen revisits the question “Does Ukraine Have a History?” // <www.ukrweekly.com> — 2007.

Серед головних проблем, що є нагальними для подальшого розвитку української історії, М. фон Хаген виділяє дві: проблему протистояння інтелектуальної і політичної складової в українській історії та питання, що власне робить історію України українською.

Внаслідок ситуації, продиктованої «прикордонним» характером українського суспільства, сучасна історія якого формувалася на кордонах могутніх Євразійських імперій та держав, на регіональному рівні ми маємо різновекторну ментальність, що ускладнює процес формування єдиної державної позицію по ряду історичних питань.

Однак, саме в цьому контексті історія України є унікальною лабораторією для застосування нових методологічних підходів доби постмодернізму. Використання методів компаративної історії, «культурного трансферу», «перехресної історії» та інших, що пропонуються в рамках транснаціональної історії, і не є обмеженими кордонами традиційної історичної парадигми «нація-держави», якнайкраще підходять для вивчення історій країн центрально-східної Європи, які довгий час перебували у складі різних імперій².

Відмова від етнопатрістичного підходу до української історії з поступовим розвитком постнаціональної та транснаціональної перспективи дозволила б подолати розбіжності історичної пам'яті, що є актуальним для різних регіонів України та могла б посприяти інтеграції різних етнічних та регіональних груп в єдину громадянську трансетнічну українську націю³.

Національна історія завжди була прив'язана до території держави й зосереджується виключно на історії титульної нації,

---

² Ther P. The Transnational paradigm of historiography and its potential for Ukrainian History // *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography* / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. CEU PRESS, Budapest — New York, 2009. — P. 81–116.

³ Kasianov G., Ther P. Introduction // *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography* / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. CEU PRESS, Budapest — New York, 2009. — P. 1–6.

невілюючи або виключаючи меншини що також населяють дану територію.

Особливістю традиційної історичної парадигми є її пояснююча структура та внутрішня перспектива, згідно якої всі процеси та події, що відбуваються на території нації-держави використовуються для пояснення подальших подій. Звісно це досить зручно, проте на думку прихильників транснаціональної парадигми, національна історія не розкриває повною мірою історичні реалії. Загалом транснаціональна історія є продуктом сучасних глобалізаційних процесів, що змусили по іншому поглянути на історію, адже людей єднає не лише спільне національне коріння, але й спільні політичні, культурні, морально-етичні цінності.

Виникає закономірне питання: чим відрізняється транснаціональна історія, скажімо від міжнародної історії або історії дипломатії, адже ці дисципліни також вивчають взаємодію на наднаціональному рівні?

Нова парадигма концентрує свою увагу на відносинах між культурами, спільнотами, окремими суспільними групами навмисно розсуваючи кордони окремо взятої нації чи держави. Тобто вона концентрується на агентах культурного обміну, а отже на взаємодії.

В рамках методології транснаціональної історії дослідження повсякденного життя українського суспільства дозволяє зрозуміти як трансформувалася психологія всього суспільства, та його окремих індивідів у період соціальних потрясінь (війн, революцій), якими так багата українська історія.

Вище згадана нова історична парадигма змогла б істотно послабити притаманне новітній українській історії протистояння інтелектуальної і політичної складової вітчизняної історичної науки.

Цікавим прикладом в цьому контексті є праця М. фон Хагена присвячена постаті гетьмана П. Скоропадського. («Я люблю Росію, але мені потрібна Україна». Або як російський генерал став гетьманом Української Держави, 1917–1918? // Бело-

руссия и Украина: история и культура. Ежегодник, 2004. — М., 2005).

Відразу зазначимо, що метою даної статті не є історіографічний аналіз цієї проблеми. Ми лише прагнемо проілюструвати вищезгадані методологічні підходи на прикладі конкретно-історичного дослідження. Звернення до праць інших дослідників постаті П. Скоропадського має на меті показати зміщення акцентів в бік кроскультурного аналізу подій минулого, що є характерним для сучасної західної історіографії.

Американський історик задається питанням: як з вірного слуги російського царя і офіцера Скоропадський перетворився у переконаного українського національного діяча, що боронив позиції «незалежника-федераліста» України аж до самої своєї смерті на еміграції у Німеччині. Тоді як такий послідовний борець за українську державність як М. Грушевський під кінець життя погодився на співпрацю з більшовиками⁴.

Зазначимо, що М. фон Хаген був не першим хто підняв це питання. У передмові до спогадів П. Скоропадського, що вперше вийшли друком в Україні в 1995 р., Я. Пеленський відмічав «роздвоєну лояльність» гетьмана, через що «його особа, та й сам Гетьманат опинився серед найбільш табуїзованих питань історії України ХХ століття, оповитих міфами, упередженнями або й відвертими фальсифікаціями»⁵. Я. Пеленський вказував антиісторичні та заідеологізовані підходи щодо постаті П. Скоропадського як в українській, так і в діаспорній історіографії.

Вітчизняний український дослідник Р. Пиріг в своїй монографії «Гетманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією» відмічає що й понині є актуальним «з'ясування феномену еволюції політичного вибору П. Скоропадського», особливо на-

---

⁴ *M. von Hagen* „I love Russia, but I need Ukraine?”. How the Russian general became hetman of Ukrainian state, 1917-1918? // Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник, 2004. М., Наука, 2005. — С. 253-254.

⁵ *Пеленський Я.* Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 15.

голошуючи на комплексному підході до проблеми, який би поєднав як особистістно-ментальні, так геополітичні причини вибору гетьмана⁶.

Отже, необхідність критичної біографії П. Скоропадського назріла досить давно, але можливість виникла тільки зараз. По-перше, українська історіографія пройшла перший етап свого становлення, який дозволив інтегрувати діаспорну та радянську історіографію, звільнивши і ту й іншу від ідеологічних нашарувань (хоча цей процес ще рано вважати завершеним). По-друге, відхід від домінування політичної історії в бік мікроісторії та історії повсякденності дозволяє нарешті поглянути на П. Скоропадського не як на політичного діяча, але як на людину. По-третє, той факт, що М. фон Хаген не належить до якогось з українських політичних таборів робить це дослідження особливо цікавим.

Аби краще зрозуміти буремні роки революції і громадянської війни, М. фон Хаген використовує спогади білих генералів, українських політиків лівого спектру, політичних діячів та генералів центральних держав. Вдається до порівнянь з біографіями інших видатних сучасників гетьмана, зокрема митрополита А. Шептицького, якого він називає ще одним «наверненим» українцем (маючи на увазі що ще підлітком він був навернений з римо-католицької віри до греко-католицької), та маршала К. Манергейма, що мав дуже схоже аристократичне коріння та елітну військову підготовку і став батьком-засновником сучасної фінської держави⁷.

М. фон Хаген вважає, що початком української кар'єри Скоропадського стала українізація 34-го армійського корпусу. Набутий ним восени 1917 р. досвід українізації ввіреного йому 34-го корпусу, сформував його нові політичні погляди більше ніж будь-які інші події в його кар'єрі. Скоропадський, на думку автора, був змушений відійти від аполітичного статусу імпер-

---

⁶ *Purig P.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — С. 45.

⁷ *M. von Hagen* „I love Russia, but I need Ukraine”.... — С. 254.

ського офіцера й взяти сторону однієї з політичних сил, що виникали як в армії, так й в громадському політичному житті Петрограду та Києва.

Іншим важливим моментом в політичній трансформації Скоропадського 1917 р. було виникнення руху Вільних козаків, лідером якого він був обраний заочно. Після відвідин Бердичівського уїзного конгресу Скоропадський почав конструювати свою утопічну версію української держави, що базувалася на ідеалі козаків-хліборобів. Ніч проведена ним з хуторянами по дорозі на Київ, глибоко вразила Скоропадського нереалізованим потенціалом столипінського плану створення сильного фермерського класу⁸.

Отже, М. фон Хаген спираючись на мемуари самого гетьмана та його сучасників вдається до реконструкції тогочасної реальності, й показує як швидкоплинні події революційної доби, змогли майже блискавично змінити погляди цілком сформованої особистості, яка належала до зовсім іншого світу.

Цікавим є те, що американський дослідник в своєму аналізі не надає великого значення грамоті від 14 листопада 1918 р., якою П. Скоропадський проголосив федерацію з Росією і висловив потребу створення «всеросійської федерації», вважаючи його самозрозумілим політичним компромісом, що був продиктований умовами часу⁹. Саме цей вчинок став причиною формування негативного образу гетьмана і Гетьманату в українському діаспорному середовищі. Некритично засвоєний деякими сучасними вітчизняними істориками цей образ зрадника ідеї української державника все ще продовжує тяжити над молодими дослідниками даного питання.

Спираючись на нові методологічні підходи, М. фон Хаген свідомо зосереджується на особистих контактах гетьмана з простим українським людом. На нашу думку, американський автор прагне показати що саме стало основним поштовхом до еволю-

---

⁸ *M. von Hagen* „I love Russia, but I need Ukraine”.... — С. 263–264.

⁹ Там само. — С. 279.

ції поглядів П. Скоропадського, адже політичні компроміси не завжди відображають сутність історичної особи, що стоїть біля державного керма.

У передмові до «Спогадів» Я. Пеленський вважає цей документ «трагічною політичною помилкою гетьмана»¹⁰. На думку Р. Пирого цей акт (грамота про федерацію) став витвором вимушеного збігу несприятливих обставин, і був уможливлений тією дихотомною свідомістю П. Скоропадського, у якій співіснували українські і російські ментальні засади. У конкретній ситуації останні взяли гору і навіть диктували російському аристократові потребу очолити рух за відновлення великої Росії¹¹.

М. фон Хаген також звертає увагу на «дихотомну свідомість» П. Скоропадського. Він йде навіть далі розкриваючи внутрішню трагедію гетьмана, якого не зрозуміли «свої» й погано прийняли «чужі». Розпочавши українізацію ввіреного йому 34-армійського корпусу, П. Скоропадський був занепокоєний набираючим оберти жорстоким конфліктом між російськими та свідомими українськими офіцерами. М. фон Хаген відмічає, що «опинившись перед необхідністю обирати яку саме частину своєї української ідентичності обороняти від звинувачень, він почав «винаходити» своє власне бачення що є Україною, а що ні, але поряд з тим, визначитися, чим продовжує бути для нього Росія»¹². П. Скоропадський бачив можливий компроміс в процесі федералізації Російської імперії. На думку американського історика, П. Скоропадський вірив, що Україна може стати заповідником Російської імперії, з якого вона відродиться оновленою і сильною федеративною державою. Однак такі його погляди не знаходили розуміння і підтримки. Жодна російська політична сила не змиралась би з існуванням української державності у будь-якій політичній формі. Напевно найбільшим ударом для гетьмана було ставлення тисячі політичних діячів та

---

¹⁰ Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського... — С. 25.

¹¹ Р.Пиріг. Вказ. праця. — С. 200.

¹² М. von Hagen „I love Russia, but I need Ukraine”... — С. 265.

інтелігенції, які втекли до України після більшовицького перевороту у Петрограді, і які зробили все можливе аби підірвати його режим, який по суті був їх єдиним притулком.

З другого боку, як відмічає М. фон Хаген, П. Скоропадський не знайшов розуміння й в українському таборі. Рафінований аристократ П. Скоропадський не сприймав національно-демократичні політичні сили. Українські ліві з притаманною ним нетерпимістю до плюралізму, популістською демагогією та схильністю до теорії заколоту, на думку П. Скоропадського, мало чим відрізнялися від більшовиків, і на його глибоке переконання були особисто відповідальні за скоєні в Україні звірства. Загалом він вважав що соціалізм в Україні веде до більшовизму¹³.

В заключній главі свого дослідження «Скоропадський як невдалий будівник української держави» М. фон Хаген вдається до аналізу об'єктивних причин провалу проекту української гетьманської держави. Ключовими серед яких є геополітичний фактор, несприятлива зовнішньополітична кон'юнктура та відсутність підтримки політики гетьмана в самій Україні як серед еліти так і серед простого люду. Проте повертаючись до особи самого гетьмана американський історик пише: «Кар'єра Скоропадського багата парадоксами та гіркою іронією. Він прийшов до влади з невеликими конкретними планами щодо держави, гетьманом якої він був проголошений. Але чим більше влади він отримував, тим більше відчував, що його українське «я» виходить на перший план»¹⁴.

Цю думку дещо доповнює Я. Пеленський, який спираючись на «Спогади» заявляє, що в момент їхнього написання в Берліні гетьман не був переконаним самостійником, хоча загальна ситуація якраз цьому сприяла, адже німецькі союзники гетьмана підтримували ідею незалежності Української держави. На користь цієї версії Я. Пеленський наводить цитату зі спогадів

---

¹³ *M. von Hagen* „I love Russia, but I need Ukraine”.... — С. 266–267.

¹⁴ Там само. — С. 272.

П. Скоропадського де він писав: «Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося суворо дотримуватися через німців, що твердо на цьому наполягали, для мене ніколи не була життєвою, але я думав — та як би воно так і було — німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією»¹⁵. Я. Пеленський відмічає, що на початку 1920-х рр., вже після написання спогадів, під впливом Л. Липинського, Д. Дорошенка та інших націонал-консерваторів, які були засновниками й власне і керували гетьманським рухом, П. Скоропадський остаточно перейшов на незалежницьку позицію. Проте, як відмічає діаспорний історик, працюючи над другою редакцією «Спогадів» між 1920 і 1921 роками, П. Скоропадський так і не вніс правок до тексту, які б відобразили його нові погляди¹⁶. Отже, можна констатувати, що питання чому він це не зробив залишається відкритим.

На нашу думку, в трансформації поглядів П. Скоропадського не останню роль зіграв психологічний фактор. Відповідно до теорії когнітивного дисонансу аби людина почувала себе психологічно комфортно її поведінка має бути у гармонії з думками і почуттями. «Дисонанс» — це психологічна напруженість, яка виникає коли поведінка людини знаходиться в протиріччі з її переконаннями та віруваннями. Отже коли міняється один з цих компонентів особистості, то змінюється й всі інші аби звести дисонанс до мінімуму¹⁷.

Історія знає чимало прикладів, коли захоплена виром подій людина йде далі своїх особистих інтересів очолюючи державу, коли з'являється віра в своє покликання. Яскравим прикладом в українській історії може слугувати постать Б. Хмельницького, шлях якого розпочався з особистої помсти за пограбований хутір Суботів та вбивство сина.

---

¹⁵ Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського... — С. 23.

¹⁶ Там само. — С. 25.

¹⁷ Festinger L., Rieken H. W., Schachter S. When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of a Modern Group that Predicted the Destruction of the World. NY; Harper & Row, 1956.

Волею долі П. Скоропадський очолив Українську державу. Однак чи став він до кінця переконаним українцем? Чи на-завжди поховав у собі сентименти до Росії, яка була по суті його Батьківщиною? На вірність служіння цареві якої він свого часу присягнув? Відкривши в собі українця П. Скоропадський прагнув звільнення Росії від більшовиків. Як відмічає М. фон Хаген «він до самого кінця вважав, що Україна була найбільш підходящим плацдармом для перемоги над більшовиками та відновлення великої Росії, так і не зрозумівши чому антибільшовицькі сили не змогли об'єднатися проти свого спільного ворога. На думку Скоропадського... національні почуття були єдиною силою спроможною протистояти більшовизму...»¹⁸.

Фактично М. фон Хаген підтверджує домінуючу в сучасній українській історіографії думку про амбівалентну національну ідентичність П.Скоропадського.

Цей короткий огляд дослідження зробленого в рамках останніх методологічних тенденцій, з притаманним йому неві-люванням соціально-політичної складової не може бути вичерп-ним, проте суттєво доповнює творчий доробок вітчизняних та діаспорних дослідників такої складної і неоднозначної постаті як П. Скоропадський. Адже тільки опустившись до рівня світо-сприйняття окремої особи, будь-то звичайна людина чи історич-на постать, можливо досягнути специфіку українського державо-творення, зрозуміти тих людей що стояли в авангарді цих процесів.

---

¹⁸ *M. von Hagen „I love Russia, but I need Ukraine”.... — С. 279.*

Максим Потапенко

Польський політикум в Українській Державі (квітень — грудень 1918 р.)

Історія польської спільноти в Україні у добу революції 1917–1921 рр. досліджена фрагментарно як у хронологічному, так і проблемному аспектах. При цьому однією з найбільших прогалин лишається діяльність польських політичних партій за часів Української Держави П. Скоропадського. Окремі епізоди вказаної проблематики висвітлюються сучасними вітчизняними та польськими науковцями лише у контексті громадсько-культурного та соціально-економічного життя української полонії¹. Якщо врахувати, що партійним впливам були підпорядковані більшість національних громадських організацій та інституцій самоврядування, то очевидно стає необхідність їх ретельного комплексного дослідження. У пропонованій статті, не претендуючи на вичерпність, ми плануємо у загальних рисах окреслити напрямки та визначити характер змін, що відбувались у середовищі польських політичних партій Наддніпрянської України протягом квітня — грудня 1918 р.

Повалення самодержавства у Росії започаткувало новий етап в політичному житті поляків, що постійно або тимчасово перебували на території її українських губерній — у Наддніпрянщині. Протягом 1917 р. їх політичне представництво зазнало докорінних змін. Зокрема, всі політичні табори утворили легальні партійні структури. Соціалісти розбудували мережу секцій

---

¹ Див.: *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби. Етносоціальний аспект. — Харків, 2011. — 472 с.; *Пупіг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — 336 с.; *Korzeniowski M.* Za Żłotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905 — 1920. — Lublin, 2009. — 621 с.

«лівиці» та «революційної фракції» ППС², груп СДКПіЛ³; ліберали легалізували Польський політичний союз на Русі, навколо якого постала низка партійних організацій, що об'єднались у ПДЦ на Україні⁴; консерватори заснували Партію національної праці на Русі; націоналісти гуртувалися навколо партійних та громадських осередків Національно-демократичної партії та їх потужного інструменту публічної діяльності — ПКВ на Русі⁵.

Після того, як ініціатива консолідації цих політичних сил під час III з'їзду польських громадських організацій на Русі (Київ, 18–24 червня 1917 р.) зазнала невдачі, довкола націоналістів та лібералів формується два табори протистояння. Лінія розколу між ними проходила найперше у площині бачення державного майбутнього Польщі та самоуправління поляків у Наддніпрянській Україні. Перші уболівали за відновлення після Першої світової війни незалежної об'єднаної Польщі під егідою Антанти й вимагали ексклюзивних широких прав для поляків кресів у вигляді «внутрішньої автономії»⁶; другі погоджувались на негайну, але «куцу» державність в межах окупованого

---

² Польська партія соціалістична, члени якої активно діяли на території українських губерній Російської імперії з кінця XIX ст. й мали доволі потужні впливи серед польських студентів, робітників та біженців.

³ Соціал-демократія Королівства Польського та Литви, представники якої тісно співпрацювали з РСДРП(б.)

⁴ Польська демократична централь на Україні, утворена 23 червня 1917 р. як блок Польського політичного союзу на Русі, Польського демократичного союзу на Русі, Польської демократично-незалежницької групи, Польської радикальної партії, Польського демократичного об'єднання, Польського прогресивно-демократичного робітничого союзу, Союзу польської демократичної молоді.

⁵ Польський комітет виконавчий на Русі — загальноновживана назва Виконавчого комітету Зібрання польських громадських організацій на Русі, що постав 6 березня 1917 р. як керівний орган національного самоврядування. Через фактичне підпорядкування націоналістам у липні 1917 р. ліберали протиставили йому віце-секретаріат польських справ, який після низки реформ був реорганізований в окреме міністерство УНР.

⁶ Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku. — [Winnica], 1917. — S. 97–103.

австро-німецькими військами Королівства Польського й обіцяну Центральною радою національно-культурну автономію для польської меншини⁷.

Погляди на більшість ключових питань національного державного будівництва у програмах обох таборів суттєво різнились від проектів ідеологічних союзників з «краю». Якщо у Королівстві Польському Ю. Пілсудський виношував проекти створення польської армії з уламків російської імперської, то українські пілсудчики з ПДЦ на Україні та «революційної фракції» ППС цьому противились й фактично відмовились від політичного патронування створюваних на Правобережній Україні II та III польських корпусів. Коли у Варшаві лідери різних політичних сил демонстрували готовність до співпраці в питаннях державного будівництва, в Києві перші фігури польського політикуму виявились цілком нездатними до компромісів через захоплення ідеологічним теоретизуванням⁸.

З початком 1918 р. польську політичну репрезентацію Наддніпрянщини очікували серйозні зміни, спричинені мирним договором між УНР та Центральними державами у Брест-Литовську. По-перше, поширення на Холмську губернію української адміністрації та плани утворення у складі Австро-Угорщини українського коронного краю розцінювались як серйозні територіальні претензії до майбутньої незалежної Польщі. По-друге, австрофільство консерваторів та германофільство лібералів віднині дисонувало з суспільно-політичними настроями поляків українських губерній. Для їх загалу Австро-Угорщина та Німеччина стали змовниками, що здійснили четвертий поділ Польщі. По-третє, фактична ліквідація фронту відкривала перспективу подолання ідеологічних розбіжностей між «кресами» та «кра-

---

⁷ Polska autonomia narodowa na Ukrainie. Cz.I // Echo polskie. — Moskwa, 1917. — № 255. — 8 (21) listopada. — S. 3–4; Polska autonomia narodowa na Ukrainie. Cz.II // Echo polskie. — Moskwa, 1917. — № 256. — 9 (22) listopada. — S. 3–4.

⁸ Centralny Archiwum Wojskowy. — Z. I.160.1. — Sygn. 61. — K. 4–6.

ем», адже було налагоджено кореспонденцію, підписку газет, залізничне сполучення.

У цій системі координат формувалось ставлення більшості польських політичних сил Наддніпрянської України до гетьманського перевороту як режисованої німцями події. В польській мемуаристиці при описі подій 28–29 квітня 1918 р. поширення набули топоси оперетки, маскараду чи циркової вистави⁹. Але незважаючи на це, ключові гравці польського політикуму не заперечували своєї можливої участі в формуванні уряду новоутвореної Української Держави. Ключовим мотивом при цьому були наміри зберегти створену за часів УНР польську національно-персональну автономію та її керівний орган — Міністерство польських справ, в якому під керівництвом лібералів співпрацювали консерватори та частина соціалістів. Фактичні творці міністерства з ПДЦ на Україні, сподіваючись на порозуміння з новою владою, провели ротацию керівного складу, — призначеного за «уенерівських» часів М. Міцкевича на посаді міністра заступив Л. Третьак¹⁰. Контролю над міністерством прагнули й консерватори, які були єдиною польською політичною силою, що підтримала переворот й очікувала негайних преференцій нової влади. Так, вже 1 травня поширилась негайно підхоплена пресою чутка про те, що новим міністром польських справ мав стати лідер Партії національної праці на Русі та Ради зем'ян С. Горват¹¹. Також П. Скоропадський не виключав можливості введення до Ради міністрів трьох представників від ПКВ на

---

⁹ Józewski H. Zamiast pamiętnika // Zeszyty historyczne. — Paryż, 1982. — Z. 60. — S. 109; Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Dział Rękopisów (далі — ZNO DR). — Sygn. 15611/II/t.1–2 Bartoszewicz W. Mój ojciec i jego czasy: (wspomnienia z lat 1867–1920). — K. 436.

¹⁰ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. — Warszawa, 1948. — S. 131.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2225. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 41; Biblioteka Narodowa. Kolekcja mikrofilmow z Biblioteki Polskiej w Paryżu (далі — BN KM). — Mf. A221 Kozuchowski J. Wspomnienia z lat 1914 — 1919. — T. 2. — K. 26.

Русі¹². На цю ініціативу гетьмана у спогадах проливає світло В. Бартошевич, — син лідера київського осередку польської національно-демократичної партії, наближеного до голови французької дипломатичної місії в УНР генерала Ж. Табуї, голови ПКВ на Русі Й. Бартошевича. Посилаючись на листування з С. Зелінським він розповідає, що П. Скоропадський на початку травня 1918 р. мав конфіденційну зустріч з його батьком, під час якої гетьман ніби «розкрив карти» й заявив, що є прихильником Антанти¹³. Однак усі ці наміри й сподівання залишились нереалізованими не лише через відмову націоналістів, але й тиск з боку німецького військово-дипломатичного представництва в Українській Державі. Недарма німецький посол барон А. Мумм фон Шварценштейн у телеграмі від 6 травня 1918 р. до Рейхстагу наголошував, що в українському уряді «нема жодних поляків... Прізвища польського походження вводять в оману»¹⁴. Очевидно, йшлося про виконуючого обов'язки міністра збройних сил, активного учасника українського національного руху О. Сливинського. У німецькій пресі його уважали поляком, протегованим німецьким військовим командуванням¹⁵. Буквально за декілька днів міністром фінансів було призначено А. Ржепецького, етнічного поляка, члена Конституційно-демократичної партії, який усіяко дистанціювався від участі в національному житті¹⁶.

Подальший розвиток польського політикуму Української Держави визначався наростаючим невдоволенням поляків українських губерній політикою гетьманату. Перший серйозний сплеск обурення викликало роззброєння II та III польських корпусів

---

¹² ZNO DR. — Sygn. 13202/II *Zieliński S.* Liga Narodowa na Rusi 1890–1920. Fragment historii pracy polskiej na kresach południowo-wschodnich. — К. 38.

¹³ ZNO DR. — Sygn. 15611/II/t.1—2 *Bartoszewicz W.* Mój ojciec i jego czasy. — К. 440–441.

¹⁴ *Млиновецький П.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (про що «історія мовчить»): Т.2. — Торонто, 1973. — С. 393.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2225. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 53.

¹⁶ *Гай-Нижник П. А.К.* Ржепецький — міністр фінансів Української держави за гетьманату 1918 року // *Фінанси України.* — 2008. — №3. — С. 117–118.

протягом квітня — червня, яке супроводжувалось сутичками з українським селянством та боями з австрійськими й німецькими військами. У липні Рада міністрів фактично заблокувала діяльність органів польського національного самоврядування. Скасування 9 липня 1918 р. закону Центральної ради про національно-персональну автономію паралізувало діяльність Міністерства польських справ, яке агонізувало ще чотири місяці¹⁷. Легітимність ПКВ на Русі була поставлена під питання через спробу Ф. Лизогуба заборонити проведення запланованого на 26 листопада 1918 р. чергового IV з'їзду польських громадських організацій на Русі¹⁸. Різко негативно українська полонія зустріла й звістку про роззброєння гетьманськими військами на початку листопада 1918 р. сформованих з ініціативи ПОВ¹⁹ загонів польських добровольців, які рухались на Львів аби допомогти співвітчизникам у придушенні «державного чину русинів»²⁰.

Через це у польському політикумі Української Держави протягом всього часу її існування виразно простежувалось дві взаємопов'язані тенденції — послаблення пронимецьких та проукраїнських настроїв. Важливим свідченням першої став розкол у середовищі лібералів. Для керівництва ПДЦ на Україні після приїзду з Варшави та Кракова емісарів Ю. Пілсудського (Б. Медзінський, Л. Ліс-Куля, П. Бартель де Вайденталь, Б. Длугошевський та ін.) стала очевидною необхідність внесення суттєвих

---

¹⁷ *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. — С. 139.

¹⁸ ВН КМ. — Мf. A221 *Kożuchowski J.* Wspomnienia z lat 1914–1919. — Т. 2. — К. 61.

¹⁹ Польська організація військова, яка була заснована у 1914 р. з ініціативи Ю. Пілсудського для звільнення польських земель від російського владарювання. З 1917 р. провадилась боротьба й проти австро-німецької окупації Королівства Польського. 19 березня 1918 р. в Києві на чолі з Б. Медзінським було створено Головне управління №3 ПОВ. Його головним завданням була участь у створенні на уламках російської імперської армії «польської революційної армії, яка принесе революцію в Польщу».

²⁰ *Волос М.* Польская военная организация в России и на Украине в 1917–1918 годах // *Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды.* — М., 2009. — С. 211.

коректив до політичної платформи, в тому числі й переорієнтації на Антанту. Цей кардинальний поворот викликав невдоволення частини лібералів, які утворили в Києві Союз чинної національної боротьби й взялися за реалізацію сформульованої колишнім почесним головою ПДЦ на Україні Є. Старчевським ідеї утворення німецько-польсько-українського союзу²¹. Саме тому їх зусилля зосереджувались на уведенні довірених осіб у відповідні дипломатичні установи. 11 червня 1918 р. член наглядової ради Союзу Я. Токаржевський-Карашевич був призначений радником посольства Української Держави у Відні²². 26 жовтня 1918 р. представником Регентської ради Королівства Польського в Києві став голова Союзу С. Ванькович²³. Зі сторони Королівства Польського посильну допомогу надавав колишній член правління ПДЦ на Україні Р. Кноль, який, обіймаючи посаду референта з українських питань при Державному департаменті Регентської ради, в червні–липні 1918 р. виступив з ініціативою налагодження дипломатичних відносин між Королівством Польським та Українською Державою²⁴.

Найбільш показовим прикладом еволюції антиукраїнських настроїв стали заяви націоналістів. Після приходу до влади у Росії більшовиків вони розглядали УНР як основу для створення «східного тарану» проти Австро-Угорщини та Німеччини й продовжували заохочувати державницькі ініціативи українців на-

---

²¹ Polacy na Ukrainie // Gazeta Lwowska. — 1918. — № 110. — 16 maja. — S. 3; Starczewski Tomasz Eugeniusz // Polski słownik biograficzny. — Warszawa ; Kraków, 2003 — 2004. — Т. 42. — S. 281–282.

²² *Курас Г.* Князь — з Україною в серці. До 120-річчя з дня народження І. Токаржевського-Карашевича // «Я думав, які теми були б цікаві...». Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика. — Чернівці, 2010. — С. 19.

²³ *Дерев'янка І.* Українсько-польські відносини у 1918 р. // Пам'ять століть. — 2002. — №6. — С. 70.

²⁴ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN). — Z. 1573. — Sygn. 1. — K. 159–164, 173–175.

віль після Брест-Литовського мирного договору²⁵. Поглиблення співпраці з Німеччиною та Австро-Угорщиною за часів правління П. Скоропадського викликало у них вже різко негативну оцінку. Відмовляючись від співпраці з Радою міністрів, вони відкрито висловлювали сумніви щодо «живучості» нового ладу²⁶. У листуванні Й. Бартошевича з Р. Дмовським Україна із потужного чинника постімперського облаштування Центрально-Східної Європи перетворилась на «знак питання»²⁷. Настрої польських націоналістів Наддніпрянщини транслиювалися на членів Польського національного комітету в Парижі й сприяли зміцненню їх уявлень про українство як німецьку інтригу та про те, що «на Україні нема українців»²⁸. Негативізм щодо гетьманату відчувався і з боку польських соціалістів. Для більшості прихильників «революційної фракції» ППС він зумовлювався їх приналежністю до табору пілсудчиків. Серед членів «лівіці» ППС та СДКПіЛ така позиція зумовлювалась більшовизацією їх настроїв та тісною співпрацею із новоутвореною КП(б)У²⁹.

Єдиною польською політичною силою, котра не змінила свого ставлення до Української Держави та її зовнішньополітичних патронів, були консерватори з Партії національної праці на Русі. Проголошення П. Скоропадським приватної власності «фундаментом культури і цивілізації», а також орієнтація австро-німецького воєнно-політичного представництва на велике поміщицьке господарство задля виконання умов «хлібного» Брест-Литовського мирного договору живили їх сподівання зберегти

---

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 54. — Арк. 5; ААН. — З. 445. — Sygn. 10. — К. 77–78.

²⁶ Polacy na Ukrainie // Gazeta Lwowska. — 1918. — № 110. — 16 maja. — S. 3.

²⁷ BN KM. — Mf. A221 Koźuchowski J. Wspomnienia z lat 1914–1919. — T.2. — K. 30.

²⁸ O niepodległą i granice. Tom 6: Komitet Narodowy Polski. Protokoły posidzień 1917–1919. — Warszawa, 2007. — S. 389, 524–525.

²⁹ *Калениченко П.* Брати по класу — брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні. 1917–1920 рр. — К., 1973. — С. 72–75; ААН. — З. 1525. — Sygn. 446/III–12. — К. 3–4.

і захистити від зазіхань селянства мастки польських земле-власників Правобережної України. Ця тема була головною на аудієнції С. Горвата у П. Скоропадського 10 травня 1918 р. та його зустрічі з австрійськими парламентарями й урядовцями у Відні наступного місяця³⁰. Будучи членом урядової комісії з аграрних питань, він вже восени виступав проти продажу поміщицької землі селянам³¹. Ще один член правління Партії національної праці на Русі, Й. Волошиновський, активно працював на ниві українізації, викладаючи на курсах української мови для співробітників Ради міністрів³².

Поряд з ідеологічними змінами докорінних трансформацій зазнала і діяльність польських політичних партій. Після того як питання організації польського національного самоврядування в Українській Державі втратили актуальність, а в Польщі активізувались очікування відродження державного суверенітету, досліджувані політичні партії розпочинають спільну акцію з «рятування польщизни» на кресах. ПДЦ на Україні, «революційна фракція» ППС та навіть польські націоналісти активно співпрацювали у межах ПОВ й налагодили доволі злагоджену агітаційну і організаційну роботу серед колишніх вояків II та III корпусів, а також польських військовослужбовців австрійської армії для залучення їх до нових національних військових формувань на Кубані, в Сибіру та Мурманську або переправлення до Галичини чи Королівства Польського³³. Ареною співпраці був і польський відділ реєміграції у Києві, очолюваний членом прав-

---

³⁰ BN KM. — Mf. A221 Kozuchowski J. Wspomnienia z lat 1914–1919. — T. 2. — K. 38.

³¹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ — Філадельфія, 1995. — С.286.

³² *Stempowski S.* Z pamiętnika (dok.) // *Zeszyty historyczne.* — Londyn, 1973. — Z. 24. — S. 118.

³³ *Волос М.* Польская военная организация в России и на Украине в 1917–1918 годах. — С. 210–211; *Nalecz T.* Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918. — Wrocław, 1984. — S. 185–192; *Nowak A.* Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). — Kraków, 2008. — S. 65–70.

ління Партії національної праці на Русі Р. Бнінським³⁴. Серед його співробітників було чимало націоналістів, одним з них був член правління ПКВ на Русі К. Скржинський³⁵. Важливим свідченням поглиблення міжпартійного діалогу стала спільна відозва націоналістів, лібералів та консерваторів з приводу акту проголошення Регентською радою незалежності Королівства Польського від 7 жовтня 1918 р. У ній висловлювалось сподівання, що «польський та український народи залагодять надзвичайно складну проблему взаємин»³⁶. Свідченням подальшого поглиблення співпраці є випадки формування на місцях осередками цих політичних сил спільних виборчих списків на IV з'їзд польських громадських організацій на Русі³⁷.

Згаданий вище акт, а також фактичне відновлення незалежності Польщі у результаті ліквідації Регентської ради 11 листопада 1918 р. зумовили масовий виїзд поляків з Української Держави до відновленої Речіпосполитої. Серед них були й лідери польських політичних партій, які у переддень підготовки до Паризької мирної конференції активно залучались до вироблення проектів врегулювання українсько-польського спору. Через це активність політичного життя поляків у Наддніпрянщині протягом жовтня—грудня 1918 р. стрімко йде на спад. Найбільш відчутним це було для націоналістів, адже до Польщі майже у повному складі виїздить актив їх головного київського осередку — Й. Бартошевич, С. Москалевський, К. Скржинський, С. Бега та багато інших. Епіцентр польського політичного життя все більше переміщався до Одеси. Саме тут дислокувалась підпорядкована Польській армії у Франції й укомплектована переважно із військових II польського корпусу IV польська дивізія

---

³⁴ Kronika zagraniczna // Gazeta Lwowska. — 1918. — № 163. — 23 lipca. — S. 4.

³⁵ ZNO DR. — Sygn. 15585/II Skrzyński K. Wspomnienia (z lat 1891–1917). — K. 306–307.

³⁶ Deklaracja organizacji polskich na Ukrainie // Orzeł biały. — 1918. — № 4. — 27 października. — S. 2.

³⁷ Державний архів Вінницької області. — Ф. Р. 207. — Оп. 6. — Спр. 37. — Арк. 94.

генерала Л. Желіговського, що була частиною десанту Антанти. Також у місті діяла французька розвідка, котра контактувала з воєнною місією Антанти в Яссах. Група польських комуністів міста на чолі з А. Вонсіком розгорнула агітацію проти польського війська. Цим впливам протистояв потужний міський осередок лібералів на чолі з К. Гурським³⁸. В свою чергу прибулі з Києва представники керівництва ПОВ та націоналістів установили доволі тісні контакти з агентом французької розвідки в місті А. Вів'єном³⁹.

За цих умов оперативно реагувати на зміну політичної ситуації навколо Києва, зокрема на антигетьманське повстання Директорії, було украй складно. Загалом дії повстанців оцінювались крізь призму випадків їх нападів на польські маєтки та арештів, які були такою собі помстою за «зрадницький напад поляків» на Львів. Конкретизувати своє ставлення до повстання спромоглись лише українські пілсудчики. В грудні 1918 р. у Вінниці «революційна фракція» ППС та «союз польських демократів на Україні», під яким, ймовірно, треба розуміти ПДЦ на Україні, оприлюднили декларацію щодо відновлення УНР. У ній розвивалось чотири тези: а) про беззастережну підтримку державницьких прагнень українців, б) про визнання Директорії тимчасовим революційним урядом України, в) про шкідливість збройного конфлікту як способу визначення українсько-польського державного кордону й необхідність взаємного гарантування прав національних меншин, г) про необхідність проведення аграрної реформи в інтересах безземельного й малоземельного селянства без урахування їх національної приналежності⁴⁰.

Таким чином, польський політикум Наддніпрянщини під впливом державотворчих процесів в Україні та Польщі, зазнав докорінних ідеологічних та організаційних змін. Динаміка революційних перетворень в Україні та Польщі протягом 1918 р.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 301. — Арк. 30–31.

³⁹ *Волос М.* Польская военная организация в России и на Украине в 1917–1918 годах. — С. 203

⁴⁰ *Stempowski S.* Z pamiętnika. — S. 123–124.

поставила під сумнів домінуючий у попередньому 1917 р. оптимізм щодо майбутнього українсько-польських відносин. Місцеві польські діячі все більше усвідомлювали взаємну конфліктність двох націоналізмів, які на уламках Російської та Австро-Угорської імперій будували свої держави, а також розуміли складність подальшого позиціонування себе як посередників у їх взаєминах. Маючи вигідні стартові умови співпраці з керівництвом Української Держави, їх більшість свідомо дистанціювались від участі у владі, яка загрожувала інтересам омріяної незалежної Польщі.

1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства

Революція — феномен розмаїтий, із, здавалось би, взаємовиключними явищами, особливо якщо дивитися на неї знизу вгору, з точки зору пересічного селянина. Такий підхід дозволяє вийти за межі стереотипних поглядів консервативної та демократичної історіографічних традицій. Позбутися стереотипних оцінок намагаються сучасні дослідники економічної політики Української Держави¹. Огляд наявної історіографічної спадщини та новітніх студій аграрної політики Гетьманату зробив Р. Пиріг, він же розглянув концептуальні засади земельної реформи, її гальмівні чинники та причини невдач². Реакцію українського селянства на заходи влади в аграрній сфері досліджує В. Лозовий³.

Соціальні революції як правило пропонують не одну модель оновленої влади, а набір різних, часто контрверсійних моделей. Вони ведуть не лише до оновлення інститутів влади, але й

---

¹ *Малик Я.* Земельне питання в Українській гетьманській державі // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). — К., 1993; *Мякота С.С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень — грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; *Терела Г.* Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1998; *Малиновський Б.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002; *Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) — Черкаси, 2007.

² *Пиріг Р.Я.* Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. — 2006. — №3; *Пиріг Р.Я.* Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень — грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції. — Вип.2. — К., Інститут історії України, 2007.

³ *Лозовий В.* Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство // Київська старовина. — 2005. - №3 .

суттєво змінюють суспільство⁴. На Чернігівщині у 1918 р. збіглися в часі й просторі дві такі протилежні моделі. 144 волості Чернігівської губернії (з 187 дореволюційних) перебували у складі Української Держави гетьмана П. Скоропадського. А 43 волості (об'єднані у 5 повітів) перебували у складі Чернігівської губернії з центром, як це не парадоксально, у м. Почепі, де перебував Чернігівський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та солдатських депутатів Російської радянської федеративної соціалістичної республіки. Таким чином, у свідомості селянства Чернігівщини була альтернатива — вибір між двома наявними системами взаємин влади і суспільства. Такий унікальний і вкрай складний для населення губернії збіг обставин дозволяє розглянути у регіональному аспекті ментальні, правові, політичні погляди сільського населення у ставленні до обох режимів водночас.

Оскільки так звана «нейтральна зона» між Гетьманатом П. Скоропадського та Радянською Росією не була предметом окремого дослідження, необхідно окреслити проблеми адміністративно-територіального поділу губернії у 1918 р.

У 1917 р. в контексті Української революції постало питання про кордони української автономної республіки, після IV Універсалу — незалежної держави. Північні кордони Чернігівської губернії і повинні були стати державним кордоном з Росією. Спроби невійськовим дипломатичним шляхом встановити ці кордони у 1917 р. досліджував В. Бойко⁵. Інтуїтивно відчуваючи відмінність між російським та українським політичними процесами, населення північних повітів Чернігівщини схилилися до другого, в останню чергу мотивуючись національною «само-

---

⁴ *Верстюк В.* Влада і суспільство: революційні виклики // Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В. А. Смолій; Авт. кол.: В. Верстюк, В. Горобець, С. Кульчицький (кер. авт. кол.), О. Русіна, В. Смолій, О. Толочко, В. Шандра. НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2013. — С 281.

⁵ *Бойко В.* Приєднання північних повітів Чернігівщини до УНР // Сіверянський літопис. — 1996. — № 5.

Ірина Еткіна

ідентифікацією». Але Установчі Збори були розігнані, і в подальшому вирішення цієї проблеми переходило в площину військового конфлікту.

Перше пришествя більшовиків до губернії було недовгим, але вкрай невдалим. Звільняти Україну від більшовиків за рішенням Берестейської угоди між УНР та державами Четверного союзу прийшли війська Німеччини та Австро-Угорщини. 3 березня, підписавши у Бресті мирну угоду з Центральними державами, РСФРР визнала суверенність України. Знову постала проблема державних кордонів. Тимчасово за угодою 4 травня за участі представників німецького командування роль кордону між Україною і Росією відігравала демаркаційна смуга («нейтральна зона»). Її південна межа проходила територією Чернігівської губернії через Сураж–Унечу–Стародуб–Новгород-Сіверський–Глухів. Але ця лінія не могла стати постійним кордоном. Українська делегація пропонувала взяти за основу етнічний принцип визначення кордонів. Х. Раковський, що представляв позицію більшовицької Росії, його відкидав і пропонував проводити плебісцит у кожному окремому населеному пункті.

Кореспондент газети «Чернігівська земля» так характеризував цю територію: «більшовізія, таємнича країною прифронтової смуги, край спалених сіл, канібальської ненависті нащадків Пугачова, область найбільш відчайдушної каторжної потолочі, від якої наполовину відхрестилася навіть сама радянська влада. Демаркаційна лінія поблизу Новгород-Сіверського — це щось на кшталт вольного Дону старої Русі, котрий всотує в себе і розлучених бунтарів, і вбивць, що нещодавно затопили Новгород-Сіверський в єврейській крові, та різний люд, що зірвався з шибениці»⁶. В яскравій журналістській характеристиці влучно виділяється ключове слово «наполовину». Адже підписання офіційних угод за посередництва Німеччини не завадило більшовикам прибрати і «нейтральну зону», і територію Української

---

⁶ Занин Д. В плену у большевиков // Черниговская земля. — 1918. — 3 октября. — С. 4.

Держави, що з нею межувала, до своїх рук, наділивши адміністративно-територіальним устроєм загального зразку Радянської Росії.

Практично це означало, що Чернігівських губерній стало дві: одна на основній території Чернігівщини, що увійшла до Гетьманату Скоропадського, до неї додатково були приєднані частини Гомельського, Путивльського та Рильського повітів (перший — Могильовської губернії, два інші — Курської)⁷. За демаркаційною лінією опинились 43 волості Чернігівської губернії, що практично входили до складу Радянської Росії. В нашому розпорядженні є фінансовий документ — кошторис видатків волосних земельних відділів Чернігівської губернії на друге півріччя 1918 р. За ним наводимо територіальний поділ Чернігівської губернії у складі Радянської Росії (мовою оригіналу):

«Мглинский уезд: 1) Балыкская; 2) Костеничская; 3) Мглинская; 4) Нивлянская; 5) Павловская; 6) Романовская; 7) Шумаровская.

Стародубский уезд: 1) Гриневская; 2) Гарцевская; 3) Кистерская; 4) Лыщичская; 5) Погарская; 6) Чаусовская; 7) Юдиновская; 8) Яцковская.

Суражский уезд: 1) Душатиная; 2) Лялическая; 3) Новдрокская; 4) Кулажская; 5) Струвско-Будская; 6) Гордеевская; 7) Уношевская; 8) Лотоковская; 9) Заборская; 10) Поповогорская; 11) Голубовская; 12) Петровскобудская.

Середино-Будский уезд: 1) Ивотская; 2) Хильчанская; 3) Чернатская; 4) Дмитровская; 5) Протопоповская; 6) Гремячская.

Почепский уезд: 1) Почепская; 2) Васьковская; 3) Краснорожеская; 4) Ивайтенковская; 5) Котляковская; 6) Старосельская; 7) Воробейнская; 8) Краснослободская; 9) Кульневская; 10) Алексеевская⁸».

⁷ Черниговская земская газета. — 1918. — 6 сентября. — С. 4.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 61–62.

Ірина Еткіна

Порівняння даного документу з територіальним поділом губернії на 1917 р.⁹ дозволяє виявити, що Мглинський повіт повністю опинився у складі Чернігівської губернії в межах РСФРР та був поділений на Мглинський та Почепський; там же опинилися 8 з 12 волостей Стародубського повіту, 12 з 14 волостей Суразького, а також 6 з 12 волостей Новгород-Сіверського повіту під назвою Середино-Будського повіту. Як бачимо, дана територія значно перевищує площу офіційно визнаної обома сторонами «нейтральної зони» завширшки у 10 км.

Прибрати всю цю територію до своїх рук більшовикам вдалося не відразу. Завідуючий повітового земельного відділу Суразького виконкому у своїй доповіді скаржився, що впродовж декількох місяців заважала працювати «роздвоєність в сенсі приєднання до України чи до Великої Росії», внаслідок чого комітети змінювалися відділами, відділи комітетами, і все це відбувалося стихійно, існувала постійна загроза наступу німецьких військ. «З огляду на прикордонне становище, — зазначалося в доповіді, — у нас був великий вплив військових частин вкрай підозрілої якості, в результаті чого залишилися банди, котрі наводять порядки по-своєму, громлячи і розділяючи все». Далі доповідач уточнював, що в повіті орудували Романівські та Демидівські банди¹⁰. Однак ці складні обставини не завадили більшовикам створити всі місцеві органи влади за зразком Радянської Росії: з'їзди рад, в тому числі повітові, Чернігівський губвиконком у м. Почепі, повітові виконкоми, їх земельні відділи для впровадження більшовицької земельної політики, які вже у липні 1918 р. налагодили зв'язок з комісаріатом землеробства РСФРР. З Москви, з Пречистенського бульвару 6, приходили телеграфні накази (зі штампелями, що засвідчували приналежність місцевих органів влади до Російської Федерації) з ідеями, що «було б добре, якби приєднати всі інші повіти Чернігівської губернії, і утворити єдину адміністративну одини-

⁹ Список селеній и городовъ Черниговской губерніи по уѣздам и волостямъ. — Чернигов, Тип. Сов. Нар. Хоз-ва, 1919. — 67 с.

¹⁰ ДАЧО, ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 2.

цю для спільних робіт»¹¹. З більшовицької точки зору кордони завжди можна було легко пересунути, зважаючи на наближення світової революції.

Дві Чернігівські губернії жили за протилежним сценарієм. На основній території губернії нова влада намагалася повернути дореволюційний порядок землеволодіння, відновити поміщицьку власність на землю. Здавалося б все зрозуміло: після року революційних змагань такі кроки прийдуться не до смаку більшості населення краю. Влада Конотопського повіту Чернігівської губернії на чолі з повітовим комісаром Бойком та місцеві комітети найбільш впливових соціалістичних партій подали німецькій військовій владі доповідну записку. В ній виступили проти відновлення поміщицької власності на землю, а переворот у Києві назвали «змовою купки реакційно налаштованих поміщиків та німецьких властей, що йшов у розріз з настроями широких народних мас», бо «розподіл захопленої колись польським та російським дворянством в українських селян землі є актом історичної справедливості стосовно селянства». Гетьманату П. Скоропадського пророкували: «У селянства знайдеться сотня способів не допустити поміщиків до їх колишніх маєтків, завадити обробці земель, або врешті-решт, знищити посіви. Влітку ми можемо стати свідками моря вогню на наших широких полях та, як наслідок, широкого голоду. Це селянин зробить без будь-якої агітації, йдучи за інстинктом самозахисту»¹².

Ця доповідна записка практично презентує селянський світогляд. У правосвідомості основної маси селянства переважала ідея відміни приватної власності на землю. Право на користування землею в свідомості селянства було нерозривно пов'язане з правом на працю. У 1917 р. селянськими сходами та з'їздами всіх рівнів приймалась одна й та ж формула: «земля має бути передана тим, хто її обробляє» із заборобою її купівлі-продажу. Селяни погрожували розправою односельцям-іудам, що їздили

¹¹ ДАЧО, ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 9.

¹² Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України), ф. 371, оп. 2, спр. 31, арк. 2–3;

Ірина Еткіна

у Київ на з'їзд хліборобів-власників 29 квітня 1918 р. У Ніжинському повіті були випадки підпалів господарств учасників цього з'їзду¹³. Вбивства, підпали, пограбування на ґрунті поземельних відносин мали місце впродовж усього 1918 р.

Однак кореспондент Чернігівської земської газети під псевдо «Полевой цветок» побачив зовсім іншу реакцію селянства: «Населення спочатку не вірило, що Центральної Ради вже нема, але коли дізналися з грамоти про ситуацію — посмішка осяяла багато облич, і було чути, як губи шепотіли: «Слава Богу, слава Богу»... По селах з'явилися каральні загони, в числі яких було не мало червоноармійців, і почалась нова епоха»¹⁴. Причина радості — не в новій земельній політиці — а в сподіваннях припинити анархію, самодурство земельних комітетів, більшовицьку навалу, і перейти до мирної праці.

До мирної праці перейти не вдавалося — заважали каральні загони німців і місцевих «гайдамаків», найнятих за гроші. Серед таких гайдамаків селяни впізнавали і колишніх поліцейських, і вчорашніх червоноармійців. Так, після втечі більшовика Т. Гайдука з с. Олбін Остерського повіту німці побили його батьків, арештували брата¹⁵. Визволившись з в'язниці, більшовик П. Кураш дізнався, що його батько та дружина померли від німецьких побоїв¹⁶. Німці разом з гайдамацькими загонами, організованими поміщиками, нищили по Городнянському повіту із задалегідь заготовленими списками не лише більшовиків, а й революційно налаштованих селян. Місцеві загони своєю жорстокістю перевершували німців: селян нещадно били, розстрілювали без суду і слідства. Подібні екзекуції зазнали м. Добрянка, села Перепис, Макошин, Вербівка та інші¹⁷.

¹³ ЦДІА України, ф. 371, оп. 2, спр. 92, арк. 17–18; спр. 51, арк. 1.

¹⁴ Черниговская земская газета. — 1918. — 11 октября. — С. 6–7.

¹⁵ ДАЧО, ф. Р-1537, оп. 1, спр. 5, арк. 24.

¹⁶ Кураш П. С. Повстання с. Парафієвки на Чернігівщині // Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 177.

¹⁷ Быструков В. Г. Городнянина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. — 1925. — № 4. — С. 116.

Пізніше більшовицький революційний трибунал засудив до смертної кари приватного повіреного Ісаака Шварца, який навесні 1918 р. у селах Чернігівського повіту (Шибириновка, Рогощі, Плехово, Левоньки, Скугарі) погрожував забрати у селян все майно, прислати каральний загін, який «і шкіру зніме, якщо не здадуть контрибуцію протягом доби». У супроводі 12-ти озброєних німців він з'явився у с. Рогощі, змусивши селян у сльозах повзати перед ним навколішки¹⁸.

Отже, на основній території Чернігівської губернії, що входила до складу Гетьманату П. Скоропадського, відновлення приватної власності на землю здійснювалося репресивними методами. Лише в серпні 1918 р. гетьманський уряд розгледів беззаконня на селі, і новий міністр внутрішніх справ П. Кістяківський наказав губернським старостам припинити діяльність утримуваних на приватні кошти каральних загонів, які «без потреби тільки дратують людність»¹⁹. В очах селянина каральні акції дискредитували не лише владу Української Держави гетьмана П. Скоропадського, а й саму ідею національної державності. Адже селяни осмислювали події з притаманною їм безпосередністю: «були більшовики, ми їх боялися, прийшли українці — змушені боятися ще більше»²⁰.

Замість земельних комітетів створювались гетьманські тимчасові земельні комісії, яким доручалося повернути колишнім землевласникам їх експропрійовані господарства. Вони змушували селян виплачувати грошові компенсації за зруйнування поміщицьких господарств. Так, у Сосницькому повіті посади в земельній комісії отримали в основному колишні поліцейські. Вимоги власників повіту перебільшували розміри пограбованого у кілька разів: щоб виплатити контрибуції, селяни мали

---

¹⁸ Известия Черниговского губернского военно-революционного комитета, Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — 1919. — 27 марта. — С. 3.

¹⁹ Черниговская земская газета. — 1918. — 23 августа. — С. 8.

²⁰ ЦДА України, ф. 371, оп. 2, спр. 28, арк. 21–22.

Ірина Еткіна

позбутися половини власних господарств²¹. Сількори «Чернігівської земської газети» наголошували, що для багатьох поміщиків відшкодування їх майна перетворилось на відверту спекуляцію та спосіб наживи, хоча від анархії 1917 р. постраждали і селянські господарства. Отже, ні про яку класову співпрацю, передбачену правилами про діяльність земельних комісій, не йшлося. На вимогу земельних комісій селянство повертало захоплені поміщицькі землі та майно під страхом репресій та тиском німецьких гарнізонів, а не через визнання власної провини. Тимчасові земельні комісії не бачили різниці у тому, хто реквізував худобу чи продовольство власників: ограні Тимчасового уряду, прийшли червоноармійці, збільшовичені банди чи місцеве населення — всю відповідальність поклали на селян, при чому методом кругової поруки, не доводячи провини кожного з них.

Відчуваючи невдоволення селянства і безлад у питаннях відшкодування збитків землевласників, гетьманський уряд законом від 15 липня створив земельно-ліквідаційні комісії. До них звертались не лише поміщики, а й селяни з проханням припинити стягнення з них контрибуцій, бо прохач не брав участі в погромі маєтку. Після ряду таких заяв Остерська комісія просила повітового старосту призупинити подібні стягнення²². На з'їзді земельно-ліквідаційних комісій губернії в листопаді підкреслено прихильне ставлення до них сільського населення через зменшення контрибуцій у порівнянні з тими сумами, що стягувалися за посередництвом адміністрації²³.

Отже, селяни використовували найменшу можливість конструктивного діалогу з владою, намагаючись пом'якшити для себе наслідки революційної стихії 1917 р. Частково під тиском окупаційних військ, частково від страху перед поверненням анархії та більшовицького терору, селянин похмуро сплачував реквізиції, контрибуції, просив владу зменшити продрозкладку

²¹ Черниговская земская газета. — 1918. — 21 июня. — С. 5.

²² Черниговская мысль. — 1918. — 23 октября. — С. 4.

²³ Там само. — 20 ноября. — С. 3.

на село та врятувати від голоду. Основна частина губернії в складі Гетьманату П. Скоропадського знаходилась, принаймні, в якомусь правовому полі, хоча подекуди воно абсолютно не влаштувало селянство.

Антигетьманське повстання на Чернігівщині, організоване більшовиками, не стало масовим, в основній своїй масі селяни його не підтримали. Більшовицький військовий штаб Чернігівщини на чолі з М. Кропив'янським наважився на початку серпня розпочати збройне повстання, центром якого став Ніжинський повіт. Преса повідомляла, що повстанцями живцем закопано в землю вісьмох заможних селян с. Дроздівки і спалено с. Мильники через небажання місцевих жителів підтримати повстання. Німці дощенту спалили 415 помешкань у с. Вороб'ївці Новгород-Сіверського повіту після того, як більшовицький загін на початку серпня відкрив кулеметний вогонь по тих будинках, де були розквартировані німецькі солдати. Селянам заборонили відбудовуватися та збирати врожай, були заарештовані кілька жителів, з них 6 осіб розстріляні²⁴. За таким же сценарієм розгортались події в с. П'ятовськ Стародубського повіту: більшовиками було поранено 12 німців, натомість все село було спалене²⁵. Дуже типову реакцію на більшовицьке повстання продемонстрували селяни с. Ковчин Чернігівського повіту: шість озброєних людей примусили церковного сторожа дзвонити в дзвони, щоб скликати селян на сход. Темна селянська маса, яка нездатна розібратися у всіх політичних змінах, а до того ще й залякана останніми подіями, на всі пропозиції та запитання уперто мовчала. Схід мав дуже сумний вигляд. Промови «представників армії спасіння», що підбурювали селян на повстання, ґрунтувались лише на одному: «нам Московія все дасть». Але ця трагікомедія продовжувалася недовго, бо стали наблизитися німецькі війська²⁶. Таким чином, думка більшовика Биструкова про те, що після всіх німецьких та гайдамацьких езекуцій

²⁴ Черниговская земская газета. — 1918. — 6 сентября. — С. 4–5.

²⁵ Там само. — 5 октября. — С. 7.

²⁶ Там само. — 23 августа. — С. 4.

Ірина Еткіна

підняти селянство проти гетьманської влади не складе великого труда²⁷, виявилась хибною.

Все ж найгірша інформація від усіх сількорів надходила з більшовицької частини губернії. З-за кордону все населення буквально просилося до Української держави: Новгород-Сіверський староста отримав ряд прохань від селян приєднати всю територію повіту до України, бо там утворились комітети бідноти з різних покидьків і під гаслом «соціалізації» грабують сільське населення. Ті, хто був багатший, вже кидали свої землі, хати і худобу, і тікали на південь²⁸. Село Великий Бор Суразького повіту наприкінці липня знаходилося у полоні озвірілого натовпу матросів, що розстріляли вісьмох селян поодинці і забороняли ховати. Причини їх жорстокості та вибору саме цих односельців ніхто не розумів. Населення боялося за своє життя, а до щоденних пограбувань всі давно звикли²⁹. Так само як жителі м. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту звикли як «захисники свободи» — більшовики крім звичайної реквізиції продовольства, худоби, фуражу, забирали зі стола останній шматок хліба та обшукували скрині бідних селянок³⁰. Все це стало буднями «другої» Чернігівської губернії.

Частина жителів північних повітів насильно мобілізувалася більшовиками, а коли їх захоплювали в полон німецькі війська, заявляли, що зовсім не бажали воювати проти України. Представники інших північних повітів Чернігівської губернії зверталися і до німецького командування, і до Гетьмана з вимогою приєднання до Української Держави. Як правило, німецькі війська не виявляли наполегливості у захисті північно-східного кордону Української Держави. Староста Рильського повіту скаржився, що німці не надавали допомоги проти збільшовичених банд, які грабували українську частину повіту (з 3 з 16 волостей

---

²⁷ Быструков В.Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. — 1925. — № 4. — С. 117.

²⁸ Черниговская земля. — 1918. — 22 октября. — С. 4.

²⁹ Черниговская земская газета. — 1918. — 30 августа. — С. 6.

³⁰ Там само. — 1 ноября. — С. 7.

повіту знаходились під владою більшовиків). Селяни в такій ситуації відмовлялись виконувати накази про поновлення власності поміщиків і видачу зброї³¹. Причина настроїв населення і рішень органів місцевого самоуправління полягала не в площині національного питання, а в тому, що вони вдовольнилися «більшовізією» і розгулом анархії, і воліли за краще обрати міцний режим, навіть якщо його законодавство не відповідає інтересам більшості населення.

У доповіді Михайла Васильовича Меншова — завідуючого повітового земельного відділу Суразького виконкому Першому повітовому з'їзду рад від 22 вересня 1918 р. визнавалося: «Земля з рук поміщиків вирвана і знаходиться цілком в користуванні трудового народу, вся сільськогосподарська промисловість більше вже не знаходиться в руках поміщиків і буржуазії, весь сільськогосподарський інвентар також переданий трудовому народу, або самовільно розібраний місцевим населенням, і поміщики скрізь вигнані зі своїх колишніх гнізд. Правда, що все це не пройшло красиво, злагоджено, організовано, навпаки, нерідко вельми потворно, руйнуючи виробництво, знищуючи раніше заведену культуру... Поки що ми можемо сміливо сказати, що у боротьбі з буржуазією за землю, ми перемогли»³². Відділ поточної політики російського наркомзему схвалив цей звіт, розуміючи, що той до середини липня 1918 р. діяв без будь-яких інструкцій та розпоряджень, але виконав, якщо не букву, то дух більшовицьких принципів. Як Суразький, так і Середино-Будський земвідділи намагалися на основі колишніх поміщицьких маєтків створити колективні господарства у вигляді трудових комун, вважаючи, що для їх організації був «сприятливий ґрунт, оскільки розорення промисловості та голод у містах, кинули назад у села велику кількість безробітних пролетарів, яка ще збільшиться з поверненням військовополонених». На подібні нововведення в аграрній справі та утримання земвідділів

---

³¹ ДАЧО, ф. 127, оп. 90а, спр. 5, арк. 106–107.

³² ДАЧО, ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 2.

Ірина Еткіна

з Москви надавали кошти. А ось грошей на ліквідацію банд у «нейтральній зоні» радянська влада не виділяла.

Скориставшись ситуацією, більшовицька влада почала готувати населення «нейтральної зони» до «плебісциту». Для цього з Москви до Мглина було прислано 40 агітаторів, що дискредитували владу Української Держави. Зрештою, московська комісія під загрозою арештів і розстрілів змушувала перелякане населення північних повітів заповнювати анкету за приєднання до Радянської Росії³³. Вочевидь, репресивні заходи не знадобились би, якби більшість населення не схилилася до протилежної позиції.

Отже, у 1918 р. селянство Чернігівської губернії опинилося, як між молотом та ковадлом, між двома режимами: авторитарною моделлю влади гетьмана Скоропадського, яка в очах селянства відверто дискредитувала ідею української державності свавіллям каральних загонів, несправедливістю завищених контрибуцій та відверто здирницькою продовольчою політикою, та неприхованим терором більшовиків на півночі губернії. Якщо основна частина губернії керувалась несправедливими з точки зору селянина законами, що повертали село в дореволюційний час, то революційна доцільність на півночі виявились для селянина страшнішою, змушувала масово покидати насиджені місця. Обираючи між двома лихами, селянство переважно схилилося до української сторони, але за законами революції абсолютно закономірно мала перемогти влада, що готова була здійснювати послідовний та беззастережний терор.

---

³³ *Сергійчук В.* Стародубщина завжди горнула до матері України // Сіверянський літопис. — 1996. — № 3. — С. 6–8.

СОЦІАЛЬНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ НАРАТИВ РЕВОЛЮЦІЇ

Любов Шара

Чернігівське міське громадське управління 1913—1917 років

На початку ХХ ст. правове поле для формування і діяльності міського громадського управління окреслювалося Положенням від 11 червня 1892 р. Згідно з ним, органи самоврядування були представлені двома інституціями — думою, що наділялася розпорядчими функціями, та управою — виконавчим органом. Строк їхніх повноважень обмежувався чотирма роками. Дума формувалася з гласних, делегованих представниками місцевої громади, котрі користувалися активним виборчим правом. Надавалося воно російським підданам з 25-річного віку, які не менше року володіли нерухомістю (залежно від чисельності жителів і статусу міста законодавчо фіксувався мінімум вартості оподаткованого майна (3000–300 руб.) або купували патенти на торгово-промислові підприємства (1–2 гільдій)¹.

Чисельність думців варіювалася відповідно до числа виборців, але не менше 20 і не більше 160 осіб. До складу думи також входили з правом голосу голова повітової земської управи і представник від духовного відомства². Права й обов'язки розпорядчої інституції чітко прописувалися у діючому законодавстві. «Дума, — читаємо у Положенні 1892 р., — дбає про місцеві потреби...; коло діяльності... обмежується кордонами міського

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. — 1892. — № 8–9. — С. 15.

² Там же. — С. 22.

Любов Шара

поселення й відведених йому земель»³. Себто, опікувалася вона різноманітними сферами життєдіяльності міста від господарсько-побутових до соціальних аспектів, у тому числі визначала джерела доходів до місцевого бюджету та його використання. Однак, робилося усе це зі згоди і під контролем губернської адміністрації й Міністерства внутрішніх справ.

Втілювала у життя думські постанови управа. У її складі були зі статусом державних службовців міський голова, секретар і кілька членів (2–6 осіб). Цілком очевидно, що стільки людей неспроможні патрунувати місцеве господарство, тому для вирішення конкретних завдань створювалися виконавчі комісії. Через кожні два роки гласні перебалотували половину посадовців управи, що уможливлювало підбір тих, хто здатний самовіддано й ефективно працювати⁴.

Дума та управа, прикметно, очолювалися однією особою — міським головою. У єдиних руках сконцентровувалися й повноваження секретаря розпорядчої і виконавчої гілок самоврядування.

Упродовж першого десятиліття ХХ ст. неодноразово корегувалися статті Міського положення 1892 р., однак, кардинальні зміни сталися лише після руйнації монархії. 15 квітня і 9 червня 1917 р. набули юридичної сили постанови Тимчасового уряду про організацію та проведення виборів до органів міського самоврядування, права й обов'язки гласних. Властивими рисами стали загальне виборче право без національних, конфесійних, статевих і станових обмежень, повна самостійність самоврядних структур⁵. Сформовані на цих засадах демократичні думи, переконаний В. Бойко, мали сконцентрувати у своїх руках усю повноту влади та підготувати громадян до виняткової історичної

³ Земский сборник Черниговской губернии. — 1892. — № 8–9. — С. 8, 9.

⁴ Там же. — С. 35.

⁵ Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. — М., 2012. — С. 239, 240.

ваги справи — виборів до Установчих зборів⁶. Миські думи, у тому числі й Чернігівська, визнали й підтримали політику Центральної Ради, створеної на хвилі революційних подій в Україні. Воно й не дивно, адже у III Універсалі УЦР проголосила невідкладним завданням «вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя»⁷.

На жаль, зреалізувати задеклароване завадив подальший перебіг української революції. Державна модель Центральної Ради мусила поступитися принесеному на багнетах кайзерівських військ Гетьманату. Нова влада й муніципальне управління (земське і міське) не змогли знайти консенсусу. Демократичні думи відверто засуджували гетьманський переворот й насильницькі дії німецької адміністрації⁸. У відповідь, 29 червня 1918 р., уряд оприлюднив закон, що дозволяв розпуск самоврядних структур; у деяких містах відновлювалися старі цензові думи. Така політика, на думку Р. Пиріга та Т. Осташко, мала досить предметну ціль — ліквідувати здобутки Центральної Ради у цій сфері, позбавивши її підтримки від органів місцевого самоврядування. П. Скоропадський відкрито висловлювався, що миські думи, як і земства, «вже віджили і показали повну свою нежиттєздатність»⁹. У травні того ж 1918 р. розпочалася підготовка законів про організацію земського і міського самоврядування. Колишній київський голова І. Дьяков очолив комісію, яка працювала над міською реформою. Робота завершилася восени,

---

⁶ *Бойко В.* Миські думи України у 1918–1921 рр.: деякі узагальнення / В. Бойко // Шрагівські читання. — Вип. 2. — Чернігів, 2012. — С. 160.

⁷ Цит. за: *Бойко В.* Названа праця. — С. 160.

⁸ *Бойко В.* Названа праця. — С. 161.

⁹ *Пиріг Р., Осташко Т.* Державно-політична модель новітнього гетьманату / Р. Пиріг, Т. Осташко // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 269, 270.

Любов Шара

у вересні гетьман підписав закон, а вже на 8 грудня Рада Міністрів призначила вибори¹⁰. Утім, і цього разу не втілювалося заплановане, бо на політичну авансцену вступила Директорія.

Виборча система міської реформи 1918 р. спиралася на цени осілості, майновий, освітній та віковий. Передбачався куріальний механізм голосування, запроваджений, до речі Положенням 1870 р., але через низку недоліків відмінений 1892 р. Інституції громадського управління підпадали під жорсткий контроль з боку місцевої адміністрації. Тобто, по суті, міське самоврядування періоду Гетьманату нагадувало б старе, цензове. З огляду на це, доцільно звернути увагу на персональний склад дум і управ, сформованих за цензовим принципом, ще імперською виборчою системою. Скористаємося матеріалами одного з губерньських центрів — міста Чернігова.

Чернігівське самоврядування, востаннє обране за Положенням 1892 р., працювало протягом 1913–1917 рр. Процес його формування та діяльності не знайшов належного відображення в науковій літературі, а отже, заслуговує на актуалізацію як один із сюжетів регіонального вивчення громадського управління в українських містах Російської держави. Дослідники зацікавлювалися лише окремими сторінками історії Чернігівської думи. З-поміж них варто назвати ґрунтовні студії Ю. Нікітіна, Т. Демченко, О. Тарасенка та інших¹¹. Мета ж нашої розвідки полягає у

---

¹⁰ *Пциг Р., Осташко Т.* Державно-політична модель новітнього гетьманату. — С. 271.

¹¹ *Нікітін Ю.* Взаємовідносини міських суспільних управлінь і місцевої адміністрації на прикладі Чернігівської губернії у 70-х рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Пам'ять століть. — 2007. — № 1. — С. 79–86.; *Його ж.* Вибори до органів міського самоврядування та їх діяльність у Чернігівській губернії у 70 рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2005. — Вип. 28. — С. 57–62.; *Його ж.* Основні витратні статті міських бюджетів на прикладі міст Чернігівської губернії у 70-х рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Пам'ять століть. — 2006. — № 3–4. — С. 176–183 та інші; *Демченко Т.* Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. — 2005. — № 6. — С. 27–35.; *Демченко Т., Тарасенко О.* До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2006. — № 2. — С. 11–19.

тому, щоби, дослідивши виборчу кампанію 1913 р., з'ясувати чисельність і партійну приналежність гласних, охарактеризувати персональний склад службовців управи.

До Чернігівської думи 1913–1917 рр. скликання планувалося обрати 60 гласних і 12 кандидатів до них на випадок вибування думців через поважні причини, як-то зміна місця проживання, хвороба, смерть тощо¹². Протягом березня-квітня 1913 р. відбулися передвибори, на яких попередньо визначали претендентів у гласні. Завважимо, що практика проведення передвиборчих зібрань позитивно відбивалася опісля на виборчих кампаніях. «На цих зібраннях, — переконана московська дослідниця Л. Писаркова, — не тільки визначалися кандидати, але й з'ясовувалися стосунки, позбавлялись протиріч і зводилися особисті рахунки, що до цього відбувалося безпосередньо на виборах»¹³. Можемо переконатися у тому, реконструювавши за архівними матеріалами хід передвиборів у Чернігові. Відразу ж вкажемо, що усі вони ніби червоними нитками пронизані прагненням віднайти критерії, якими треба послуговуватися при делегуванні гласних, та ідеєю залучення до думи мешканців міських околиць, котрі, апріорі, знають невідкладні проблеми і здатні їх вирішити. Задokumentовані виступи й репліки чітко демонструють — присутні уповні усвідомлювали важливість укомплектування органів самоврядування здібними господарниками, без огляду на їхню партійну приналежність.

Одне з передвиборчих зібрань відбулося 31 березня 1913 р. Участь взяли 39 осіб під головуванням інженера О. Колобова, службовця управи попереднього скликання. Протягом трьох годин (із 20.00 до 23.00) вони обговорювали проблему відсутності серед гласних жителів із чернігівських передмість. Як наслідок — попередня дума нехтувала нагальними господарсько-побутовими потребами міських околиць. Особливе обурення викликали брак належного освітлення, централізованого водо-

---

¹² Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 782. — Арк. 76.

¹³ Писарькова Л. Указ. соч. — С. 207.

Любов Шара

постачання, антисанітарія на вулицях тощо. Врахувавши почуте, ухвалили рішення делегувати в думу домовласників із передмість. Серед присутніх обрали 12 осіб, за яких мали проголосувати на виборах. Найбільшу підтримку здобули Колобов («за» — 33 чол.), Яновський (32 чол.), Нечасв (29 чол.), Шихуцький (22 чол.), Розенель (26 чол.), Примак (21 чол.) та інші¹⁴.

7 квітня у міській управі та єпархіальному домі зібралися одночасно жителі з Лісковиці, Яров, Тиволі та передмістя за Богоугодними закладами. Обидва засідання розпочалися о 20 год.; у приміщенні міської управи головував секретар земської управи Вербицький-Антіохов, у єпархіальному домі — генерал у відставці Кудрявцев. За характером перебігу збори суттєво різнилися. До міської управи прийшли лише 15 осіб, котрі за годину делегували від домовласників з околиці Лісковиця кандидатів на вибори у думу. 12 чол. підтримали Пустосмехова, по 9 чол. — Вербицького-Антіохова і Зайцева, 7 чол. — Чебанова, 6 чол. — Рашевського. Зібрання пройшло у спокійній атмосфері, хоча ж, через мізерність учасників, виборці Мехед і Сербинович засумнівалися у його легітимності¹⁵.

Натомість справжня передвиборча баталія відбулася в єпархіальному домі, де зібралися 70 осіб. Чого був вартий лише виступ виборця Іващенко. Промова тривала годину, упродовж якої він змалював у фарбах, переважно темних тонів, роботу управи та окремих її службовців. Акцентувалося, зокрема, на фінансових махінаціях на цегельному заводі, де порушили кримінальні справи проти 7 чол. Суголосна критика на адресу управи пролунала й з вуст домовласника Архипова, який вказав також на невпинне зростання місцевих податків. За його потрактуванням, робиться це виключно задля підвищення заробітної плати міському голові й членам управи, а «про зручності й потреби жителів турбуються мало».

¹⁴ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 2. — Спр. 1373. — Арк. 3.

¹⁵ Там само. — Арк. 4.

У відповідь на виступи Іващенко та Архипова слово взяв вже згадуваний О. Колобов. Він категорично відкинув усі звинувачення, на противагу назвав конкретні здобутки міського самоврядування. Проте промова Колобова потонула у хвилі викриків Іващенко, Червінського і Демидовича, на яких не впливали жодні, ба — навіть, аргументовані пояснення. Бурхливі дебати завершилися тільки о 24.30 год. Ймовірно, через такий занадто неспокійний характер зборів не змоглися запротоколювати список осіб, яких хотіли би балотувати у гласні¹⁶.

Вибори до Чернігівської думи відбулися у квітні 1913 р. Про їхній перебіг губернатор в обов'язковому порядку поінформував відділ міського господарства Головного управління зі справ місцевого господарства. Виразно окреслювалися пункти звітування. Насамперед, характеризувалися політичні сили, задіяні на виборах, рівень гостроти ідеологічного протиборства, які чинники його зумовлювали; якими критеріями керувалися виборці, делегуючи кандидатів, і чи не домінував при цьому принцип балотування на ґрунті політичних уподобань. Інакше кажучи, очільник губернії фіксував «загальну картину виборів із точки зору супутніх ним явищ суспільно-політичного характеру». Попри це, долучалися матеріали про штат інституцій самоврядування: «... загальна характеристика складу міської думи... і міської управи... в сенсі можливого спрямування їхньої діяльності як для задоволення місцевих потреб, так і стосовно урядової влади»¹⁷. Для високопосадовців вкрай важливо було, аби протиріччя на політичній платформі не паралізували роботу громадського управління, не спричинили конфлікти з губернською адміністрацією. Політизація думи не повинна стати на заваді її функціонування. У даному випадку проглядається аналогічність міркувань урядовців і виборців Чернігова.

Думу губерньського центра сформували з 60 гласних і 8 кандидатів, серед яких уперше делегували 36 осіб, вдруге — 14 чол.

¹⁶ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 2. — Спр. 1373. — Арк. 4 зв.

¹⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 616. — Арк. 4.

Любов Шара

(23 %), втретє — 4 чол. (7 %) і вчетверте — 6 чол. (10 %)¹⁸. Як бачимо, персональний склад розпорядчої інституції оновився на 60 %. Можемо припустити, що критика роботи попередньої думи на передвиборах поколивала шальки терезів під час балотування. Виборці воліли бачити «нові обличчя». Натомість 24 особи отримали квоту довіри вже не вперше.

Визначити партійну приналежність думців непросто. У списку, напроти прізвищ, фігурують тільки позначення «правий», «лівий», «нестійкий». Поміж 60 осіб маємо: 30 чол. — «праві», 21 чол. — «ліві», 4 чол. — «праві нестійкі», 2 чол. — «рекомендовані правими», по 1 особі — «лівий, але поміркований», «радіше правий, нестійкий», «нестійкий»¹⁹. На думку Д. Чорного, у Росії початку ХХ ст. посадовці громадського управління вважали за краще не афішувати власних політичних уподобань. Скупку інформацію з даного аспекту можемо віднайти у коментарях чиновників губернських установ до біографічних довідок про делегованих до Державної Думи чи міського самоврядування²⁰. Очевидно, саме цим і пояснюється характер записів про партійне членство гласних.

Вивчаючи склад Чернігівської думи, доцільно виокремити й національний аспект. У місті проживала численна єврейська громада, її представники формально могли брати участь у виборчій кампанії. Вони володіли нерухомістю і торгово-промисловими закладами, а отже, відповідали критеріям, за якими надавалося право голосу. Станом на 1913 р. 274 євреї Чернігова мали би голосувати: 263 особи — власники нерухомості, 11 чол. — господарі торгових закладів, що підтверджувалося купівлею промислових патентів. Однак у Положенні 1892 р. фіксувалося наступне: «євреї не допускаються до участі у міських виборчих зібраннях і зборах домовласників..., а також до заняття посад у міському громадському управлінні й до опікування окремими

¹⁸ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 782. — Арк. 4 зв., 76.

¹⁹ Там само. — Спр. 779. — Арк. 5, 5 зв.

²⁰ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / Д. Чорний. — Х., 2007. — С. 149.

галузями міського господарства... У міських поселеннях губерній, де євреям визначено постійне проживання..., окрім міста Києва, євреям дозволяється виконання обов'язків міських гласних чи уповноважених на таких засадах... У кожному міському поселенні місцевою управою чи міським старостою готується особливий список євреїв, які на підставі Міського Положення... могли би бути обрані як міські гласні чи уповноважені. З осіб, зарахованих у список, вибираються місцевим із земських і міських, або з міських справ, Присутствієм...міські гласні чи уповноважені чисельністю, визначеною Міністерством внутрішніх справ, не більше, однак, однієї десятої частини загального складу думи або зібрання»²¹.

Отож, дотримуючись «букви закону», члени Губернського із земських і міських справ присутствія обрали поміж 274 євреїв трьох гласних до Чернігівської думи. Якщо виокремити відносну частку євреїв від загалу думців, то вона складе 5 %. Іншими словами, інтереси євреїв з активним виборчим правом представляли 1,1 % загалу. Задля порівняння, 1905 р. виборчі права отримали 160 осіб єврейської громади, з яких 139 — власники нерухомості, 21 чол. потрапили до списку виборців на підставі промислових патентів. Частка євреїв-гласних від наділених правом голосу — 2,5 % або 4 особи. На виборах 1909 р. голосували 150 євреїв: 135 чол. володіли нерухомим майном і 15 — закладами стаціонарної торгівлі. Від них призначили у думу 3 чол. або лише 2 % від загалу²². Таким чином, позірно проглядається тенденція зменшення євреїв-гласних, котрі могли би відстоювати інтереси власної етнічної меншини у міському самоврядуванні.

Проте, повернімося до виборчої кампанії 1913 р. 6 червня думці Чернігова зібралися задля делегування службовців управи. Спочатку, перед балотуванням конкретних персоналій, вирішили питання про розмір посадового окладу. Без адекватного матеріального заохочення, переконаний Д. Чорний, не можливо

---

²¹ Земский сборник Черниговской губернии. — 1892. — № 8–9. — С. 6.

²² ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 784. — Арк. 6.

Любов Шара

було залучити фахівців в органи самоврядування²³. В означений час помітно розширився і поглибився спектр обов'язків щодо комунального господарства, експлуатації об'єктів муніципальної власності, реалізації соціально значимих проектів. Органи самоврядування потребували спеціалістів, спроможних працювати з максимальною віддачею, добре знаючих справу. Відтак, на 1913–1917 рр. міському голові Чернігова призначили 3600 руб., секретарю і членам управи — по 1500 руб. на рік²⁴. Багато це чи мало? Якщо провести паралель з оплатою роботи в інституціях земського самоврядування, то, скажімо, головам губернської і повітової земських управ нараховували відповідно по 5000 і 2400 руб.²⁵, членам — по 3000 і 1500 руб.²⁶, праця директора міського громадського банку оцінювалася в 2400 руб., його заступників — по 1500 руб.²⁷, завідувача міського ломбарду — 720 руб., касира — 600 руб.²⁸, міського санітарного лікаря — 1200 руб.²⁹, старшого фельдшера Чернігівських богоугодних закладів — 845 руб., молодшого — 620 руб.³⁰

Визначившись з розмірами окладів членам Чернігівської управи, гласні розпочали виборчу процедуру. На посаду міського голови традиційно спершу балотували кандидатуру попереднього очільника самоврядування колезького радника Аркадія Верзилова. За нього проголосували — 33 думці, проти — 30. Ретельним чином оформлену документацію про вибори і клопотання стосовно затвердження А. Верзилова передали на розгляд виконуючого обов'язки чернігівського губернатора Миколи Макакова, який у свою чергу мусив адресувати їх у Міністерство внутрішніх справ. Задля того, щоби керівник губернії визначив-

²³ Чорний Д. Названа праця. — С. 179.

²⁴ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 868. — Арк. 59, 59 зв., 60.

²⁵ Там само. — Арк. 8, 14.

²⁶ Там само. — Арк. 8 зв., 14.

²⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1411. — Арк. 24 зв.

²⁸ Там само. — Арк. 27 зв.

²⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 868. — Арк. 60 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 10 зв., 11.

ся з власним рішенням, потрібна була характеристика на кандидата від поліцеймейстера. Останній, відповідно до циркуляра Міністерства внутрішніх справ (№ 8910 від 26 вересня 1892 р.), зобов'язувався інформувати губернатора про «благонадійність» службовців громадського управління міста³¹.

Поліцеймейстер вчасно упорався з поставленим завданням, але в його очах «образ» А. Верзилова виявився, на позір, вельми непривабливим. Дозволимо собі процитувати найяскравіші сюжети поданого опусу: «будучи особистістю абсолютно безбарвною, Верзилов завжди був керований, з одного боку, темними ділками, які прилаштувалися до міського господарства і переслідували виключно особисту мету, з іншого — політичними діячами з місцевих радикальних адвокатів, нотаріусів, земців і т.п., котрі, користуючись його становищем, як міського голови, вели через нього погану, суто кадетську політичну гру... У політичному сенсі Верзилов провадив цілком визначену ліву позицію, провадив він це і в діяльності міського самоврядування, і в присутствії із земських і міських справ, де він складав постійну опозицію і, нарешті, під час виборів до Державної Думи»³². Підсумовуючи висловлене, поліцеймейстер наголосив, що «теперішня міська дума може виявитися корисною, якщо тільки на чолі її буде перебувати людина визначених правих політичних переконань.... Подальше залишення його (Верзилова — *Л.Ш.*) на цій посаді, приносячи лише збитки міському господарству, буде гальмувати будь-який добрий намір уряду і стане політичним ударом для благородної справи у місті»³³.

Властиво, у тексті характеристики на А. Верзилова віднаходимо не лише закиди йому у «політичній неблагонадійності», але й гостру критику як недолугого господарника. М. Маклаков узяв до уваги думку поліцеймейстера, проте, уповні очевидно, керуючись інакшими мірками, рекомендував А. Верзилова на посаду міського голови. Мабуть для нього стали визначальними

³¹ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 2. — Спр. 1373. — Арк. 5.

³² Там само. — Арк. 5 зв.

³³ Там само. — Арк. 6 зв.

Любов Шара

професійні якості кандидата та солідний досвід роботи в інституціях самоврядування. А. Верзилов закінчив юридичний факультет Імператорського Київського університету Св. Володимира, отримав диплом 1-го ступеня. У якості службовця громадського управління почав працювати з квітня 1893 р. на поприщі міського секретаря. 1906 р. уперше обраний на посаду чернігівського голови, виконуючи обов'язки до 1913 р. Добросовісне ставлення А. Верзилова до роботи належним чином оцінили на урядовому рівні. Він дослужився до чина колезького радника, був нагороджений двома орденами — Св. Анни 3-го ступеня і Св. Станіслава 2-го ступеня. Окрім цього, А. Верзилова удостоїли медалі з нагоди сторічних урочистостей перемоги у Війні 1812 р. та нагрудного знаку для осіб, котрі брали участь у святкуванні 300-ліття царювання дому Романових³⁴.

Обов'язки міського секретаря гласні доручили Флегонту Шихуцькому. Він також мав вищу освіту, здобуту у стінах Імператорського Санкт-Петербурзького університету. На чиновницькій ієрархічній драбині посідав місце колезького секретаря. Ф. Шихуцький не був нагороджений, що, припускаємо, пояснюється малим терміном роботи в інституціях громадського управління — з квітня 1911 р.³⁵

Членами управи обрали 4 осіб: Івана Дзвонкевича (заступник А. Верзилова), Федора Валяєва, Івана Сачка та Андрія Баліка. Декілька слів про них. І. Дзвонкевич закінчив Чернігівське духовне училище, мав чин губернського секретаря. Будучи задіяним до процесу обліку населення імперії, йдеться про Перший Всеросійський перепис 1897 р., І. Дзвонкевич отримав медаль за гідну роботу. Полковник у відставці Ф. Валяєв — випускник Казанського піхотного юнкерського училища та Вольської військової прогімназії. З-поміж посадовців управи у нього було найбільше нагород: чотири ордени (Св. Станіслава 2-го і 3-го ступенів, Св. Анни 3-го ступеня, Св. Володимира 4-го ступеня)

³⁴ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 868. — Арк. 59.

³⁵ Там само. — Арк. 60 зв.

і дві пам'ятні медалі (з нагоди успішного завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і на честь правління імператора Олександра III)³⁶. Губернський секретар І. Сачок навчався у Ризькому політехнічному училищі, за фахом агроном. Тривалий час, з лютого 1896 р. по червень 1913 р., працював у Чернігівському губернському акцизному правлінні, пройшовши службовою драбиною від молодшого штатного контролера до помічника секретаря установи. У зв'язку зі святкування 300-річчя правління Романових І. Сачок був нагороджений пам'ятною медаллю. А. Балака — козак за соціальним походженням; до посади у громадському управлінні, як зазначалося у послужному списку, працював народним учителем; нагород не мав³⁷. Усі члени управи належали до православної конфесії; окрім І. Дзвонкевича, були одружені.

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що Чернігівське міське громадське управління, що діяло упродовж 1913–1917 рр., було востаннє сформоване за цензовим принципом. Делегуючи гласних, виборці керувалися не партійною приналежністю кандидатів, а їхньою здатністю ефективно господарювати, відстоювати інтереси мешканців того чи іншого району Чернігова. Професійні якості балотованих слугували дороговказом і для губернатора, який затверджував або погоджував, подаючи на розгляд Міністерства внутрішніх справ, персональний склад думи та управи. Між 60 гласних переважна більшість ідентифікувалася з огляду на політичні уподобання як «праві»; 60 % думців вперше обрали для виконання громадських обов'язків. Численна єврейська громада Чернігова позбавлялася права делегувати своїх представників до інституцій самоврядування. Згідно з чинним законодавством, троє євреїв-гласних призначалися Губернським із земських і міських справ присутством. Міську управу сформували з осіб, котрі здобули вищу або середню освіту, отримали досвід роботи в органах самоврядування, мали державні нагороди за досягнення на професійному поприщі.

---

³⁶ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 868. — Арк. 59 зв.

³⁷ Там само. — Арк. 60.

Любов Жванко

**Діяльність урядових структур
Української Народної Республіки
у справі підготовки до репатріації біженців
Першої світової війни
(зима 1917 — весна 1918 рр.)**

Перша світова війна, століття від початку якої невдовзі виповниться, вже своїм вибухом запрограмувала зміну геополітичної та соціо-етнічної картини європейського континенту. Нові державні утворення, що постали на руїнах колишніх імперій, нові соціальні групи — біженці, військовополонені, депортовані, виселенці стали наслідком розгортання цього світового конфлікту та реальністю, з якою першим доводилося рахуватися і, більше того, узяти на себе їх соціальний захист. Відтак запропонована робота привячена діяльності урядових структур Української Народної Республіки (далі. — УНР) доби Української Центральної Ради (далі. — УЦР) у досить складному аспекті внутрішньої політики — підготовці репатріації сотень тисяч біженців, які в часи Російської імперії отримали тимчасовий притулок в українських губерніях.

Проблема дослідження політики УЦР у сфері біженства, а отже і діяльності її зовнішньополітичного відомства — *tabula rasa* для вітчизняних науковців. Поодинокими на цьому тлі є кілька статей О. Кудлай. Першу з них присвячено аналізу діяльності секретарства внутрішніх справ та створення в його структурі біженецького відділу¹. Історик довела, що «...великою справою, якою займалось секретарство внутрішніх справ, була справа біженців»². О. Кудлай вказала на існування і біженець-

---

¹ Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // Укр. іст. журнал. — 2005. — № 2. — С. 90–104.

² Там само. — С. 98.

кого департаменту МВС, який з початку 1918 р. мав займатися всіма поточними справами³. Авторка звернула увагу і на терміни реєвакуації біженців, у які передбачалося її провести. «Передбачалося, що реєвакуація розпочнеться 25 березня 1918 р., а закінчиться не пізніше осені того ж року». Проте, як вона встановила, через внутрішні та зовнішні обставини у першому кварталі 1918 р. цей план здійснено не було⁴.

Ще одним дослідницьким аспектом може стати вивчення діяльності делегації УНР на переговорах у Брест-Литовську з питання реєвакуації біженців⁵. Так, О. Кудлай, аналізуючи процес становлення міністерства міжнародних справ УНР, наголосила на функціонуванні при ньому спеціальної комісії у справі виїзду за кордон заручників, виселенців та біженців⁶. У виданні «Українське державотворення. Словник–довідник» (К., 1997 р.) є згадка про існування у структурі секретарства внутрішніх справ «виселенсько-плінницького біженецького відділу» з широкими повноваженнями⁷. Крім того, вказується на спроби Генерального секретарства УНР у листопаді – грудні 1917 р. дещо залагодити справу руху біженців через російський та австро-угорський кордони⁸. На сторінках «Енциклопедії Українознавства» (Львів, 1994 р., 1996 р.) та біографічного довідника «Діячі Української Центральної Ради» вміщено короткі життєписи керівників біженецького департаменту, зокрема Прокопа Понятенка⁹.

---

³ Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // Укр. іст. журнал. — 2005. — № 2. — С. 99.

⁴ Там само.

⁵ Жванко Л. Ad fontes. Зовнішнє відомство Української Народної Республіки та врегулювання проблеми біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Зовнішні справи. — 2009. — № 8–9. — С. 53–56.

⁶ Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.) / О. Кудлай. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. — С. 43

⁷ Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник / За ред. О.М. Мироненка. — К.: Либідь, 1997. — С. 90 — 91.

⁸ Там само. — С. 288.

⁹ Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко; НАН України, Укр. міжнарод. ком. з питань наук. і культ. — К.: [б. в.], 1998. — 255 с.

Отже, на сьогодні врегулювання проблеми біженців Першої світової війни за доби Української Центральної Ради, а після проголошення Третього універсалу і Української Народної Республіки, залишається все ще відкритою для науковців¹⁰⁻¹¹.

Лютнева революція зруйнувала усталену систему допомоги біженцям Першої світової війни на теренах колишньої Російської імперії, змусивши нову українську владу самостійно шукати шляхи розв'язання біженецьких проблем. В умовах творення самої моделі української державності, то було надзвичайно складним завданням. Перехід Української Центральної Ради (далі. — УЦР) в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення I-го Універсалу та започаткування Генерального секретаріату означали і зміну у її ставленні до проблеми біженства. Відтак поступово було започатковано власне українські урядові структури — Краєву нараду у справах біженців (далі. — КН у СБ) та біженецький департамент, який діяв у структурі Генерального секретарства внутрішніх справ. Очолював його Юрій Старицький, син видатного українського драматургу і громадського діяча Михайла Старицького.

Українська влада сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги пересічній людині, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної і конфесійної приналежності. Досить складним завданням для УЦР, враховуючи руйнування фінансових зв'язків з імперським центром, а згодом і розв'язану українсько-радянську війну, було забезпечення різноманітних життєвих потреб біженців. Надзвичайно складно було провести перепідпорядкування значної кількості закладів опіки біженців, які перебували у віданні Тетянинського комітету, ВЗС, ВСМ, налагодити необхідне їх існування та ін. На одним із найважливіших завдань для нової української

---

¹⁰ Жванко Л. Біженство Великої війни 1914–1918 рр. в часи Української Центральної ради: документальні свідчення / Л. Жванко // Історичний журнал. — 2009. — № 4. — С. 102–115.

¹¹ Жванко Л. Українська Центральна Рада і біженці Першої світової війни. / Л. Жванко // Київська старовина. — 2009. — № 4. — С. 46–64.

влади було започаткування безпрецедентного на той час комплексу підготовчих робіт для організації репатріації сотень тисяч біженців Першої світової війни, які тимчасово проживали чи обрали Україну як територію свого транзитного руху. Одночасно українські урядові кола прагнули налагодити співпрацю із відповідними структурам держав-учасниць Четверного союзу, оскільки повертатися цим людям належало в межі дії все ще існуючого Південно-Західного фронту, а після Берестейського миру — в їх окупаційні зони. Відтак успішність реалізації українського плану реєвакуації багато в чому залежала від порозуміння з військовими і цивільними владами Німеччини та Австро-Угорщини, бажання останніх іти назустріч пропозиціям української сторони.

Умови, строки, а радше алгоритм проведення репатріації біженців формулювали сім статей «Додатку до плану реєвакуації», ухваленого 30 грудня 1917 р. на засіданні Виконкому КН у СБ¹². Керівні важелі цього процесу було покладено на біженецький департамент як державну інституцію та спеціально створену Реєвакуаційну комісію (С. Москалевський, М. Вітерова та С. Сосай), члени якої були авторами плану, а відтак найбільш авторитетними та обізнаними зі справою (ст. 7). Місцевою ланкою, яка мала забезпечити безпосереднє виконання плану, стали губернські комісари. Відповідно до положень документу перш за все передбачалося зібрати статистичні дані про кількість біженців і німців-колоністів в Україні, а також українців-виселенців у Росії з обов'язковим зазначенням місця їх тимчасового проживання; наявності багажу й інвентарю, найближчі залізничні станції та ін. Губернські наради з улаштування біженців, на які покладалося виконання цього доручення, а в Росії — українські комітети, до 25 січня 1918 р. були зобов'язані надіслати ці дані на адресу біженецького департаменту Генерального секретарства внутрішніх справ (ст. 1). На підставі отрима-

---

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі. — ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27–29 зв.; *Жванко Л.* Біжество Першої світової війни: документи і матеріали. — С. 290.

них даних у стислі терміни передбачалося скласти «...докладну карту місць розселення біженців» (ст. 2)¹³. При цьому слід зауважити, що ще 2 жовтня 1918 р. К. Лоський від імені Генерального секретарства внутрішніх справ направив губернським комісарам спеціального циркуляра, на підставі якого належало «...не одмовити повідомити в якнайскорішій часі: 1/ скільки є в межах губернії біженців, 2/ які установи піклуються ними, 3/ з яких губерній походять біженці і скільки їх по окремих губерніях і 4/ чи вироблено план повернення біженців до дому на разі демобілізації і, як що вироблено, то яких саме підставах»¹⁴. Зібрані дані передбачалося використати для вироблення спільного з «військово-фронтовими установами» плану повернення біженців на Волинь, Поділля, Холмщину та Галичину.

Протягом 25 січня — 10 лютого 1918 р. Реевакуаційна комісія спільно із представниками національних біженецьких організацій, Міністерства шляхів, Головної медико-санітарної управи МВС, Міністерства міжнародних справ і представника Галицько-Буковинської комітету мали виробити напрямки руху «...біженецьких поїздів по території України, головні їх лінії, входячі і виходячі пункти...», визначити денну норму проходження біженецьких потягів та їх склад для окремих відрізків шляхів, а також «...всі пункти, де повинні бути закладені чайні, пункти харчування, денні пункти, амбулаторії, дезинфікаційні та лікарні» (ст. 3)¹⁵. У стислі терміни належало профінансувати усі складові плану. Тому до 15 лютого 1918 р. Реевакуаційна комісія, на підставі вище розроблених положень, була зобов'язана підготувати «...кошторис на закладення цих пунктів і випросити кошти не пізніше 25 лютого 1918 р.» (ст. 4). До 5 березня 1918 р. кредити мали надійти губернським комісарам, Закінчити підготовчі роботи планувался до 25 березня того ж року, розпочавши відразу «реевакуаційний перевіз», «коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики, а закінчитися не пізніше осені»

¹³ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27.

¹⁴ Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 152, арк. 60.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27.

(ст. 5–6)¹⁶. Остання поправка була досить суттєвою та і пророкою водночас, оскільки сам план готувався у грудні 1917 р., фактично в умовах оголошеної Радянською Росією війни та розгорнутої проти України збройної агресії. Наприкінці 1917 р. в її руках опинилося майже все Лівобережжя, нависла загроза над Києвом, а на початку лютого 1918 р. більша частина України перебувала під більшовицькою окупацією.

Підписання Берестейського договору, а згодом і вступ на початку березня 1918 р. німецько-австрійських військ на територію України дозволили продовжити підготовку до організації проведення репатріації біженців. На жаль, строки виконання наміченого плану не з вини біженецьких структур УНР уже були «скореговані», як і було затримано збір статистичної інформації щодо розселення біженців. Наявність цих даних фактично мала стати відправним моментом до подальшої роботи спеціальних комісій, які розробляли напрями та умови їх руху. Варто зазначити, що 5 січня 1918 р. біженецький департамент ще встиг в умовах більшовицького наступу на Київ розіслати анкети до губернських комісарів¹⁷, яким, у свою чергу, належало донести інформацію до повітових і міських управ. Останні змогли зібрати і подати дані у березні — квітні 1918 р..

Протягом березня — квітня 1918 р. УНР розгорнула широку підготовчу роботу щодо реалізації статті 3 «Додатку до плану реєвакуації біженців». Екстреність проведення цих заходів зумовлювалася початком некерованого руху біженців, головним чином, із суміжних з Радянською Росією губерній, небезпекою поширення серед них епідемічних захворювань. У свою чергу біженці з сусідніх держав, незалежно від їх національності, політичних переконань та ін., були змушені просто втікати до України. Причиною того стало погіршення їх становища як «...наслідок байдужого ставлення більшовиків до початої самовільної реєвакуації, утворення великого скупчення людей у при-

---

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 29 зв.

¹⁷ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 2.

фронтних губернія, брак порозуміння в питанні пропуску їх через лінію фронту»¹⁸.

На початку весни 1918 р. при біженецькому департаменті було утворено чотири спеціальні підкомісії — залізнична, водна, шосейна (грунтова), медико-продовольча — з питань розробки умов транспортування біженців на різних видах транспорту¹⁹. Розпочала роботу осібно створена спеціальна комісія з питань реєвакації біженців водними шляхами, оскільки за умов кризового стану залізниць «роль водного шляху мала особливе значення». До її складу ввійшли представники судновласників, акціонерних товариств та інших структур²⁰.

У своїй роботі ці структури тісно співпрацювали з Реевакаційною комісією, авторкою плану повернення додому біженців. Потрібно зазначити, що підкомісії здійснили справді титанічну роботу з пошуку найбільш оптимальних та водночас економних для державної скарбниці способів перевезення біженців та надання їм допомоги в дорозі. При цьому слід наголосити на принциповому моменті — реєвакацію біженців передбачалося проводити за кошти УНР, що було досить важливим для сотень тисяч злидених жертв війни.

Перш за все члени підкомісії погодили запропонований Реевакаційною комісією план перевезень біженців п'ятьма головними залізничними магістралями: 1) Ростов — Катеринослав — Бобринськ — Фастів — Козятин — Ковель — Холм; 2) Курськ — Київ — Козятин — Жмеринка — Волочиськ; 3) Київ — Сарни — Ковель — Брест; 4) Ростов — Харків — Ворожба — Бахмач — Гомель — Калинковичі — Лунінець — Брест; 5) Калинковичі — Коростень — Шепетівка — Проскурів — Гусятин. Проте ними було встановлено, що «в нинішній час у зв'язку з угоном вагонів

---

¹⁸ *Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mańdzik, D. Tarasiuk. — Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2007. — S. 223.*

¹⁹ Центральний державний історичний архів України (далі. — ЦДАК України), ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 11.

²⁰ Там само.

і паровозів на схід, а також за умов браку палива кількість потягів на кожному з напрямків може бути не більше однієї пари»²¹. Негативним фактором, як встановили члени підкомісії, було руйнування частини залізничних мостів та зайняття військовими окремих відтинків залізниць. На весну 1918 р. ситуація на залізничному транспорті України складалася досить несприятливо, оскільки, на думку І. Толокньова, під впливом екстремальних умов воєнного часу було повністю вичерпано потенційні можливості для його подальшої продуктивної діяльності. «На Південно-Західних, Південних і Катерининській дорогах різко підвищився відсоток несправних паровозів і вагонів; хронічно не вистачало палива, а наявні запаси вугілля та антрациту (здебільшого низької якості) через недостатні темпи поповнення протягом 1917 — квітня 1918 р. були використані за призначенням»²². За таких умов придатними до використання вони назвали лише дві магістралі: Бобринськ — Фастів — Пост Волинський — Сарни — Маневичі та Київ — Козятин — Жмеринка — Волочиськ. При швидкості потягу у 20 (!) верст за годину ешелон з однією тисячею біженців міг подолати шлях від Бобринська до Маневичів за 12 днів, а від Києва до Волочиська за 10 днів.

Результатами напрацювань залізничної комісії стало й визначення переліку станцій, де передбачалося влаштувати пункти харчування. До того ж передбачалося забезпечити кожную станцію кип'ятильниками різного об'єму, з тим щоби біженці мали змогу отримати чай чи просто окріп, а також організувати медико-санітарний нагляд. Важливою вимогою, яку висловили члени комісії в умовах поширення епідемічних захворювань, була організація дезінфекції рухомого складу залізниць.

Вартість перевезень залізницями біженців мала визначити спільна угода МВС і Міністерства шляхів з можливим вико-

---

²¹ ЦДАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 5.

²² *Толокнов І.В.* Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Толокнов Іван Валерійович. — К, 2000. — С. 117.

ристанням для розрахунків існуючого тарифу № 117, на підставі якого велася оплата їх транспортування в умовах евакуації 1915 р. Стосовно проїзних документів, на підставі яких належало видавати дозволи на проїзд, то члени підкомісії зійшлися на думці, що оптимальним можна визнати існуючий зразок «екстреного відзиву». На основі останнього належало видрукувати «нові бланки, відмінні за зовнішнім виглядом від попередній, але зберегти старий зміст». Порядок видачі цих документів мав регулюватися спеціальними інструкціями та розпорядженнями Міністерства шляхів²³.

13 березня 1918 р. відбулося засідання комісії з питань реєвакуації біженців водними шляхами. На нього прибули завідуючий перевозками І. Богданович (головуючий на зібранні); від комісії щодо реєвакуації біженців при біженецькому департаменті — голова Курського губерньського українського комітету В. Костюшко та інженер С. Вагнер; від організації «Ріка» — виконувач обов'язків технічно-матеріального відділу інженер Ф. Ріке; контролери руху — А. Сакс та В. Карпович; старші агенти пристаней у Києві — Я. Данилевський та Нижньодніпровську — К. Пластун; від Київської округи шляхів — голова комісії з огляду суден Д. Карпачов, завідувач днопоглиблювальним відділом інженер В. Гусев; від виконавчого бюро судновласників — товариш голови М. Гуревич, секретар бюро — Л. Мазе; від Товариства «Буксир» — інженер І. Лещинський та Я. Бонюк; від приватних судновласників — Н. Кацнельсон, М. Кацнельсон, Ш. Кацнельсон, Ю. Бездижецький; від Товариств Пароплавства — Я. Нейман (секретар засідання)²⁴.

На засідання було винесено питання щодо готовності флоту до плавання, забезпечення його паливом, можливості перевезення біженців непаровими суднами, маршрути перевезень біженців, тарифні ставки, використання казенного флоту та ін. Виступаючі наголосили на вкрай несприятливій ситуації, в якій

²³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 5 зв.

²⁴ Там само, арк. 71.

перебував на зимівлі у Києві Дніпровський флот. По-перше, ремонтні роботи суден розпочалися дуже пізно, а по-друге, більшовицький наступ взагалі його загальмував, «...маючи змогу відновитися лише останнім часом». Погіршувала становище і відсутність коштів на покриття ремонтних робіт, оскільки ремонтні заводи вимагали розрахунку саме готівкою. Виступаючи, порівнюючи стан готовності казенних і приватних суден до нового сезону, наголошували на кращій підготовці останніх, тоді як на закінчення ремонту казенних належало заручитися фінансовою підтримкою «української центральної влади»²⁵. Для забезпечення флоту паливом, за умов, коли пароплави від Катеринослава до Києва курсували на вугіллі, а вгору від Києва на дровах, належало зробити значні запаси. Така можливість передбачала підтримку з боку української влади, її співпрацю з ВЗС, приватними підприємствами Києва, які займалися заготівлею палива для суден. До розв'язання проблеми передбачалося залучити й Київську округу шляхів з тим, щоби остання взяла на себе вияснення ситуації з надлишками невикористаного палива в організації інженера Друнмаера²⁶.

Гострі дебати викликало питання доцільності перевезення біженців непаровими суднами, оскільки останні були досить небезпечними у протипожежному плані та загалом непристосовані до пасажирських перевезень. Однак, враховуючи значний вплив цих людей, було вирішено використати судна такого виду лише додатково за умов значного скупчення на пристанях біженців.

Для вироблення тарифів оплати перевезень біженців водним транспортом та маршрутів їх руху зі складу комісії була виділена спеціальна підкомісія у складі Я. Неймана (голова), В. Костюшка, Д. Карпачова, Ф. Ріке, Ш. Кацнельсона, Ю. Бездижецького. У результаті обговорень, виходячи з необхідності пасажирського сполучення та за умов розладу залізничного

---

²⁵ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 71 зв.

²⁶ Там само, арк. 72.

сполучення, передбачалося використати 53 пароплави різного типу. На них одночасно можна було перевезти 30200 біженців. Підкомісія також обрахувала час на дорогу, встановивши, що у середньому вгору проти течії пароплав долатиме близько 6 верст за годину і 8 верст вниз за течією, так при 20 годинах руху щодоби проходитьиме 140 верст. Тому рейс Макошино — Київ — Пінськ протяжністю в 915 верст водний транспорт долатиме приблизно за 14 днів. Відтак було визначено напрями руху та час перебування біженців у дорозі, за умов відсутності туманів чи перешкод з боку плотів²⁷.

Головними пристанями, куди належало направляти біженців для подальшого їх переміщення територією України стали Київ, Катеринослав, Пирогівка, Макошино, Жлобин і Пінськ у Білорусії. Тим самим важливі водні артерії — Дніпро, Десна, Прип'ять — були використані для реєвакуації, які належало рухатися в Білорусію, Польщу, Прибалтику. Перевезення одного біженця, як встановили члени водної підкомісії, коштувало 25 крб., а для перевезення протягом одного місяця 60 тис. біженців із державної скарбниці передбачалося виділити 1,5 млн крб.²⁸

Шосейна підкомісія у складі Рутковського, Давидюка, Кохановського, Глованського, Пакославського, Слопського, Ватсона і представника управління шосейних доріг Чернявського займалася визначенням стану шосейних і ґрунтових доріг Правобережно-Дніпровської України, вибором головних напрямків руху біженців гужовими шляхами і обрахунками чисельності їх руху та обґрунтуванням «...які дороги і як мають бути обладнані»²⁹. 14 березня 1918 р. вони зібралися на своє засідання, щоби підбити підсумки роботи та прийняти відповідні ухвали. Члени підкомісії, оглянувши низку ґрунтових доріг, прийшли до висновку, що майже всі вони весною малопридатні до руху. Особливо складною ситуація була у Подільській губернії. Окремо на прохання Реевакуаційної комісії був обстежений напря-

²⁷ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 25 зв.

²⁸ Там само, арк. 7.

²⁹ Там само, арк. 8.

мок на Черкаси, Вінницю, Летичів, Проскурів, Підволочиськ. У результаті було встановлено, що тільки «...старий відрізок від Вінниці до Проскурова можна вважати порівняно придатним, але і цей відрізок знову ж таки потрібно оглянути»³⁰. У той же час шосейні дороги перебували у цілком придатному для руху стані. «Зруйновані в деяких місцях мости ремонтуються прискореними темпами, а тому дорога буде приведена у повний порядок уже найближчим часом»³¹.

Відтак підкомісія, на підставі результатів огляду доріг, прийняла ухвалу щодо доцільності пересування біженців ґрунтовими шляхами лише у крайніх випадках, вибираючи для руху найбільш вдалі відрізки і малі відстані. Крім того, було прогнозовано, що інтенсивного руху уже з початком реєвакуації слід чекати в напрямку на Вінницю, Бердичів і частково Київ, до якого будуть направлятися біженці зі східних і центральних губерній України. Також, беручи до уваги статистичні дані, місця розселення та інші фактори, підкомісія визначила орієнтовну чисельність та тривалість руху біженців шосейними дорогами³². Від Луцька, як спрогнозували члени підкомісії, біженці мали рухатися у Польщу трасою Луцьк — Сокаль — Стоянів — Грубешув — Холм, а інша досить значна група через Ковель — у Прибалтику.

Важливим питанням у роботі підкомісії було вироблення умов упорядкування допомоги на шляхах руху: відкриття пунктів харчування, медико-санітарних та інших пунктів. Передбачалося обладнати 30 постійних пунктів харчування, з них — 25 на шосейних дорогах у таких населених пунктах як Чернігів, Козелець, Бровари, Святошин, Копилове, Кочетове, Коростишев, Лодзянівка, Улашанівка, Новоград-Волинський, Корець, Гоща, Рівне, Варковичі, Дубно, Верба, Ситно, Радивилів, Клевань, Піддубці, Луцьк, Копачеве, Голоби, Ковель. П'ять пунктів передбачалося відкрити на ґрунтовому відтинку шляху від

³⁰ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 8.

³¹ Там само.

³² Там само, арк. 8 зв.

Луцька у Затуринцях, Володимир-Волинському, Грубешуві, Дрищові та Холмі³³. На відрізку Чернігів — Київ — Житомир пункти харчування належало влаштувати на відстані 25–40 км один від одного. На 25-ти кілометрових відтинках мали діяти пункти, де біженці могли отримати чай і окріп. На всіх пунктах передбачалося обладнати склади з фуражем для худоби, а на 100-кілометровій відстані відкрити ковальсько-ремонтні майстерні зі складами підків, коліс та іншого реманенту.

Члени підкомісії звернули увагу на досить важливий аспект, що «...у всіх вказаних місцевостях свого часу відділом комітету ВЗС Південно-Західного фронту було влаштовано етапно-харчові пункти, частина яких уціліла від ліквідації та розгрому. Приміщення і обладнання багатьох можна полагодити і використати»³⁴. Відтак необхідно було припинити їх ліквідацію та приступити до ремонту. Цікаво, що як висновок своєї праці члени підкомісії визначили таке: «Увесь загалом план має своє значення тільки в тому випадку, коли буде можливим негайно приступити до його виконання»³⁵.

Розробкою умов надання медико-продовольчої допомоги на шляхах руху біженців займалася медико-харчові підкомісія. До її складу увійшло шість представників, рекомендованих Реевакуаційною комісією — Раковський, Рутковський, Левицький, Соболев, Шкетін і Модржевський. До роботи було запрошено і фахівців медико-санітарного департаменту МВС — О. Корчак-Чепурківського та Шепченка.

У засіданнях підкомісії теж брали участь представники медико-санітарного відділу ВЗС і ВСМ Майданський, Писарів, Мінц; від відділу етапів ВЗС — Гловацький, від Волинського губернського земства — Ільницький, від єврейських організацій — Левін, та від Галицько-Буковинського комітету — М. Вітерова³⁶. Для складання кошторису видатків у напрямках допо-

---

³³ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 10.

³⁴ Там само, арк. 9 зв.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само, арк. 11.

моги підкомісія обрала зі свого складу шість уповноважених — Гловацького, Левицького, Соболева як «представника продовольчої справи», лікарів Писарева і Майданського та Шепченка як представника медико-санітарної справи.

Підкомісія провела п'ять засідань, з яких три спільно з «дорожніми підкомісіями». У результаті широкої підготовчої роботи було прийнято ухвали, які стосувалися продовольчого і медико-санітарного забезпечення біженців, а також щодо організаційних засадах діяльності центральних структур, відповідальних за проведення реевакуації. З питань налагодження харчування біженців під час багатоденної мандрівки до рідних місць передбачалося, по-перше, організувати на залізницях та ґрунтових шляхах стаціонарну допомогу, з тим щоби вони щоденно могли отримувати гарячу їжу, а чай і окріп до двох разів на день; по-друге, продовольчу допомогу на водних шляхах надавати на обладнаних на пароплавах рухомих пунктах харчування; по-третє, на великих пристанях організувати продовольчі склади та влаштувати доставку продуктів на «плавучі пункти харчування», а на окремих пристанях взагалі відкрити стаціонарні пункти харчування; по-четверте, у пунктах харчування підготувати спеціальні набори для забезпечення «...раціонального харчування маленьких дітей (молоко, манна крупа, цукор)»; по-п'яте, на всіх шляхах руху забезпечити біженців достатньою кількістю питної води; по-шосте, на шляхах руху гужовим транспортом приготувати склади дров та фуражу для худоби і коней; по-сьоме, у визначених місцях розпочати негайне закладення продовольчих складів³⁷.

Низку заходів передбачалося провести у сфері медико-санітарного обслуговування біженців, які направлялися додому. Отже, медико-санітарну допомогу планувалося спрямувати на боротьбу з епідемічними захворюваннями, при цьому попередження заносу епідемії у місця скупчення біженців було визнано одним із важливих напрямків роботи медичного персоналу.

---

³⁷ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 11–11 зв.

Особливий санітарний нагляд належало встановити на залізничних станціях та пристанях, а в інших місцях відкрити лазні та перукарні, пральні з видачею додаткової білизни, дезінфікуючі камери, ізоляційні та епідемічні бараки. При кожному потязі належало закріпити спеціального санітарного провідника. Крім того, на визначених спільно з залізничною підкомісією пунктах належало обладнати медичні пункти чи санітарні загони для організації медичної допомоги, санітарного нагляду, відбору та ізоляції інфікованих біженців, а хімічно-бактеріальну лабораторію для приготування реактивів. На водних шляхах медико-санітарні заходи виконувати покладалися на невеликі санітарні загони у складі лікаря і фельдшера на кожному пароплаві³⁸. На тих пристанях, де передбачалося влаштувати продовольчі склади, належало облаштувати й медичні пункти для ізоляції хворих біженців. У свою чергу на ґрунтових шляхах подібні заклади належало обладнати лише у стаціонарному режимі і то у місцевостях, вказаних дорожньою підкомісією.

Для успішної роботи медико-санітарних пунктів належало відкрити мережу спеціальних складів для зберігання медикаментів, санітарного обладнання. Окремо належало подбати про організацію ветеринарної допомоги, відкривши вісім спеціальних пунктів. Усього передбачалося закласти 767 різних пунктів допомоги на шляхах руху біженців, з них — 88 пунктів харчування різної пропускної спроможності, 70 хлібопекарень, 60 кухонь, 60 медико-санітарних пунктів, 250 бараків, 50 криниць, 50 навісів для прийняття їжі біженцями та для коней та ін. У кінцевому варіанті кількість пунктів було доведено до 865. Члени підкомісії, розуміючи, що невдовзі з місць буде зрушено значну людську масу, яка своєю стихії несла потенційну небезпеку появи різних епідемічних захворювань, висловилися за необхідність створення «...при центральному правлінні на випадок виникнення епідемії достатньо потужного продовольчого і санітар-

---

³⁸ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 11 зв.

ного резерву», який можна було б миттєво перекинути в епі-центр захворювання³⁹.

Для загального керівництва медико-санітарним і продовольчим напрямом допомоги біженцям на шляхах їх руху біженецькому департаменту МВС було рекомендовано «...терміново організувати центральний орган... для негайної організаційної та адміністративної роботи». На нього покладалося, по-перше, налагодження співпраці з іще неліквідованими відповідними структурами ВЗС і ВСМ для узгодження їх діяльності з загальним планом реєвакуації біженців, а по-друге, прийняття під своє керівництво усі продовольчі та медико-санітарні установи разом з обладнанням і персоналом, по-третє, організація термінової допомоги біженцям, скупченим у прифронтовій зоні. У місцях повернення біженцями мали опікуватися місцеві земські та міські самоврядування⁴⁰.

Результати діяльності підкомісії були оформлені у «Пояснювальній записці до проекту закону про реєвакуацію біженців»⁴¹ та Доповіді про реєвакуацію, поданих 18 березня 1918 р. на розгляд та затвердження до Ради Міністрів УНР⁴². Перш за все у Записці було визначено мотиви української влади, а якими та взяла на себе розробку плану реєвакуації біженців Першої світової війни. «У зв'язку із припиненням військових подій і початком весни в найближчі часи необхідно чекати величезного руху біженців на свої рідні місця... Цей рух почався і досяг надзвичайно небезпечного розміру. Так, наприклад, в місцях суміжних із Московщиною, звідтіля збираються українські виселенці»⁴³.

Отже, припинення активної фази військових дій, самовільний рух біженців, небезпека поширення серед них та місцевого населення епідемічних захворювань (оскільки їх рух охоплював

---

³⁹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 12.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2–8.

⁴² ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 3–4.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.

майже всі українські терени), нагнітання соціальної напруги, зменшення продовольчої кризи, турбота про біженців, з тим, щоби вони змогли по поверненні додому, коли те відбудеться навесні 1918 р., встигти засіяти «поля хоч на зиму» — всі ці фактори змусили біженецький департамент розробити план реєвакуації.

Автори записки виділили чотири категорії переміщених осіб, яких належало відправити до своїх домівок: перша — біженці-українці, які проживають у межах України (800 тис. осіб); друга — іноземні біженці, які проживають у межах України (220 тис. осіб); третя — біженці з України, які тимчасово проживають в Росії (540 тис. осіб); четверта — іноземні біженці, які транзитом рухатимуться українськими теренами (170 тис. осіб). Усього за орієнтовними даними мало бути 1 730 000 біженців, з них близько 720 тис. складуть демобілізовані солдати. Останніх також належатиме транспортувати до своїх домівок. Загалом же українськими землями належало пройти 2 450 000 переміщених осіб, що поклало значне навантаження на українську владу у фінансово-організаційному плані.

Для досягнення успіху у справі повернення біженців, як зауважили автори Пояснювальної записки, належало упорядкувати найоптимальнішим способом їх рух, «обрати найближчі і найзручніші шляхи». З метою якнайприйнятнішого його врегулювання належало виконати важливі завдання: організувати охорону біженців при їх переміщенні, забезпечити їх у дорозі харчами, організувати медико-санітарну допомогу⁴⁴. Було визначено, що транспортування біженців буде організовано залізничними, водними, шосейними та ґрунтовими шляхами, запропонованими членами відповідних комісій. Проте розробники плану, врахувавши той факт, що частина шляхів перебувала в зоні воєнних дій або була просто зруйнована воєнним лихоліттям, назвали придатними до транспортування лише дві залізничні магістралі.

---

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 3.

Транспортування біженців водними артеріями охопило басейни Дніпра, Прип'яті, Десни, Сожа й простягалися таким чином: Катеринослав — Київ — Мозир — Пінськ, Катеринослав — Київ — Гомель⁴⁵. Проте водним шляхом було можливим перевезення біженців лише після ремонту рухомого складу і забезпечення кораблів належною кількістю палива⁴⁶.

Шосейні шляхи, якими біженці могли рухатися стосувалися напрямків: Чернігів — Київ, Київ — Житомир, Житомир — Рівне, Рівне — Радивилів, Рівне — Луцьк, Сокаль — Стоянів — Грубешів — Холм. Враховуючи, що частина біженців мала свій гужовий транспорт, належало визначити і ґрунтові маршрути їх руху. На весну 1918 р., як встановив ґрунтовий підвідділ, майже всі дороги, особливо у Подільській губернії, були непроїзними для біженецьких возів, багатокілометрові відтинки дорожнього полотна, як і значна кількість мостів, перебували в зруйнованому стані. Тільки ділянка у напрямку на Черкаси, Летичів, Проскурів, Волочиськ, яка називалася «Старий шлях», була придатною для руху. У зв'язку з такою ситуацією рух ґрунтовими дорогами мав здійснюватися лише у випадку надзвичайної необхідності. До того ж було висловлено припущення, що «...величезного руху ґрунтовими шляхами слід чекати в напрямку Вінниця — Бердичів і частково у напрямку Києва»⁴⁷. До того ж, передбачалося, що біженці, які мешкали на Сході України, будуть рухатися в напрямку Вінниці, Проскурова, а звідти вийдуть на шосе до Старокостянтиніва і Шепетівки, і потім ґрунтовою дорогою далі до Новоград-Волинського та шляхами, визначених шосейною підкомісією. Щоденно усіма шляхами за оптимальних умов передбачалося перевозити понад 12 тис. біженців. Відтак повернення додому майже двох мільйонів біженців могло бути реалізоване протягом шести місяців. «Але біженецький рух спинити неможливо. Тому перевозити треба буде по 24 тисячі, тобто по два потяги кожною магістраллю.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 3.

⁴⁶ Там само, арк. 3 зв.—4.

⁴⁷ Там само, арк. 3 зв.

У випадку невиконання треба чекати переповнення біженцями інших потягів і великі їх скупчення на шляхах»⁴⁸.

Проте стан доріг та рухомого складу дозволив транспортувати лише біженців першої категорії, тобто осіб постійно проживаючих у межах України. Серед них, що було досить принциповим моментом, пріоритет мав надаватися руху ґрунтовими і шосейними дорогами біженцям зі своїм збіжжям, худобою, реманентом, з тим, щоби вони змогли вдома розпочати господарювання і встигли засіяти на зиму свої наділи⁴⁹. Іншу категорію — українські «біженці-виселенці», які тимчасово проживали в Росії і не могли повернутися власними засобами, — передбачалося перевозити залізницями. Посвідченням для встановлення факту приналежності до біженства мав слугувати «Екстрений відзив», документ який видавався владою біженцям з початком евакуації в 1915 р., але перекладений українською мовою. Порядок видачі посвідчень із зазначенням маршрутів руху належав до компетенції Міністерства шляхів УНР. На спеціальному спільному засіданні МВС і Міністерства шляхів належало встановити норми перевезення майна і вантажів для одного біженця та родин⁵⁰.

Надзвичайно складним і водночас важливим завданням для біженецьких структур стала організація харчування та надання медико-санітарної допомоги біженцям на шляхах їх руху, незалежно від способу пересування. Так, на залізницях передбачалося надавати харчування біженцям так, щоби гарячу їжу вони отримували один раз на день, а чай чи окріп по 1–2 рази. На водних шляхах пункти харчування мали діяти на пароплавах. На найбільших пароплавних пристанях належало утворити «харчові комори», з яких біженці отримували «харчові пакунки» у дорогу, а також стаціонарні пункти харчування. Подібні пункти належало відкрити й на ґрунтових шляхах руху, де належало відкрити спеціальні пункти для зберігання фуражу для

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 4.

⁴⁹ Там само, арк. 4 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 4 зв.

худоби. Особливу увагу належало приділити харчуванню маленьких дітей, для яких кожен пункт харчування забезпечувався молоком, цукром, манною крупою⁵¹.

Медико-санітарне обслуговування біженців передбачало, крім іншого, й захист їх від загрози поширення епідемічних захворювань. Особливо це стосувалося місць значного їх скупчення — залізничні станції та пристані, на яких передбачалося відкрити лазні, перукарні, пральні, ізоляційно-епідемічні бараки. До кожного потягу належало прикріпити спеціального санітарного провідника з числа студентів-медиків, сестер-жалібниць чи фельдшерів, які мали при собі дезінфікуючі засоби першої необхідності. На пароплавах належало облаштувати невеликі медичні пункти, на яких працював лікар та фельдшер. При харчових пунктах, відкритих на пароплавних станціях, пристанях, ґрунтових шляхах, також належало відкрити медичні пункти для епідемічних хворих. У спеціально визначених місцях передбачалося влаштувати «осередкові комори», центральні хімічно-бактеріальні лабораторії для зберігання реактивів і «харчових запасів»⁵².

Практична реалізація положень плану реєвакуації біженців покладалася на місцеві земські та міські самоврядування під загальним керівництвом біженецького департаменту. Для успішного його втілення в життя МВС звернулося до Ради Міністрів УНР з проханням якомога скоріше ухвалити запропонований план і «...дозволити негайно перевести його в життя»⁵³. Відповідно до його положень було визначено перелік урядових інституцій — Міністерство шляхів, МВС, Міністерство фінансів, МЗС, Міністерство праці, Міністерство продовольчих справ, Міністерство військових справ — і належало залучити до реалізації плану. Отже, на Міністерство шляхів УНР покладалося виконання значного обсягу робіт з організації транспортування біженців залізничними магістралями, водними шляхами, видача

---

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 5–5 зв.

⁵² Там само, арк. 6.

⁵³ Там само, арк. 7.

проїзних документів, організація охорони руху біженців та ін. Воно також уповноважувалося видавати спеціальні інструкції та накази «...про порядок одержання біженцями проїзних документів на проїзд із зазначенням шляхів їх руху» (ст. 5). Для рухомого складу залізниць передбачалося заготовити резерви палива в Кременчуці чи Катеринославі — 500 тис. пудів вугілля та у Києві 2 тис. сажнів дров.

Міністерство фінансів було уповноважене негайно асигнувати на рахунки біженецького департаменту 21850000 крб. одноразово і по 12735857 крб. протягом трьох місяців. Загалом на реевакуаційні заходи передбачалося виділити понад 60 млн карбованців, з яких понад 57 млн — на організацію допомоги біженцям на шляхах їх транспортування, що на той час склало досить значну суму видатків з державної скарбниці (ст. 1).

МЗС мало забезпечити співпрацю з владами сусідніх держав, чії біженці перебували на території України чи мали пройти нею транзитом з тим, щоби якомога скоріше розвантажити її, послаблюючи тим самим продовольчу кризу. Важливим моментом було й отримання дозволу від німецького командування на перетин біженцями українсько-польського кордону власними кіньми (ст. 2).

На Міністерство праці покладалося завдання зносити встановити відносини з адміністраціями заводів Гретера, Велера, Київського машинобудівного і майстернями Київського округу шляхів «щодо швидкого ремонту пароплавів, призначених для руху біженців»⁵⁴. На Міністерство продовольчих справ покладалося забезпечення паливом для пароплавів. Від Міністерства військових справ біженецький департамент мав отримати деякий транспорт з демобілізованих частин, обладнання для похідних кухонь, кип'ятильники та інше майно з військових складів. До того ж воно було уповноважене зобов'язати комендантів залізничних станцій контролювати за пропуск біженців лише за відповідними проїзними документами.

---

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 7 зв.

Важливим моментом стала організація порядку при проведенні реєвакуації біженців. Відтак на адміністративно-політичний департамент МВС із залученням місцевої міліції покладалося «...підтримання ладу і спокою між біженцями при отриманні їжі на харчових пунктах, руху через села, а також охорону від псування біженецьких посівів, будинків і т.д.» (ст. 8). Загальне керівництво процесом мав здійснювати біженецький департамент, який «...для найшвидшого і найліпшого виконання плану реєвакуації біженців» отримав широкі повноваження. Серед іншого — й утворення на місцях спеціальних реєвакуаційних інституцій⁵⁵.

На виконання Плану реєвакуації передбачалося використати усі наявні інституції ВЗС, ВСМ, РТЧХ, гідротехнічних, технічних організацій, які на той час перебували на стадії ліквідації, — пункти харчування, пекарні, лазні, медико-харчові пункти, аптеки, лабораторії, а також непотрібне Військовому міністерству майно — пересувні кухні, пекарні, транспортні засоби та ін. Усе це належало перепідпорядкувати біженецькому департаменту МВС, водночас питання діяльності медико-санітарних пунктів належало узгодити з Головною медико-санітарною управою, яка функціонувала у структурі того ж міністерства⁵⁶.

Таким чином, протягом грудня 1917 — квітня 1918 р. в Україні було розроблено план реєвакуації біженців Першої світової війни та розгорнуто значну підготовчу роботу щодо втілення його у життя. Залучення до його виконання низки міністерств, у свою чергу, засвідчило про широту мислення розробників плану та їх державницький підхід до розв'язання проблеми. Водночас результативність діяльності урядових структур в окресленій царині, безумовно, багато в чому залежала від ставлення до цього питання Німеччини та Австро-Угорщини.

З осені 1917 р. українська влада розпочала спроби співпраці з відповідними структурам держав-учасниць Четверного союзу

---

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 8.

⁵⁶ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень — грудень 1918 р.) / Л. Жванко. — Х.: Прапор, 2007. — С. 33.

щодо можливості організації повернення українських біженців на Холмщину і Галичину. При цьому вона послідовно і неухильно відстоювала думку про необхідність створення спеціального «відкритого коридору» на якомусь відтинку фронту, з тим щоби біженці в найкоротший спосіб змогли дістатися своїх домівок. 25 листопада 1917 р. на засіданні Виконкому КН у СБ було розглянуто питання про негайну організацію переговорів з «австрійською владою у справі повернення біженців на старі місця мешкання»⁵⁷. Важливо було, щоб Австро-Угорщина видала дозвіл на пропуск біженців із Галичини і Буковини через яку-небудь ділянку фронту, а не через далеку Швецію⁵⁸. Певна річ, що для багатьох біженців, які потерпали від матеріальної скрути, шлях додому через цю країну був надто вже складним. Для порівняння зазначимо, що для польських біженців, які були зобов'язані добиратися до Польщі через Швецію «навіть перебування в Швеції не давало впевненості у від'їзді додому, оскільки в Стокгольмі необхідно було отримати німецьку або австро-угорську візу»⁵⁹. Тривале очікування в чужій країні, доки дипломатичні служби оформляли документи, могли дозволити собі тільки достатньо заможні польські біженці.

17 грудня 1917 р. у Ставці командування Південно-Західним фронтом у місті Бердичеві відбулася спеціальна нарада, на якій обговорювалося питання «найшвидшої евакуації всіх невійськово-зобов'язаних заложників, адміністративно висланих та біженців на територію Австро-Угорщини та Королівства Польського»⁶⁰. В її роботі взяли участь представники Генеральних секретарств міжнародних справ, польських справ, Ставки Південно-Західного фронту, представники національних комітетів. Крайову нараду у справах біженців представляв В. Сабат, член її Виконавчого комітету⁶¹. На зібранні було визнано за необхідне підписати

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 15 зв.

⁵⁸ Там само, арк. 16.

⁵⁹ *Korzeniowski M. Tułaczy los.* — S. 221.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 40.

⁶¹ Там само, арк. 22.

угоду з австро-угорським командуванням щодо «...умов повернення та переходу через фронт невійськовозобов'язаних мешканців Галичини і Буковини»⁶². Нарада, з метою прискорення «справи повороту біженців», доручила контррозвідному відділу Південно-Західного фронту скласти список всіх осіб, проти яких висунуто звинувачення у шпигунстві та виїзд яких з України небажаний⁶³. Для реалізації цього завдання 20 грудня 1917 р. генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін звернувся до Генерального секретарства військових справ з проханням виділити додаткові кошти на оплату праці військових, на яких покладалося складання зазначеного списку⁶⁴.

Наприкінці грудня того ж року Генеральне секретарство міжнародних справ, «...йдучи назустріч нараді [17 грудня 1917 р.]», започаткувало роботу спеціальної комісії, яка мала заступити всі розрізнені інституції, що займалися справами остаточного оформлення виїзду біженців⁶⁵. І вже 23 грудня 1917 р. О. Шульгін направив листи до етнічних комітетів, які функціонували в Україні, зі зверненням «...направити для утворення комісії свого представника», оскільки «...справа повернення біженців є надзвичайно пекуча і що радикальне вирішення її лежить як в інтересах біженців, так і УНР...»⁶⁶. До її складу увійшло десять представників «...Генсекретарств Міжнаціональних, Військових, Внутрішніх і Польських справ, представників біженецьких українських, польських, єврейських організацій та Галицько-Буковинського комітету»⁶⁷. Від Центрального українського Галицько-Буковинського комітету до комісії увійшов його голова І. Базяк, від польських організацій — С. Москалевський, єврей-

---

⁶² Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.). — С. 42.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 32.

⁶⁴ Там само, арк. 32 зв.

⁶⁵ Там само, арк. 40.

⁶⁶ Там само, арк. 40, 43, 51.

⁶⁷ Там само, арк. 40.

ського крайового комітету — Б. Вайншельбаум. Очолив її роботу К. Лоський — директор канцелярії Генерального секретарства міжнародних справ.

9 січня 1918 р. на одному із перших засідань комісія розглянула та схвалила «Проект порядку виїзду за кордон заложників, виселенців і біженців», підготовлений Генеральним секретарством міжнародних справ. Право на виїзд, у відповідності до його положень, надавалося заручникам, священикам, виселенцям, біженцям, військовозобов'язаним при наявності посвідчення про нездатність до військової служби. При цьому для отримання дозволів на виїзд цим особам належало подати документи на перевірку до біженецьких організацій Києва. Останні були уповноважені зібрати та подати на остаточне затвердження списки до Генерального секретарства міжнародних справ, яке «...у свою чергу після звірки виписувало посвідчення на право виїзду за кордон і передавало їх до біженського департаменту...»⁶⁸. Власне з цього моменту контингент репатріантів переходив у відання Генерального секретарства внутрішніх справ⁶⁹.

Генеральне секретарство міжнародних справ, враховуючи, що проблема репатріації біженців вийшла за межі власне внутрішньо української справи, а умови їх пропуску через лінію все ще існуючого Південно-Західного фронту належало врегулювати міждержавними угодами, уповноважила українську делегацію, яка на той час перебувала у Брест-Литовську, підготувати конференцію з «представниками Генерального секретаріату та Австро-угорської монархії у справі пропуску біженців, заручників і адміністративно висланих через фронти»⁷⁰. Її планувалося провести вже 29 грудня, але дату проведення було перенесено, і в заплановані терміни угоду підписати не вдалося.

---

⁶⁸ Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.). — С. 43.

⁶⁹ Там само. — С. 44.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 48.

5 січня 1918 р. К. Лоський — директор канцелярії біженецького департаменту, направив В. Голубовичу — голові української делегації, телеграму, в якій виражалось прохання якомога швидше вирішити проблему повернення «заручників, виселенців і біженців»⁷¹.

Українська сторона розробила умови репатріації, серед яких, повернення додому всіх категорій переміщеного населення без вікових обмежень. Підставою для цього була стаття 1 угоди Російської імперії та Австро-Угорщини про взаємний пропуск цивільних полонених через кордон. Для користі біженців планувалося повернення всіх священиків, а також чоловіків віком 16–50 років. Принципу взаємного обміну рівною кількістю переміщених осіб у цьому випадку можна було і не дотримуватися. Важливими були питання визначення місця пропуску, термінів переходу через лінію фронту, кількості багажу, дозволеного для вивозу, організації охорони пунктів переходу тощо⁷².

Протягом січня 1918 р. Генеральне секретарство міжнародних справ та створена при ньому спеціальна комісія вели підготовку до укладання умов повернення додому усіх переміщених у роки війни осіб. 12 січня 1918 р. на засіданні цієї комісії в односторонньому порядку було підтверджено право виїзду з України без обмеження за статевіковою ознакою усіх заручників, виселенців і біженців з Галичини і областей колишньої Російської імперії, зайнятих Центральними державами. При цьому «...Народне міністерство Внутрішніх справ з огляду на охорону інтересів Української Народної Республіки може не дозволити повернути до рідного краю всім тим, котрих виїзд для добра Української Народної Республіки був би непожаданий»⁷³. Усі бажаючі повернутися додому мали звертатися до своїх етнічних комітетів, а «особи такої національності, котра немає

---

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 70.

⁷² Там само, арк. 71.

⁷³ Там само, арк. 94.

біженецьких організацій, зголошуються до Галицько-Буковинської комісії»⁷⁴.

Не вдалося розв'язати остаточно це питання і після переговорів. Тому 20 березня 1918 р. К. Лоський, який на той час працював директором канцелярії Народного міністерства закордонних справ⁷⁵, поставив до відома біженецький департамент про неможливість реєвакуації галичан-виселенців, позаяк не відбулося ратифікації мирного договору з боку Австро-Угорщини⁷⁶.

Позицію ігнорування української сторони у справі репатріації біженців зайняла і Німеччина. Після вступу до України окупаційних військ, командування останньої чинило перепони до повернення додому біженців «...навіть з тих територій Української Народної Республіки, які не були окуповані німецькою владою»⁷⁷. Тому українська влада була змушена неодноразово звертатися до німецького представництва з метою хоча б якось чином сприяти у розв'язанні проблеми. Наприклад, 26 березня 1918 р. М. Любинський, виконувач обов'язків міністра закордонних справ, направив до німецького посла барона фон Мумма звернення, в якому зазначалися факти непорозумінь з німецькою владою у справі реєвакуації біженців. Більше того, висловлювалося прохання до «...пана представника Німецької Держави не чинити жодних перепон у повороті біженців із тих областей Української Народної Республіки, які ніколи не були окуповані, як також по можливості зіволити вже тепер до ратифікації мирного договору на поворот тих біженців, які масами скупчилися у прифронтовій смузі і котрих перебування дуже шкідливо впливає на місцеві відносини та взагалі є там небажаним»⁷⁸.

---

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 95.

⁷⁵ *Матяш І. Ad fontes / І. Матяш // Зовнішні справи. — 2008. — № 3. — С. 59.*

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 112 а.

⁷⁷ Там само, спр. 40, арк. 57.

⁷⁸ Там само, арк. 57 зв.

8 квітня того ж року МЗС отримало відповідь від головного військового командування групи військ фельдмаршала Г. фон Ейхгорна. У листі зазначалося власне німецьке бачення проблеми. І звісно, німецькі військові власті, на їх думку, не чинили «...жодних перепон для біженського руху на схід від лінії старої позиції»⁷⁹. Наголошувалося й на небезпеці виникнення епідемій у разі скупчення великих мас біженців та висловлювалася думка про доцільність перебування останніх на свої місцях та допомоги місцевому населенню у посівних роботах. Практично німецька влада наклала заборону на рух біженців у межах України, і це при тому, що у прикордонних районах спостерігалось значне скупчення цих людей. Ще 27 березня 1918 р. М. Любинський та К. Лоський надіслали до барона фон Мумма чергове прохання дозволити перетин кордону біженцям, які, за даними Рівненського комісара УНР Сумневича, перебували в українському прикордонні. До того ж німецьке командування, в умовах відвертого ігнорування української влади та наростаючого міждержавного конфлікту, фактично заблокувало й виїзд з України іноземних біженців. Дійсно, як зазначає О. Кураєв: «...на той час Центральна Рада відчувала велику залежність від німецьких вимог, тому їй все важче було відстоювати свій суверенітет...». І далі «...усі поступки української сторони не змогли переконати як німців, так і австрійців у тому, що із соціалістичним київським урядом можна співпрацювати й надалі»⁸⁰.

Та все ж урядовці МВС та МЗ УНР ризикували звертатися до німецької сторони й з метою врегулювання хоча б проблеми реєвакації польських біженців-службовців. Фактично можна говорити, що українська сторона, на прохання польських біженських організацій виконувала посередницьку місію. Проте реакція німецького командування була негативною, що не в останню чергу залежало від загального ставлення офіційної влади Німеччини до України як держави, що не змогла виконати

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 79.

⁸⁰ Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні... — С. 290–291.

взятих у Брест-Литовську на себе зобов'язань. Так без відповіді залишилося прохання міністра закордонних справ УНР, направлене 12 квітня 1918 р. до барона фон Мумма з приводу надання дозволу на повернення до Польщі поштово-телеграфних працівників. Для українського міністерства ця справа була «...дуже необхідною, негайною і важливою, і тому прохає Вас [барона фон Мумма] дати свою згоду на поворот зазначених осіб якнайскоріше до рідного краю...»⁸¹. Не вдалося розв'язати питання повернення додому польських залізничних працівників. Наприклад, 27 квітня 1918 р. начальник Поліської залізниці у своєму листі прохав керівництво Міністерства шляхів УНР посприяти, щоби німецька влада не чинила перешкод до повернення додому евакуйованих у 1915 р. службовців Привіслянських і Варшавських залізниць⁸². На жаль, наприкінці квітня 1918 р. історія розпорядилася по-іншому і доба УНР закінчила своє існування.

* * *

Українська Народна Республіка стала першим у тогочасній Європі державним утворенням, яка підготувала масштабну акцію, спрямовану на організацію реєвакуації біженців Першої світової війни. До розробки цього плану було залучено широке коло фахівців-професіоналів з різних міністерств і відомств, який, фактично, став першим на постімперських теренах планом врегулювання проблеми повернення додому сотень тисяч цивільного населення. Для його виконання, що включав цілий комплекс заходів, передбачалося виділити значні кошти. Проте реалізувати положення, у зв'язку із негативною внутрішньою та зовнішньою ситуацією, вдалося лише за часів Української Держави П. Скоропадського.

---

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 147.

⁸² Там само, спр. 35, арк. 18.

Василь Андрієвський: штрихи до біографії

Свого часу вражені обставинами загибелі героя даної розвідки члени Борзенського земського зібрання ухвалили рішення: «Залишити на віки пам'ять д. Андрієвського, помістивши портрета великого розміру в залі повітової управи»¹, але, оскільки немає нічого більш ненадійного й нетривалого, як «вічна пам'ять», то сліди цієї постаті загубилися досить швидко, тим паче, що він належав до табору українських діячів, був представником не першого ешелону, відзначався скромністю й не залишив по собі жодного Curriculum vitae.

Деяка інформація збереглася про В. Андрієвського тільки у зв'язку з його членством у Братстві тарасівців², дружніми зв'язками з М. Коцюбинським, відображеними у листуванні письменника³, нечисленних спогадах⁴, публікаціях чернігівської періодики. Долею В. Андрієвського свого часу вельми переймався О. Кониський, який пропонував свою допомогу у працевлаштуванні після «відсидки» останнього у Варшавській тюрмі⁵. Листів В. Андрієвського до наших днів дійшло мало:

---

¹ Черниговская земская газета (далі — ЧЗГ). — 1918. — 20 апреля (3 мая). — С. 5.

² Рябінін-Склярєвський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці (з архівних джерел) // Коцюбинський: Збірка статтів / За ред. Ол. Дорошкевича. — Харків; Київ, 1931. — С. 257.

³ Коцюбинський М. Твори у семи т. — К., 1974. — Т. 5: Листи (1886 — 1904). — 431 с.; Коцюбинський М. Твори у семи т. — К., 1975. — Т. 6: Листи (1905–1909). — 311 с.; Коцюбинський М. Я так поріднився з тобою...: Листи до дружини / Упоряд.: О. Єрмоленко та ін. — К., 2007. — 392 с.

⁴ Характерник (Бжєський Р.) Згадки з минулого (1916–1921 рр.) // Літературно-науковий вістник. — 1925. — Т. 87. — Кн. 6. — С. 127–132; Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська українська «Громада»: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли / Під. ред. М. Грушевського. — К., 1928. — С. 463–487.

⁵ Листи Олександра Кониського до Іллі Шпрага / Упоряд. Т. П. Демченко, О. О. Мисюри. — Чернігів, 2011. — С. 70.

одне опубліковане послання до М. Коцюбинського⁶; 5 листів до Б. Грінченка (знаходяться у фондах Інституту Рукопису НБУВ), 1 лист до І. Шрага (особовий фонд І. Шрага, фонди Чернігівського історичного музею)— не друкувалися. Як рідкісний дарунок долі зберігся, можливо, єдиний примірник брошури В. Андрієвського, виданої у 1917 р.⁷

Безумовно, що даний громадський діяч — постать другого плану історичного минулого України. У цьому означенні немає нічого принизливого. На думку сучасних дослідників: «це наукова метафора, яка нині використовується в домені «інтелектуальної історії»: йдеться практично про будь-якого індивіда, хто не увійшов до відомої номенклатури великих історичних особистостей, що грають головні ролі та заповнюють собою простір так званої Великої історії. Постать другого плану — той, хто робить свою справу, перебуваючи в тіні геніїв»⁸. Проблема цих діячів полягає насамперед у тому, що вони через брак достовірної інформації залишаються невідомими і вкрай рідко потрапляють в історичні дослідження. Їхнє життя часто могло б слугувати переконливою ілюстрацією до яких-небудь важливих історичних висновків, якби факти про його перебіг були запроваджені до наукового обігу. Стосовно В. Андрієвського можна сказати, що цей скромний земський діяч, був, очевидно, єдиним із членів Братства Тарасівців, хто загинув у бою з більшовиками аби принаймні від їхніх рук, захищаючи ідеали Української революції. Уже в цьому сенсі його життєвий шлях заслуговує на увагу.

Василь Трохимович Андрієвський народився у родині Трохима Леонтійовича Андрієвського та Уляни Луківни Андрієв-

---

⁶ Листи до Михайла Коцюбинського: У 4-х т. / Упоряд. та ком. В. Мазного; вст. ст. В. Шевчука. — К., 2002. — Т. 1: Альхельбергер-Гнатюк. — С. 33.

⁷ *Андрієвський В. Т.* Україна й Московщина / [Написав В. Т. Андрієвський]. — Кролевець: Вид. Кролевець. Українського Комітету; Друкарня Ю. Г. Левіна, 1917. — 16 с.

⁸ *Іваницька С.* Постать та ідеї Михайла Драгоманова у рефлексіях Петра Стебницького (1905–1919 роки) // Українська біографістика: Збірник наук. праць Інституту біограф. досліджень. — К., 2012. — Вип. 9. — С. 277.

ських. Батько багато років (до червня 1895 р.) служив священиком Покровської церкви с. Рожнівка Борзенського повіту на Чернігівщині. Оскільки записи метричних книг за цей період не збереглися, то дата В. Андрієвського народження визначається певною мірою умовно — 1861 р.

Безумовно, В. Андрієвському судилося пройти шлях, характерний для синів сільського духовенства, — духовне училище, духовна семінарія, парафія у якому-небудь селі. Він і став на нього, проте непередбачені обставини змусили його зійти з протореної дороги. Навчаючись у Чернігівській семінарії, В. Андрієвський прилучився до гуртка Ф. Свідерського⁹. Гурток був заснований у 1883–1884 рр. Його члени цікавилися як соціалістичною, так і українською літературою. Жандарми роздули з цього освітнього, судячи з усього, гуртка, гучну справу. На допиті В. Андрієвський показав: «Кохавшись в українській мові і українській поезії, я здавна (ще з другого класу семінарії) читав книги, іноді вголос. Володіючи цією мовою і вмюючи декламувати вірші, я згуртував навколо себе багато слухачів»¹⁰. Слідство у справі семінаристів тривало з жовтня 1886 до травня 1888 р. В. Андрієвського віддали піднагляд поліції на батьківщині аж на 4 роки¹¹. Щойно встиг він відбути цей термін покарання, як нагодилася інша справа, пов'язана все з тим же Ф. Свідерським. Він жив у Варшаві, але листувався з чернігівцями і, очевидно, надсилав їм «крамольну літературу». Жандармський ротмістр Безгін у рапорті директору департаменту поліції від 7 жовтня 1893 р. доповідав: «Произведенными обысками у Реутовской, Дейши, Новодворского, Андриевского и в черниговской общественной библиотеке ничего не обнаружено... Согласно телеграмме все арестованы [в] порядке охраны,

---

⁹ Катренко А. М. Український національний рух XIX ст.: Навч. Посібник. — К., 1999. — Ч. II: 60–90-ті роки XIX ст. — С. 148–157.

¹⁰ Там само. — С. 148.

¹¹ Там само. — С. 156.

Тамара Демченко

трое в тюрме...»¹². Причиною обшуку і наступного арешту став зв'язок із варшавським гуртком поширювачів соціалістичної літератури та причетність у минулому до гуртка семінаристів. В. Андрієвський відбував ув'язнення у Варшавській тюрмі, а, вийшовши на волю, опинився без будь-яких засобів до існування. Спроби київських діячів здобути посаду для «неблагонадійного» у Чернігові не дали бажаного результату.

Саме тоді в середині 90-х рр. XIX ст. В. Андрієвський змушений був погодитися на важку й не дуже вигідну в матеріальному плані працю — роботу члена філоксерної комісії в Бессарабії. Тут він познайомився з М. Коцюбинським, В. Боровиком і став членом Братства тарасівців. Знайомство з Б. Грінченком, очевидно, теж відбулося після виходу з в'язниці. Можливо, їх звела доля саме в Чернігові, де Б. Грінченкові здобули посаду у земстві¹³. В. Андрієвський прагнув знайти постійне місце роботи, скаржився на хворобливий стан: «Знов дурні думки про свій стан, пекуче питання, куди податися на зиму, як і що, знову нервова роздратованість, що робить тебе таким важким у поводженні з товаришами по службі»¹⁴. У листі до цього ж адресата від 23 липня 1894 р.¹⁵ заробітчанин описує, якою гіркою була робота на «філоксері». Сюжет про відчай молдавських селян, у яких знищували заражені виноградники, відбираючи засоби до існування, перегукується із змістом відомого оповідання М. Коцюбинського «Для загального добра»¹⁶. Проте навіть такої незavidної праці не вистачало. М. Коцюбинський у листі до Б. Грінченка від 21 серпня 1894 р. писав: «З Василем Трохимовичем як бачився у травні, та й досі. Він далеченько від мене,

¹² М. М. Коцюбинський як громадський діяч: Документи, матеріали, публікації / Упоряд. Н. Л. Калініченко. — К., 1968. — С. 133.

¹³ Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага... — С. 65.

¹⁴ Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. III, інв. № 35492.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. III, інв. № 35494.

¹⁶ *Коцюбинський М. Для загального добра* // Коцюбинський М. Твори у семи т. — К., 1973. — Т. 1: Повісті. Оповідання (1884–1894). — С. 204–250.

верстов 300 або й більше. Мені й самому гірко за його стан, а допомогти ніяк. Сталих посад у нас в комісії дуже мало, і сподіватись на якусь вільну — дуже трудно»¹⁷. Зрештою, як впливає з листування із Б. Грінченком, В. Андрієвському начебто підшукали посаду управителя в селі Олешні Городнянського повіту¹⁸, ймовірно, у маєтку Ліндфорсів, проте фрагментарний характер листів не дає змоги встановити, що завадило її прийняти. Дещо пізніше Б. Грінченко намагався залучити його до участі у написанні популярних брошур, закликав спробувати себе у белетристиці. В. Андрієвський високо оцінив ці зусилля: «Ви дуже добре умієте заохочувати людей до тієї праці, яка на Вашу думку, — писав він 16 грудня 1897 р., — найбільш пожиточна тепер; [...] Ви робите людину у власній її уяві вищою [...], зручно, без постерегання задля неї становите її на кон служби і привчаєте думати, що вона справді такою є. І робота, гідність, і обсяг її не стільки залежать од самих працівників, скільки од такої людини, що мусить надати тим працівникам енергію й потугу»¹⁹.

Є всі підстави стверджувати, що В. Андрієвський частенько відвідував свою батьківщину. У Чернігові В. Андрієвський став у 1896 р. одним із засновників Чернігівської «Громади»²⁰. Десь у першій половині 90-х рр. він, ймовірно, й одружився: син Василь народився 6 серпня 1895 р. Дитину хрестили у Покровській церкві с. Рожнівки, обряд провів священник Полієкт Радченко. Статус старшого В. Андрієвського у метричній книзі визначено: «син священника», дружину звали — Мотрона Антонівна, а хрещеною матір'ю новонародженого стала дворянка м. Чернігова Феодосія Стефанівна Шкуркіна²¹, до речі, одна з найактивніших чернігівських «громадян»». Наприкінці 1896 р.

¹⁷ Коцюбинський М. Твори у семи т. — К., 1974. — Т. 5. — С. 48.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. III, інв. № 35493.

¹⁹ Там само, інв. № 35491.

²⁰ Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська українська «Громада»... — С. 463.

²¹ Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 9, арк. 200 зв., 201.

Тамара Демченко

В. Андрієвський ще трудився у філоксерній комісії. У листі до І. Шрага з м. Болград Імаїльського повіту в Бессарабії від 22 грудня 1896 р. він повідомляє: «17 грудня міні сповіщено, що напасть, яка тяжіла надо мною 2¹/₂ роки, скинута, а саме: 1) «следствие производимое в Варшаве по делу характера пре-кращено» і 2) «справа про свідчення» теж. Сповіщено мені про це і розписку взято не через полицію, а через жандарма, що приїздив до мене сюди у село»²². Очевидно, ця обставина допомогла при сприянні друзів отримати посаду у Чернігові.

Восени 1907 р. родина Андрієвських перебралася у повітове місто Чернігівської губернії — Кролевець (тепер райцентр Сумської області). Причиною переїзду, ймовірно, стали сподівання на поліпшення матеріальних умов: у Чернігові її глава працював вільнонайманим писарем Чернігівського відділення селянського земельного банку²³, у Кролевці — агентом із страхування майна від земства²⁴. Проте й ця посада не принесла ні добробуту, ні морального задоволення.

Окрім зовнішнього, малопомітного існування, у В. Андрієвського було ще й насичене приховане життя: члена «Громади» і «Просвіти». Він став одним із 6 засновників останнього товариства, був обраний заступником голови М. Коцюбинського²⁵. У листі від 27 грудня 1907 р. письменник цікавився: «Як там Вам живеться? Через що пишете про ворожі відносини? Як там у Вас стоїть українська справа? Чи не можна закласти в Кролевці філію? Обидва рекомендовані Вами хлопці прийняті у «Просвіту» і дістануть про це звістку»²⁶. У списку членів Чернігівської «Просвіти» числяться четверо кролевчан: крім самого

²² Чернігівський історичний музей, ф. 603, інв. № Ал 59–4.

²³ Листи до Михайла Коцюбинського... — С. 33.

²⁴ Календарь Черниговской губернии на 1916 год. Адрес-календарь. — Чернигов, [1915]. — С. 175.

²⁵ Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Просвіта» у Чернігові (1906–1911 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наук. праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна / Редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та ін. — Чернігів, 1998. — С. 235.

²⁶ Коцюбинський М. Твори у семи т. — К., 1975. — Т. 6. — С. 85.

В. Андрієвського і його дружини Мотрони ще Іван Отрох і Микола Халецький²⁷. Під тиском влади товариство змушене було припинити своє існування у 1911 р. Для таких, громадянськи активних людей, як В. Андрієвський, це була велика втрата, адже зникала одна з небагатьох сфер застосування їхніх сил.

З появою тижневика «Черниговская земская неделя» В. Андрієвський розпочинає співробітництво з її редакцією. Не часто, але на шпальтах газети з'являються дописи з Кролевеця, підписані «Рожновец». Ми припускаємо, що це міг бути скромний страховий агент місцевого земства, бо навряд, щоб у Кролевеці мешкав ще хто-небудь із уродженців с. Рожнівки на Борзенщині, тим паче, що один з дописів стосувався умов вирощування цукрових буряків саме у вищеназваному селі²⁸. Найбільше, 8, подібних дописів з'явилися у другій половині 1915 р. З огляду на цензуру воєнного часу важко очікувати на якісь заяви радикального характеру, проте редакція виявляла інтерес до умов життя у повітах, селах і заохочувала дописувачів. В. Андрієвського цікавить громадське життя повітового міста — він пише про зрослий інтерес до преси: «газети розходяться у великій кількості»²⁹, із задоволенням повідомляє про перевибори правління місцевого товариства споживачів, що дає надію на здешевлення цін на продукти для бідних³⁰.

Стан справ і настроїв у губернії різко змінився після Лютневої революції. Український рух вийшов з підпілля: і це позначилося й житті В. Андрієвського. Уже наприкінці березня 1917 р. Кролевецька повітова земська управа звертається до голови Ради Міністрів і Міністра народної освіти з вимогою автономії для України і негайного розв'язання питання щодо

---

²⁷ Справоздання Товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 р. — Чернігів, 1908. — С. 34–35.

²⁸ Черниговская земская неделя (далі — ЧЗН). — 1915. — 16 октября. — С. 11–12.

²⁹ ЧЗН. — 1915. — 11 сентября. — С. 10.

³⁰ ЧЗН. — 1915. — 11 декабря. — С. 10.

Тамара Демченко

створення національної української школи³¹. [Мешкаючи у Кролевці, В. Андрієвський усім серцем лине до Чернігова, пам'ятаючи, що саме там відбулося його революційне хрещення, живуть його однодумці і соратники. Він бере участь у роботі Першого Українського губернського з'їзду у Чернігові (8–10 червня 1917 р.), його обирають до Української губернської ради³². У Кролевці він очолив український рух.

Досягнення, успіхи й невдачі місцевих українців достатньо повно відображені у матеріалах, вміщених у «Черниговской земской газете». Вся тодішня інформація з Кролевця підписана псевдонімом «Громадянин». Його використовували чимало дописувачів з інших місць. Але, виходячи з рівня заангажованості у громадсько-політичному житті Кролевця та палкої прихильності до українізації та демократизації суспільного життя, можна припустити, що автором публікацій був В. Андрієвський. Кролевецький «Громадянин» повідомив, що у місті відбулося урочисте «оповіщення народіві Універсалу Центральної Ради», із вступним словом виступив голова Українського комітету В. Т. Андрієвський³³. Писав «Громадянин» про події, що безпосередньо торкалися української справи — виставу за п'єсою М. Кропивницького «Старі сучки й молоді парости», вибори гласних Кролевецької міської думи: за представників української громади проголосувало 276 осіб, що дало змогу провести двох гласних³⁴, курси з українознавства для учителів Кролевецького повіту, де лекції з історії України мав читати В. Андрієвський³⁵. Відображенням тогочасних суспільних настроїв і водночас виявом переконань самого автора може слугувати вже згадана брошура кролевецького діяча. Він запевняє, що «людські права можна зберегти тільки без царя», посилаючись на приклад

³¹ ЧЗГ. — 1917. — 28 марта. — С. 5.

³² Перший український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 року). — Чернігів, 1917. — С. 41.

³³ ЧЗГ. — 1917. — 20 июня. — С. 11.

³⁴ ЧЗГ. — 1917. — 25 июля. — С. 5, 7.

³⁵ ЧЗГ. — 1917. — 8 августа. — С. 7.

США і Швейцарії та закликає до будівництва Російської федеративної республіки³⁶. Далі йде традиційний для української публіцистики перелік кривд, завданих «Московщиною» Україні. Брошура завершується закликом до об'єднання громади довкола Центральної Ради: «А щоб добре обстояти яку справу, треба бути спаяним в одну суцільність, щоб одностайно за неї взятись та ще й добрих проводирів мати. Бо відомо, що як сліпий поведе другого, то обидва в ямі будуть»³⁷.

Проте динаміка соціальних і політичних змін у другій половині 1917 р. почала сповільнюватися, бездіяльність (або те, що в провінції вважали за бездіяльність) УЦР негативно впливала на настрої населення. Цей стан розгубленості й безнадії відображено в дописі «Громадянина», надрукованому 17 жовтня. Автор скаржиться, що український рух у місті занепадає, що переконливо показали вибори до повітового земства: під час муніципальних виборів у липні «був найбільший розвиток нашого українського комітета (Президіум Громади) і тоді ще він тримався своєї тактики — чиста справа, без компромісів з непевними для українства елементами, чим комітет і керувався при виборах у думу; але за цей хоч і не довгий час виникло чимало змін, як вихід, наприклад, із складу комітета деяких його членів, в тому числі і голови, — і в комітеті запанувала «лагідна» тактика взагалі як у відношенні до ворожих українству російських соціалістів, так і взагалі в своїй діяльності, котра звелась врешті на ніщо». Наслідком стало створення єдиного виборчого блоку з російськими соціал-демократами, народними соціалістами та Бундом. Завдяки цьому компромісу до земства увійшло 3 гласних. Проте для «Громадянина» це — зрада українських інтересів, з гіркотою він пише, що «багацько навіть з інтелігенції не пішли на вибори, зневірившись у російських соціалістах...»³⁸. Отже, В. Андрієвський, очевидно,

---

³⁶ Андрієвський В. Т. Україна й Московщина... — С. 1–2.

³⁷ Там само. — С. 16.

³⁸ ЧЗГ. — 1917. — 17 октября. — С. 5–6.

з принципових питань вийшов з української громади й не потрапив до складу гласних повітового земства.

Іншою альтернативою стало обрання його на посаду повітового комісара з народної освіти, про що колоритно повідав у своїх мемуарах Р. Бжеський, який дуже прихильно поставився до В. Андрієвського, охарактеризувавши його «старим радикалом, а тепер просто «диким», тобто не приналежним до організованого руху, що для молодого революціонера було вже не типовим явищем, самостійником³⁹. Проте з подальшого видно, що відносини з нечисленною кролевецькою українською громадою у В. Андрієвського так і не склалися. Він перебирається у рідний, Борзенський, повіт, де його обрали повітовим гласним, більше того, членом управи і заступником голови⁴⁰. Оскільки голова повітового земства прибув до Борзни тільки у квітні 1918 р., то його обов'язки з листопада 1917 р. до березня 1918 р. виконував заступник. Зберігся, мабуть, чи не єдиний архівний документ, який підтверджує цей статус героя нашого нарису. 19 грудня 1917 р. голова Борзенської земської управи В. Андрієвський просив директора місцевої чоловічої гімназії дозволити використати актовий зал для облаштування концерту учениць Борзенського жіночого училища⁴¹. Очевидно, що дрібних, а проте невідкладних важливих справ у земського керівника було достатньо.

Однак знайшлася і робота до смаку для цього немолодого, але сповненим надією на здійснення заповітів Товариства Тарасівців братчика. Це був вільнокозацький рух. «В умовах наростання протистояння і незадовільного ходу українізації у війську Центральна Рада і Генеральний секретаріат змушені були шукати додаткові способи тиску на уряд та посилення власних позицій. В середині серпня УГВК дещо змінив і розширив формат своєї діяльності. Ці зміни були пов'язані з ідеєю «вільного козацтва» як парамілітарної громадської організації, патронат

³⁹ *Характерник (Бжеський Р.)* Згадки з минулого... — С. 127.

⁴⁰ ЧЗГ. — 1917. — 1 декаб. — С. 4.

⁴¹ Держархів Чернігівської області, ф. 813, оп. 1, спр. 11, арк. 59.

над якою брав Генеральний секретаріат та Генеральний комітет. [...] Всі осередки мали підпорядковуватися Українському генеральному військовому комітету»⁴². Уперше на шпальтах ЧЗГ інформація з Києва про рух вільних козаків з'явилася у другій половині вересня 1917 р.⁴³. III Чернігівський селянський з'їзд ухвалив резолюцію про заснування подібних осередків, зазначивши: «за зразком, який пропонує Український генеральний військовий комітет»⁴⁴. Уже в середині жовтня з'явилися повідомлення про заснування загонів у с. Рожнівка Борзенського повіту та с. Мутин Кролевецького повіту⁴⁵. До рожнівської сотні імені гетьмана Петра Сагайдачного записалося 160 душ, у своїх рішеннях вони чітко керувалися настановами УЦР і УГВК: «Безпосереднім завданням козачих формувань була охорона громадського порядку у власному селі (чи кількох навколишніх селлах). Проте «вільне козацтво» було не лише охоронною, але й просвітницькою організацією. Старшина мала за обов'язок створювати бібліотеки та проводити ідейно-політичну та культурно-просвітницьку роботу серед підлеглих»⁴⁶. У першій половині грудня було засноване вільне козацтво ще в одному селі Борзенського повіту — Берестовці⁴⁷. Варто відзначити, що Борзенське «повітове народне земство» різко засудило більшовицький переворот у Петрограді, визначивши, що вони захопили владу «шляхом бунту і братовбивчої війни». «Се внесло в життя держави велику анархію і побільшило і без того уже виникшу економічну, продовольчу і політичну кризу, розстроїло вибори до майбутнього Установчого Зібрання...». Земці вітали проголошення УНР і зобов'язалися підпорядковуватися тільки УЦР

---

⁴² Нариси Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник) та інші. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 188.

⁴³ ЧЗГ. — 1917. — 19 сентября. — С. 7.

⁴⁴ ЧЗГ. — 1917. — 10 октября. — С. 6–7

⁴⁵ ЧЗГ. — 1917. — 13 октября. — С. 4; 17 октября. — С. 5.

⁴⁶ Нариси Української революції 1917–1921 років... — Кн. 1. — С. 189.

⁴⁷ ЧЗГ. — 1917. — 13 октября. — С. 5.

Тамара Демченко

і Генеральному Секретаріату⁴⁸. Ймовірно, на ухвалу цього радикального рішення суттєво вплинула позиція фактичного керівника Борзенської земської управи.

Подальший хід подій прослідкувати детально практично неможливо, бо більшовики, розпочавши у січні 1918 р. наступ на Чернігівщину, дійсно внесли суцільний хаос у життя цього краю. «Черниговская земская газета» рясніє повідомленнями про вбивства земських гласних, у редакційній статті під промовистим заголовком «Земство в опасности» прямо вказано: «Тепер проти земства ведуть похід більшовики. Земства розганяються в селах солдатами, які йменують себе більшовиками»⁴⁹. Спираючись на скупі рядки некролога, спробуємо реконструювати останні дні життя В. Андрієвського. Очевидно, єдина збройна сила, яка могла протистояти більшовицькій навалі у повіті, були загони вільних козаків, і цілком природно, що, не маючи змоги утримати владу у повітовому центрі, заступник голови земської управи подався до рідного села — Рожнівки. 13 березня 1918 р. сталася сутичка між козаками рожнівської «сотні» і загоном збільшовизованих солдатів. Вони захопили у полон В. Андрієвського і замордували його — так впливає із змісту некролога: «Давній борець за народ і волю України, що ще з семінарської парточки, почав цю боротьбу, талановита й широко розвинена людина, — він загинув на 57 році життя, тяжко замучений і покинутий у вагоні більшовиками, де лежав сім днів і був похований німцями як невідомий мученик. Тільки в останні дні убита горем родина дізналась про це, дякуючи страшній фотографії страдника, що дісталась до їх рук». Залишається додати, що вагон виявили на станції м. Ромни⁵⁰. Пам'ять В. Андрієвського була вшанована його колегами по Борзенському земству, причому повітове земське зібрання клопоталося, щоб діти небіжчика отримали від губернського земства стипендії, які б дали їм змогу завершити свою освіту, а

⁴⁸ ЧЗГ. — 1917. — 8 декабря. — С. 5.

⁴⁹ ЧЗГ. — 1918. — 9 (22) февраля. — С. 2.

⁵⁰ ЧЗГ. — 1918. — 6 (19) апреля. — С. 2.

вдові видали утримання з 1 квітня 1918 по 1 квітня 1919 р., а від себе вирішило надати родині «щирого народного робітника» допомогу в сумі 2700 крб.⁵¹.

Тільки випадок дозволив ідентифікувати тіло В. Андрієвського, інакше, він би поповнив собою нечислимі ряди «невідомих мучеників». Ймовірно, що понад викладені у даній статті факти, більше не пощастить з'ясувати ніякої конкретики про цю скромну, але симпатичну, віддану справі постать українського національно-визвольного руху. Проте навіть скупа інформація дає підстави для висновку, що цей братчик своїм життям і смертю доказав, що він гідний тих високих зобов'язань, які взяли на себе члени Братства Тарасівців: «Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває, дати задля користи людськості ще одну вільну духом одиницю»⁵².

---

⁵¹ ЧЗГ. — 1918. — 20 апреля (3 мая). — С. 5—6.

⁵² Profession de foi молодих українців (Читане на Тарасові роковини 1893 р. в університетському місті на Україні) // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 ти т. / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. — К., 2001. — Т. 6: 90-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст. — С. 20—26.

**Влада і місто:
нарис життя Києва за Директорії УНР
(грудень 1918 — січень 1919 рр.)**

Пропонована стаття є складовою циклу статей на тему «Повсякденне життя Києва в умовах політичних трансформацій часів Української революції»¹, в якому передбачається висвітлення діяльності місцевого самоврядування, стану міського господарства, транспорту, продовольчого постачання, соціально-побутових умов життя киян, їхніх настроїв та ставлення до влади, громадських рухів і організацій в різні періоди революції. Окрема увага приділяється українському громадському життю.

Життя Києва під владою різних політичних режимів, а лише у 1919 р. місто пережило зміну влади чотири рази, в сучасній історіографії представлено лише у загальних рисах. Склався певний стереотип, коли його характеристика подається в контексті політики відповідного політичного режиму. Подібне судження є поверховим, адже короткотермінова присутність тієї чи іншої політичної сили не могла миттєво та істотно вплинути на уклад міського життя, політичні уподобання мешканців. Такі визначальні фактори як соціальний та національний склад, культурний рівень населення, стан економіки та міського господарства не могли мінятися із зміною політичної влади. Тому життя у місті мінялося поступово, глибинні зміни ставали помітними лише із часом.

---

¹ Див. попередні статті автора: Життя Києва під владою білогвардійців (вересень–жовтень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Вип. 6. — К., 2012, с. 229–256; Життя Києва під владою білогвардійців (жовтень–грудень 1919 р.) // Там само. Вип. 7. — К., 2012. — С. 272–292; Українське громадське життя Києва під владою білогвардійців (1919 р.) // Там само. Вип. 8. — К., 2012. — С. 142–163.

Джерельною базою для даної розвідки слугує, головним чином, періодична преса у поєднанні з джерелами особистого походження — щоденниками, мемуарною літературою та ін. Там, де об'єктивних даних бракує, джерелом знань можуть слугувати художня література, твори мистецтва. Короткий період перебування Директорії у Києві був настільки насичений яскравими політичними подіями, що вони домінують не лише в газетах, а й у щоденникових записах, спогадах сучасників. Повсякденне життя столиці, міське господарство, побут ніби відійшли на другий план й порівняно з іншими періодами висвітлювались вкрай скупю. Тому й сьогодні для більшості пересічних українців головним джерелом уяви про життя Києва за влади Директорії слугує роман М. Булгакова «Біла гвардія», поставлені за ним театральні вистави та фільми. На цій незначній джерельній базі і зроблено спробу відтворити життя столичного міста під владою Директорії УНР.

Повстання проти влади Гетьмана П. Скоропадського швидко розповсюдилося Україною й набуло всенародного характеру. Наприкінці листопада війська Директорії оточили столицю, від остаточного удару стримувала лише наявність у Києві німецьких військ. Близько трьох тижнів місто перебувало у блокаді, проте це мало позначилося на його внутрішньому житті. Значних негараздів кияни у цей час не відчували. Відносний спокій підтримувався завдяки присутності німецького війська. Підвіз продовольства припинився, але його запасів вистачало для задоволення потреб мешканців, хоча і за досить високими цінами. У задовільному режимі працювали електростанція, водопостачання, міський транспорт. Через оголошену мобілізацію були закриті деякі навчальні заклади. Театри продовжували давати вистави, діяли розважальні заклади. Зазнало утисків українське громадське життя — було закрито Український клуб, «Просвіту», Український державний університет, деякі газети.

12 грудня 1918 р. представники Директорії підписали угоду з німецьким командуванням, яка відкривала шлях на Київ. У ніч на 13 грудня чотири дивізії Осадного корпусу Січових стрільців

(до 20 тис. багнетів) полковника Є. Коновальця зайняли позиції на підступах до Києва. У Гетьмана практично не залишилося вірних йому військ. Зранку 14 грудня на всьому фронті під Києвом республіканська армія перейшли у наступ. Одночасно підпільні загони з робітників та військових розпочали повстання у місті. Вони роззброїли гетьманців на Печерську, зайняли Генеральний штаб і Військове міністерство. На Куренівці захопили батарею Сердюцького полку, яка відкрила вогонь по тилах ворожих позицій. Частина гетьманських військ перейшла на бік Директорії. О 13 годині командуючий гетьманською армією генерал О. Долгоруков наказав військам припинити опір і розійтися по домівках. Проте стрілянина тривала до вечора. Серед оборонців переважали офіцери-добровольці, були студенти, гімназисти. Частина з них вдалося втекти й сховатись у родичів і знайомих. Інші організовано попрямували до центру міста, де здалися у полон українським частинам. Ставлення останніх до полонених було у межах тогочасних законів, хоча й були випадки розстрілу офіцерів, в основному там, де відкривали стрілянину вже після капітуляції гетьманської влади. Протягом ночі на 15 грудня місто опинилося під владою Директорії.

У другій половині дня 14 грудня Гетьман П. Скоропадський зрікся влади. Того дня Рада Міністрів, зібравшись на останнє засідання, ухвалила передати владу в Україні Директорії. Київська міська дума в цей час вважалася розпущеною, замість неї діяла Комісія у справах міського господарства на чолі з І.М. Дьяковим. Водночас із передачею влади Директорії Рада Міністрів «в інтересах збереження порядку і спокою у місті Києві і захисту інтересів городян»² відновила повноваження Міської думи й передала їй управління містом.

Після зречення гетьманського уряду владу в Києві перебрав Революційний комітет. Для контролю над діяльністю державного апарату того ж дня ним був призначений тимчасовий урядовий орган — Рада комісарів. Її очолив голова Революційного

---

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 2.

комітету В. Чехівський, керувати міністерствами були призначені комісари Д. Симонів, М. Галаган, В. Мазуренко, Л. Бобир-Бухановський, П. Пилипчук, Л. Михайлів, М. Ковальський, Д. Донцов, М. Левитський, С. Шелухин, О. Лотоцький, А. Пісоцький, П. Холодний, Б. Мартос, І. Фещенко-Чопівський, Б. Матюшенко, М. Корчинський³.

16 грудня командир Осадного корпусу полковник Є. Коновалець своїм наказом оголосив, що до прибуття Директорії йому належить вся повнота влади у Києві, аж до проведення обшуків і арештів. Компетенція міського самоврядування звужувалась до технічних питань, йому було заборонено втручатися у сферу політики. Громадським організаціям по всіх питаннях пропонувалось звертатися до головної ради Українського національного союзу, яка мала виконувати функції тимчасового політичного представництва населення. Іншим громадським організаціям, комітетам, комісіям заборонялося присвоювати будь-які владні повноваження й наказувалося саморозпуститися найближчим часом⁴. Після приїзду Директорії у перших числах січня градоначальником (отаманом) Києва був призначений колишній голова київської міліції П. Богацький, військовим комендантом — полковник М. Чехівський. Проте з огляду на запроваджений військовий стан владу у місті й надалі уособлював Є. Коновалець, який фактично керував його життям. На цей час у Києві ще залишалось до 30 тис. німецького війська. Відповідно до угоди з Директорією воно дотримувалось нейтралітету й у життя міста не втручалось.

Вступ українського війська до столиці разюче відрізнявся від минулорічного приходу більшовицької армії М. Муравйова. Вже 15 грудня у місті було відносно спокійно завдяки тому, що до Києва увійшли частини Осадного корпусу — регулярного дисциплінованого з'єднання, складеного в основному з галицьких Січових стрільців. В цілому ж утворена з селян-повстанців

---

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Док. і мат. У 2 т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 87.

⁴ Нова Рада. — 1918. — 18 грудня.

Олена Бойко

Республіканська армія мала багато випадкового елемента, була анархічною й недисциплінованою. Саме такі, майже некеровані командирами загони, розташувались на околицях. В ніч з 15 на 16 грудня в різних районах розпочались самочинні обшуки й грабунки «місцевої буржуазії», відбувались гулянки і бешкети. І хоча 18 грудня у розмові з кореспондентом газети «Трибуна» Є.Коновалець стверджував, що порядок у місті відновлений й усі каральні заходи відбуваються лише за ордерами законної влади, навести лад і спокій у столиці не вдавалося.

Грабунки, напади й здирництва тривали весь час перебування Директорії у Києві, щоправда, «у війська не видно було озлоблення і тої кровожадності та нахальства, яке було в січні у московського більшовицького»⁵. За влучними словами відомого київського адвоката А. Гольденвейзера «зухвалі хулігани поспішали зняти вершки з грошовитої публіки, що понаїхала до Києва за гетьманської влади»⁶. За постановою військової влади в усіх будинках Києва було заведено внутрішню домову охорону. Але зупинити хвилю пограбувань було неможливо. Республіканська армія, здобувши перемогу, розкладалася. Вояки, деякі командири та особливо дезертири, що масово залишали її лави, були вороже налаштовані до міста в цілому й пограбування київських обивателів вважали своєю законною нагородою за правом переможця.

Про загальний стан дисципліни в українській армії свідчив такий красномовний факт: знадобився спеціальний наказ по Осадному корпусу від 15 січня, який забороняв козакам армії УНР, що проходять по Брест-Литовському шосе, стріляти у дрти та ізолятори, оскільки це призводило до щоденних пошкоджень телеграфного зв'язку⁷.

Перемогу над гетьманським режимом Директорія святкувала більше тижня й доклала для цього зусиль, гідних більш

⁵ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — К., 2011. — С. 227.

⁶ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. В 22 т. — Т. 6. — М., 1991. — С. 234.

⁷ Робітничая газета. — 1919. — 19 січня.

важливих державних питань. За наказом Є. Коновальця 16 грудня був утворений Головний комітет по зустрічі Директорії у складі О. Саліковського (голова), М. Синицького (заступник голови), Д. Коліуха (скарбник), А. Крушельницького (секретар), В. Короліва, д-ра М. Кудрицького та ін. Того ж вечора в Українському клубі комітет розробив програму урочистих заходів. Для зустрічі було складено делегацію з 12 представників від державних та громадських установ та організацій. Роль головного розпорядника зустрічі доручили відомому артисту М. Садовському.

У столиці Директорії влаштували «надзвичайно помпезну зустріч». 18 та 19 грудня були оголошені днями національного свята, не працювали усі урядові та громадські установи, припинилося навчання в освітніх закладах, були зачинені крамниці. Центральні вулиці прикрашались національними прапорами та символікою, оздоблювались ілюмінацією. На це було витрачено значні кошти: Міська управа виділила 10 тис. карб., Київське губернське земство — 20 тис. карб.

Не зважаючи на сніг та негоду 19 грудня Київ набув святкового вигляду, на центральних вулицях зібралося багато народу. На вокзалі поїзд із членами Директорії та урядовими установами зустрічав оркестр та почесна варта. Представники громадськості виголосили вітальні промови. Від імені дипломатичного корпусу виступили послы Туреччини та Фінляндії. Далі «все це двинулося з прапорами до Софійської площі, посередині їхали автомобілі з новим урядом, а ззаду й попереду йшло військо — піхота, кіннота, гармати, яке робило колосальне вражіння». Проте, свідок цих подій, відомий український громадський діяч Є. Чикаленко охарактеризував настрій присутніх як «більше більшовицький, ніж національний»⁸. Нову владу вітало православне духовенство, на площі пройшло богослужіння, дзвонили церковні дзвони. Відбувся військовий парад, члени Директорії, лідери українських партій виступили з промовами.

---

⁸ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — К., 2011. — С. 228.

Олена Бойко

Увечері в чотирьох українських театрах міста пройшли безкоштовні вистави для військових. 21 грудня театральні діячі влаштували на пошану Директорії урочисту виставу в Оперному театрі. Були показані фрагменти із спектаклів за участю видатних українських акторів М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського та ін. Під час вистави В. Винниченку й С. Петлюрі влаштували 10-хвилинну овацію. За наказом Директорії Державний драматичний театр впродовж трьох днів підготував виставу за п'єсою В. Винниченка «Між двох сил», присвячену революційним подіям минулого року. Уряд виділив театру 37 тис. крб., комплекти військових одностроїв, рушниці, револьвери, кулеметні стрічки тощо. Прем'єра відбулась 30 грудня і мала величезний успіх. З огляду на військовий стан усі вистави починалися о 18-й і закінчувалися о 21-й годині. Під час зустрічі Директорії товариство «Українфільма» провело кінозйомку події. Фільм «В'їзд Директорії» з 30 грудня демонструвався у кінотеатрі Шанцера на Хрещатику, 25⁹.

Коротке перебування Директорії у Києві запам'яталося киянам перш за все великими урочистими маніфестаціями, двома святковими та однією жалобною. Директорія ухвалила урочисто поховати загиблих під Мотовилівкою Січових стрільців у Києві. Організацією траурної церемонії займався створений при Українському клубі комітет. Напередодні акції у газетах було опубліковано звернення Українського національного союзу до українців взяти участь у вшануванні пам'яті «лицарів Української Народної Республіки». Похорон відбувся 19 січня 1919 р. на державному рівні за відповідним регламентом і протоколом. У ньому взяли участь члени Директорії, Головний отаман, міністри уряду, командування Осадного корпусу, делегації від установ і організацій. Жалобна хода, яка пройшла від вокзалу центральними вулицями до місця поховання у Царському саду, зібрала величезну масу людей. Невідповідність події та рівню її відзначення кидалася в очі перш за все українському грома-

---

⁹ Українська Ставка. — 1919. — 3 січня.

дянству. Цікаву трактовку цього захоплення Директорії подав представник поміркованого українства В. Андрієвський: «Щоби нагадати, кому слід, що влада ще має силу, вона уряджувала демонстрації свого війська, на яких воно виступало в повнім складі і в повнім озброєнні, навіть з усіма гарматами»¹⁰.

День проголошення злуки 22 січня 1919 р. також був оголошений святковим, не працювали установи, школи й крамниці. Місто знов набуло святкового вигляду: вивішено державні прапори, будинки прикрашено килимами й плакатами з вишиванками та малюнками. Вхід з Володимирської вулиці на Софійський майдан прикрашала тріумфальна арка, оздоблена великим панно із старовинними гербами Наддніпрянської України та Галичини. Зранку тут зібралися військові частини, численні делегації різних установ і відомств, студенти й учні. Грали оркестри, з київських церков прибули хори, люди заповнили майдан та прилеглі вулиці. Урочистості почалися опівдні, коли з'явилися делегати Трудового конгресу, члени Директорії, делегація ЗУНР, міністри уряду, дипломатичний корпус, духовенство. Представник ЗУНР вручив голові Директорії вірчу грамоту УНРади, яку попередньо було зачитано українською та французькою мовами, щоби підкреслити присутнім представникам іноземних місій міжнародне значення документу. Був оголошений Універсал соборності. Урочистості завершилися банкетом в Українському клубі, святкування у місті тривало до вечора.

Директорія, яка позиціонувала себе як демократична влада, офіційно не вдавалась до масових репресій проти представників попередньої влади. За її наказом були заарештовані гетьманські міністри, деякі високопосадовці, за антиукраїнську діяльність — єпископи Антоній та Євлогій. Їхню долю мав вирішити суд. Було звільнено багато службовців державного апарату, по міністерствах відбувалися «чистки» від гетьманців. Уряд ухвалив накласти на «Протофіс» контрибуцію у розмірі 500 млн. карб. Проте, якогось бажання помсти до гетьманців і у влади, і в

---

¹⁰ Андрієвський В. З минулого. — Т. II. — Берлін, 1923. — С. 93.

Олена Бойко

українського громадянства не спостерігалось. Газета «Нова рада» нагадувала про милосердя по відношенню до переможених і закликала владу дотримуватися закону УЦР про скасування смертної кари.

Терор проти політичних опонентів не став змістом державної політики Директорії, але окремі його випадки (в газетах був поширений евфемізм «ексцеси») відбувались і були відомі киянам. Ганебно і підступно у ніч з 20 на 21 грудня був вбитий колишній головнокомандувач гетьманської армії генерал Ф. Келлер із двома ад'ютантами. Під час переведення полонених з Михайлівського монастиря до готелю «Версаль» на Софійській площі вони були застрелені вартовими «при спробі втечі». При цьому в генерала було забрано велику суму грошей та коштовну нагородну шаблю. Гроші безслідно зникли, шаблю військові подарували С. Петлюрі. Генерал, безумовно, був політичним ворогом режиму, проте його вбивство засуджувало й українське громадянство. Усі розуміли, що вбито його було саме через гроші.

20 грудня невідомий військовий підрозділ розгромив приміщення кількох профспілкових робітничих організацій на вул. Трьохсвятительській, 19. Нападники пограбували будинок і влаштували пожежу, при цьому збитки склали до півмільйона карбованців. 23 грудня Київська рада профспілок та представники УСДРП утворили комісію для розслідування інциденту, провадилося офіційне слідство, проте винні «не були встановлені». Надалі, у глухих місцях міста — ярах біля Кирилівської лікарні, паркових зонах, на Володимирській гірці знаходили трупи, в основному тих, до кого мала претензії українська влада — гетьманських офіцерів, більшовицьких діячів. У жодному випадку слідство не знаходило винних й списувало усе на невідомих бандитів і грабіжників. Містом поширювалися чутки, що до вбивств має причетність комісія М.Ковенка¹¹, й у такий спосіб

---

¹¹ Верховна слідча комісія по боротьбі з контрреволюцією, утворена у грудні 1918 р. при міністерстві юстиції УНР, голова — М. Ковенко.

Директорія розправляєється із своїми ворогами. Таємні терористичні акти викликали у пересічних киян не так страх, як «роздратування й обурення»¹².

Напругу у стосунках Директорії із київським громадянством створювала невизначеність долі полонених офіцерів — захисників гетьманської влади. За наказом Є. Коновальця одразу було звільнено учнів, студентів та примусово мобілізованих. Частину офіцерів-добровольців спочатку утримували у залі Купецького зібрання під опікою Міжнародного (Данського) червоного хреста. Потім усіх зібрали в будинку Педагогічного музею, де перебувало до 4 тис. осіб, скупчених у непристосованому приміщенні. Вони були забезпечені харчуванням, медичною допомогою, не зазнавали знущань та тортур, мали побачення із родичами. Генералів та полковників утримували окремо у Лук'янівській в'язниці. Офіцери сподівались, що їм буде дозволено виїхати з України, щоби приєднатись до Добровольчої армії.

Директорія, яка не визначилась у власному зовнішньополітичному курсі, просто не знала, що з ними робити далі. Обвинувачення як такого офіцерам не висувалося, тому їх, не афішуючи цього, поступово звільняли — за протекцією, на прохання родичів, за хабарі й т. ін. Міську думу непокоїло становище полонених добровольців, вона вважала, що їх треба звільнити і зверталась з таким проханням до влади. Члени управи, зокрема М. Зарубін, регулярно відвідували полонених. До Педагогічного музею навідувався й Є. Коновалець, спілкувався з представниками ув'язнених, обіцяв негайне звільнення важкохворих. Становище ускладнилось, коли 27 грудня пізно увечері біля будинку музею стався потужний вибух. Було вибито шибки, розбито скляну баню центральної зали, загинуло два козаки з охорони. Серед офіцерів було близько 60 поранених розбитим склом, яких відправили до лікарні чорноробів під охорону німецького війська. Хто був винний, залишилося нез'ясованим, але вибух змусив владу скоріше позбутися полонених. 30 грудня

---

¹² *Андрієвський В.* З минулого. — Т. II. — Берлін, 1923. — С. 79-84.

Олена Бойко

близько 600 офіцерів, яким Директорія не дозволила виїзд на Дон і Кубань, відправили до Німеччини¹³.

Міське самоврядування було відновлено у складі, обраному на виборах у серпні 1917 р. Головою Міської управи залишався присяжний повірений Є. Рябцов, член російської партії соціалістів-революціонерів, головою Думи — В. Дрелінг. У цілком правовий спосіб 16 грудня відбулась передача справ від Державної комісії по управлінню господарством м. Києва до демократичного міського самоврядування. Голова комісії І. Дьяков передав усі фінансові та інші справи по міському господарству у відносному порядку. Наступного дня 17 грудня Є. Коновалець викликав до себе Є. Рябцова і попередив, що оскільки у місті діє військовий стан, Думі слід утримуватись від втручання у політику.

Міська управа приступила до виконання своїх обов'язків. На її першому робочому засіданні 20 грудня Є. Рябцов доповів, що становище у столиці поступово нормалізується, порядок забезпечується військовою владою, республіканською міліцією та внутрішньою охороною, організованою домовими комітетами. Він визначив, що міське господарство перебуває у розхитаному стані внаслідком кількох змін політичної влади. Було вирішено прохати Директорію не обмежувати діяльність Думи господарськими питаннями, адже військовий стан був явищем тимчасовим. Під час наступного засідання Думи голова Директорії В. Винниченко у телефонній розмові пообіцяв, що Директорія не буде заперечувати проти обговорення думою політичних питань за винятком відносин України з Росією¹⁴.

Газети повідомляли, що у роботі Думи спостерігався значний абсентеїзм, ледь збирався кворум у 40 осіб, засідання відбувались в атмосфері загальної байдужості. Повноваження цього складу Міської думи завершувалися 1 січня 1919 р., але

---

¹³ Трибуна. — 1918. — 25 грудня; там само. — 1919. — 11 січня; Гуль Р. Киевская эпопея (ноябрь–декабрь 1918 года) // 1918 год на Украине. — М., 2001. — С. 217–226.

¹⁴ Трибуна. — 1918. — 21, 24 грудня.

проведення нових виборів на підставі закону УЦР від 27 квітня 1918 р. відкладалось до липня 1919 р. Замість членів управи, що вибули, були введені нові. 29 грудня зібралось губернське земське зібрання, заборонене за часів Гетьманату, воно обрало новий склад губернської земської управи.

Проблеми життєзабезпечення та міського господарства столиці військова влада залишила Міській думі. У тогочасних газетах вдалося знайти лише кілька наказів Є. Коновальця, які стосувалися повсякденного життя міста. 27 грудня він видав розпорядження власникам будинків про негайно очистку київських вулиць і дворів, вкритих після снігопадів і відлиг снігом та льодом. Міське господарство у грудні-січні ще працювало відносно задовільно. В середині січня департамент палива міської управи отримав значний кредит, що дозволило створити необхідний запас палива для поточних потреб. Технічним службам вдавалося забезпечувати водопостачання, яке працювало 18 годин на добу із 6-годинною перервою вночі. Водогін і каналізація мали запас палива на місяць. Електростанція в основному забезпечувала потреби міста, хоча часом запаси палива у неї скорочувалися до критичного стану. В умовах дефіциту твердого палива підприємство було переобладнане на опалення дровами і тирсою. Працював трамвай, який мав 2-тижневий запас палива.

Із зняттям облоги помітно поліпшилося продовольче постачання. 16 грудня комісар продовольчих справ Б. Мартос дав розпорядження про негайний підвіз продуктів, заготовлених на станціях поблизу Києва. 19 і 20 грудня прибуло 89 вагонів хлібопродуктів, з яких 23 вагони борошна і 23 збіжжя було виділено для населення міста¹⁵. Пішли на спад ціни, що підскачили в умовах облоги. Місто мало достатній запас борошна для випікання хліба, з 18 грудня був збільшений хлібний пайок населенню. Ціна на хліб, яка сягала 2.20 карб. за фунт, знизи-

---

¹⁵ Українська Ставка. — 1918. — 21 грудня.

Олена Бойко

лася до 1.50 карб. Наприкінці січня місто мало запас хліба на 35 днів.

Вїзд і виїзд з Києва контролювався міліцією і відбувався за спеціальними перепустками, але селян, що везли продукти харчування, вільно пропускали до міста. Напередодні нового року і різдвяних свят на київські ринки було завезено достатньо м'яса, сала, птиці, риби, овочів тощо. Доставили багато ялинок і ялинкових прикрас. Важлива роль у забезпеченні продовольчого постачання, як і раніше, належала кооперації. Кооперативи отримали 50-мільйонний кредит для придбання немонополізованих продуктів. Як завжди, найбільш активним був «Дніпро-союз», збори ради якого ухвалили відпускати товари зі своїх складів безпосередньо всім кооперативам, громадським організаціям і домовим комітетам Києва. З Галичини до Києва завезли гас і нафту для постачання населенню¹⁶.

Першими кроками нової влади стало скасування наслідків діяльності своїх попередників. Ще до остаточної перемоги повстання 14 грудня ревком утворив комісію по звільненню політв'язнів, до якої було включено представників Міської думи. Протягом двох наступних днів вона звільнила майже 600 в'язнів, затриманих за адміністративні правопорушення. Відносно ув'язнених за рішенням суду комісар судових справ наказав Київській прокуратурі звільнити усіх засуджених за політичними мотивами. Головний контингент ув'язнених склали учасники селянських повстань проти гетьманської влади.

Було скасовано робітниче законодавство Української Держави — обіжник міністра праці Ю. Вагнера від 24 червня 1918 р., що суттєво урізав компетенцію профспілок, права робітників на страйки та інші протести. З 23 грудня відновилося трудове законодавство УНР, знову з'явилися біржі праці. З приходом Директорії власники припинили виробництво на ряді заводів і фабрик — Південноросійському машинобудівному, гвоздильному, заводі Млашевського, «Ауто». У відповідь на скаргу

---

¹⁶ Робітнича газета. — 1918. — 27 грудня; там само. — 1919. — 3, 7 січня.

профспілки металістів військова влада заборонила заводоуправлінням припиняти виробництво без її дозволу і наказала відновити діяльність усіх закритих після 14 грудня підприємств та поновити звільнених робітників¹⁷. Відбулося кілька спільних засідань Суозіфа¹⁸ з представниками профспілок, де йшлося про укладення колективних договорів. Власники підприємств погоджувались на значні поступки робітникам. Для здійснення нагляду за трудовим законодавством відділ праці Миської думи створив комісію з представників профспілок та підприємців¹⁹.

Миська дума переглянула постанови комісії І. Дьякова та скасувала ті, що не відповідали демократичним принципам самоврядування. Зокрема, одразу був скасований цензовий закон про вибори до Миської думи. Був також анульований гетьманський квартирний закон, а укладені згідно нього договори між господарями та квартиронаймачами вважались недійсними. При цьому, оскільки квартирна плата суттєво знижувалась, переплачені гроші зараховувались в якості платні наперед²⁰.

Наказом уряду була скасована державна варта, замість якої створювалась народна міліція. У Києві пропонувалося звільнити усіх правоохоронців, щоби позбутись «москвофілів та сексотів Аккермана». Проте, ознайомившись з діяльністю Київського карно-розшукового відділу варти, військова влада дійшла висновку, що воно не брало участі у політичній боротьбі, а займалося виключно боротьбою з бандитизмом. Тому усім співробітникам було запропоновано повернутися до виконання своїх обов'язків²¹.

Неоднозначна ситуація виникла у Києві з періодичною пресою. Припинили вихід усі російські газети від чорносотенних до демократичних, які за Гетьманату виступали проти Директорії. У перший же день була закрита ліберально-демо-

---

¹⁷ Нова Рада. — 1919. — 2 січня.

¹⁸ Союз українських об'єднань заводчиків и фабрикантів.

¹⁹ Согласие. — 1919. — 1 января; Робітнича газета. — 1919. — 1 січня; Столичний голос. — 1919. — 12 января.

²⁰ Робітнича газета. — 1918. — 25 грудня.

²¹ Согласие. — 1918. — 30 декабря.

кратична «Киевская мысль», яка відверто називала повстання Директорії «авантюрою», республіканське військо — «бандою» і підтримувала відновлення єдиної Росії. 23 грудня було закрито газету «Свободная мысль» за фейлетон П. Фінка «Про сидорову козу», у якому йшлося про прикру долю російської інтелігенції за різних політичних режимів. Виходили лише «Последние новости» — єдиний часопис, який за Гетьманату дуже обережно висловлювалось на адресу повстання та його лідерів. Друкарні закритих російських газет були реквізовані й передані українським часописам. Подібні дії Є. Чикаленко назвав «мародерськими».

Посилаючись на військовий стан, Директорія фактично скасувала свободу зібрань, слова і друку. Будь-які збори могли відбуватись лише з дозволу штабу Осадного корпусу. Влада попередила, що несанкціоновані збори будуть розігнані, а організатори притягнуті до карної відповідальності. Заборонявся друк і розповсюдження різного роду прокламацій і відозв. Наказом від 27 грудня Є. Коновалець запровадив обов'язкову реєстрацію преси. За його наказом від 31 грудня усі періодичні видання мали отримати дозвіл міністра по справах інформації О. Назарука, після цього зареєструватись і проходити попередню цензуру²². Усі друковані органи зобов'язувались друкувати накази по Осадному корпусу.

З українських газет виходили «Нова Рада», «Робітничка газета», «Народня воля», відновилась «Боротьба», з'явилися нові видання — «Трибуна» (загальнодемократична газета, редактор З.Біський), «Трудова республіка», армійські газети «Ставка», «Український козак» та ін. З 31 грудня припинила вихід газета «Відродження», яка не бачила сенсу свого існування у попередньому форматі. Натомість з'явилась «Україна» (політичний, економічний, літературний і науковий часопис, видавець В. Самійленко). Через сувору цензуру населення перебувало майже у повному інформаційному вакуумі. Відсутність в газетах правдивої інформації щодо становища в Україні та за кордоном

²² Нова Рада. — 1919. — 2 січня.

породжувала масу домислів і чуток. Навіть у щоденнику Є. Чикаленка зустрічається маса недостовірної інформації, отриманої з сумнівних джерел. Фейлетоніст «Робітничої газети» писав, що «обиватель мучиться над газетним аркушем і на всі боки міркує, що воно робиться на світі божому. Чи так гарно, як пишеться, чи трохи гірше»²³.

Відсутність російського друкованого слова викликала незадоволення як російської демократії, так і пересічних киян. Такої ж думки були й українські помірковані кола. З огляду на відсутність російських газет «Нова Рада» деякий час друкувалася також і в російському варіанті. Російським аналогом газети «Трибуна» став «Столичный голос», заявлений як «безпартійна демократична газета, що стоїть на українській платформі» (редактори З. Біський та О. Саліковський). Надалі засновувались нові російські демократичні газети (звісно, що про праві не могло бути й мови) — «Согласие», «Новая искра», «Наш путь», «Заря» та ін., але існували вони недовго. Приміром, газета «Наш путь» була закрита за вміщені матеріали з негативною оцінкою дій Антанти²⁴.

Життя Києва залишалося поза увагою Директорії та уряду, зайнятих проблемами зовнішньої та внутрішньої політики. Командир Осадного корпусу Є. Коновалець, в цей час помітна фігура у політичних і військових колах УНР, мав надто багато справ, щоби серйозно опікуватися проблемами столиці. «Притчею во язицех» став його широковідомий наказ від 31 грудня, який надовго залишився у пам'яті киян. Є. Коновалець наказав у 3-денний термін позбутися усіх російських вивісок та написів — державних, громадських, приватних та до 18 січня замінити їх українськими. Невиконання каралося значним штрафом²⁵. Є. Чикаленко записав у щоденнику: «Директорія підняла боротьбу з ь та ы... Піднялася в городі суета, повна комізму і драма-

---

²³ Робітничка газета. — 1919. — 25 січня.

²⁴ Робітничка газета. — 1918. — 31 грудня; Столичный голос. — 1919. — 11 январа.

²⁵ Нова Рада. — 1919. — 2 січня.

Олена Бойко

тизму: робочі і матеріал надзвичайно дорогі, люди не знають української мови, бігають шукають знавців і всі кленуть, проклинають українську владу, бажаючи їй швидше згинуть»²⁶. Взагалі, у підсумку уся колотнеча із зміною вивісок можна охарактеризувати, як «багато галасу даремно». На прохання Міської думи термін виконання наказу було подовжено ще на тиждень, а згодом влада під тягарем нагальних проблем втратила інтерес до нього. Як сучасники, так і деякі історики згадували цей безглуздий наказ як зразок безпорадності урядових структур Директорії.

Побутувала думка, що Є.Коновалець видав його під впливом емоцій — ніби галицьке військо дуже обурювалося з приводу цілком неукраїнського вигляду столиці УНР. 11 січня він також наказав столичному отаманові в порозумінні з Міською думою і київською «Просвітою» скласти наглядову комісію для українізації зовнішнього вигляду Києва: зміни назв вулиць, площ, пам'ятників, вивісок тощо²⁷. Звісно, до виконання ця справа також не дійшла.

Складно уявляти громаду Києва як єдине ціле, особливо в часи соціальних і національних катаклізмів. Але усі верстви мешканців були єдині в одному — незадоволенні владою Директорією. Кияни обурювалися відсутністю порядку і спокою, поведінкою Республіканської армії, бездіяльністю військової влади в управлінні містом й небажанням віддати його Міській думі. Негативно сприймалися обмеження свободи слова, друку, жорстка цензура і т. ін. Інші причини негативного ставлення та його рівень були різними у мешканців різних соціальних та національних верств.

Наближені до гетьманської влади політичні і громадські діячі, військові, велика буржуазія, особливо приїжджі з Росії, були налякані радикалізмом української влади, яку вважали більшовицькою. І хоч вони не зазнали від неї безпідставних

---

²⁶ Чикаленко Є. Вказ. праця. — С. 238.

²⁷ Україна. — 1919. — 14(1) січня.

репресій і утисків, масово тікали з Києва в Одесу, Крим, на Дон і Кубань.

Міські середні верстви також не підтримували відверто ліву соціальну програму української влади. Зневажливе ставлення Директорії до середнього класу, інтелігенції виявилось у Декларації Директорії від 26 грудня, законі про вибори до Трудового конгресу України (ТКУ). Культурна еліта в УНР була позбавлена прав і відсунута від влади. Особливо гостро це відчувалося у Києві — столиці і великому культурному центрі. У більшості безпартійна, інтелігенція не мала загальних громадських об'єднань як робітники і селяни. Намагання нашвидкуруч вдатись до самоорганізації успіху не мали. Кілька спроб провести передвиборні збори київської «трудоючої інтелігенції» фактично провалилися. Вибори до ТКУ по інтелігентській курії пройшли мляво, за мінімальної участі службовців міністерств, адвокатів, лікарів, інженерів, професури та ін.

Київські робітники не сприймали Директорію, яка, проголошуючи більшовицькі гасла, таємно знищувала більшовицьких діячів і збиралася воювати з РСФРР. Радянська історіографія явно перебільшувала масштаби переслідувань більшовицьких організацій «буржуазно-націоналістичною» владою у Києві. За матеріалами київських газет в часи Директорії вони почувалися досить вільно. У середовищі київських робітників більшовицька агітація була найбільш поширеною. Саме під її впливом постало питання про вибори Ради робітничих депутатів у Києві. В робітничих колах не було одностайності, багато хто вважав, що для захисту прав робітників достатньо профспілок. Тоді як ліві елементи наполягали, що інтереси робітничого класу може відстоювати лише Рада робітничих депутатів. Такої ж думки був і голова Директорії В. Винниченко, коли 23 грудня на зустрічі з представниками Центрального бюро профспілок дав дозвіл на обрання ради за умови, що вона буде займатися виключно робітничими питаннями²⁸.

---

²⁸ Столичний голос. — 1918. — 18 декабря; Трибуна. — 1918. — 24 грудня.

Вибори пройшли на київських заводах і фабриках на початку січня 1919 р. й засвідчили неабиякий вплив більшовизму серед робітників. Причому за більшовицьких депутатів проголосували й колишні прихильники поміркованих соціалістів (Бунду, меншовиків), незадоволені забороною російської преси, примусовою українізацією тощо. Газети констатували, що більшовицькі настрої є надзвичайно поширеними. Наочно це виявилось під час виборів делегатів до ТКУ по робітничій курії. Більшовики агітували проти конгресу й у виборах делегатів на робітничий з'їзд не брали участі 85% робітників Києва. В результаті на Київський губернський робітничий з'їзд 16–17 січня, який обирав членів ТКУ, прибуло лише 174 делегати замість 1000²⁹.

На відміну від Центральної Ради, яка змогла порозумітися з національними меншинами і зробити їх своїми союзниками, Директорія відверто проігнорувала російську демократію. В умовах значної переваги росіян та євреїв серед міського населення України це був її серйозний прорахунок. У Києві, де російські соціалістичні партії мали значну підтримку населення, хибність такого кроку розуміли і російська, і українська демократія. Читачі української «Трибуни» та її російського аналога «Столичного голосу» назвали єдність української та неукраїнської демократії нагальною проблемою сьогодення³⁰.

В ході революції світогляд російської демократії змінювався. Залишаючись політичними антагоністами більшовиків, меншовики, есери, єврейські соціалісти ставали більш прагматичними у національному питанні. У першому числі російської газети «Заря» від 6 січня 1919 р. зазначалось, що українська самостійність не може слугувати перепорою у змаганні усіх демократичних елементів за торжество демократії: «Демократи — не більшовики, які проголошують самовизначення і заливають кров'ю країну, що самовизначилась... Якщо Україна не бажає бути частиною Росії, вона має бути самостійною. ...І якщо

²⁹ Заря. — 1919. — 6 января; Столичный голос. — 1919. — 21 января.

³⁰ Столичный голос. — 1919. — 7 января.

Україна розбудовується як держава, неукраїнська демократія, що залишається у межах України, повинна сприяти цьому процесу»³¹. Проте, «національно-революційна» хода Директорії завадила їй здобути підтримку неукраїнської частини мешканців Києва.

Єврейська громада міста була занепокоєна анархічно-погромними настроями українських вояків, зокрема, проявами антисемітизму. У столиці цього майже не відчувалося, хоча й траплялися поодинокі ексцеси проти євреїв. Але після хвилі погромів на початку січня у Київській і Волинській губерніях заможне єврейське населення масово тікало з навколишніх містечок до столиці під захист Директорії та Головного отамана військ УНР. Тривожні настрої серед євреїв були надзвичайно поширеними. Єврейська рада провадила самооподаткування населення на допомогу постраждалим. 30 січня було оголошено днем жалоби в пам'ять жертв погромів.

Українська громада Києва підтримувала Директорію вже тому, що ця влада була українською. Українці масово брали участь в усіх урочистостях і маніфестаціях, що відбувалися у столиці. Із приходом Директорії українське громадське життя знову стало надзвичайно активним. Деякі навіть порівнювали ентузіазм українства із першими днями революції у березні 1917 р. Був відкритий Український клуб, відновились «Просвіта», вийшли раніше закриті газети. Спектаклі у чотирьох українських театрах відбувались із аншлагами. Постали нові мистецькі колективи — Симфонічний оркестр ім. М. Лисенка, Державна хорова капела О. Кошиця. Видавництва «Час», «Криниця», «Січ», вид-во «Дніпросоюзу» випускали значними накладками твори українських класиків, підручники, пропагандистську літературу.

Водночас підтримка українською громадою Директорії не була беззастережною. На думку поміркованого українства встановлений республіканський режим у плані демократії мало чим відрізнявся від гетьманського. Воно засуджувало цькування ві-

---

³¹ Заря. — 1919. — 6 января.

домих політичних і культурних діячів, що працювали у владних структурах, масові звільнення дрібних службовців державного апарату. Інтелігентні кола не сприймали загальної настрою на дискримінацію російської культури, що демонструвала влада. Звичайно, примусову українізацію у вигляді зміни вивісок можна було б віднести до прикрих курйозів. Але йшли розмови і дискутувалось питання щодо ліквідації щойно створеної Української академії наук, закриття російських університетів, переведення усієї початкової і середньої освіти на українську мову. Проти цього рішуче виступали публіцисти «Нової Ради». П. Стебницький у статті «Іржава зброя», С. Єфремов у двох статтях під промовистими назвами «Націоналістичне ліквідаторство» та «Ще про ліквідаторство» намагались довести, що руйнування й заборони є хибний шлях, до якого вдаються ті, хто не здатен працювати й будувати нове³².

Стан влади і армії не давав надії, що Київ вдасться відстояти від більшовиків. Тому усі більш менш причетні до державних структур УНР діячі вже з середини січня шукали можливості виїхати із столиці. Міські українські кола дуже цікавило питання щодо долі національно-культурних установ. Діячі культури що залишалися у Києві, бажали продовжувати свою роботу. Вони сподівались, що подібним, цілком аполітичним організаціям буде дозволено працювати й за радянського режиму³³.

Відносини влади і суспільства є особливо актуальними під час великих суспільно-політичних зрушень. Дієздатність політичних режимів багато в чому залежить від підтримки громадянства. Відтворення загальної картини життя Києва за Директорії УНР показало, що влада та громадянство існували ніби паралельно, не пересікаючись. Перебравши на себе владні повноваження у столиці, в реаліях військова влада залишалась далекою від проблем міста. Аргументоване пояснення такому феномену дав публіцист «Робітничої газети», відомий діяч УСДРП

³² Нова Рада. — 1919. — 31 січня, 2 лютого.

³³ Трибуна. — 1919. — 5 лютого.

В. Садовський у статті «До характеристики сучасної влади». Проаналізувавши хід антигетьманського повстання, він стверджував, що повстанський рух носив виразно селянський характер, тоді як міста України, міська демократія весь час займали вичікувальну позицію. Таким чином, перемога повстання була перемогою села при майже повному нейтралітеті міста. «Революційна влада, здобувши Київ, не змінила свого складу й характеру: вона так і лишилась селянською, порозуміння з міською демократією не сталося, майже ніякої підпори в місті, в міських класах вона не має», — резюмував В. Садовський³⁴. Матеріали даного викладу дозволяють цілком погодитись із даним висновком.

---

³⁴ Робітнича газета. — 1919. — 25 січня.

Політичні причини етноконфліктних ситуацій

Етноконфліктні ситуації зазвичай виникають внаслідок не тільки економічних, а й різних політичних, культурно ідеологічних причин, тісно переплєтених між собою. Ця констатація не означає відмови від визнання того, що саме чинники соціально-економічного характеру чи не найчастіше спричиняють напругу в міжетнічних взаєминах. Надто, коли етногрупи є носіями різних економічних інтересів або належать до соціальних страт, що перебувають на протилежних майнових полюсах. Однак сила і вектори соціально-економічних впливів на виникнення і розвиток етноконфліктних ситуацій у багатьох випадках залежать від політичних дій. Останні можуть сприяти послабленню або усуненню економічних причин конфліктів не меншою мірою, ніж стимулювати суспільне невдоволення. Таке невдоволення посилюється, приміром, у випадку спроб політичного закріплення соціально-економічних переваг однієї або кількох етногруп відносно тих носіїв певної етнічності, які вважають себе обділеними. У подібних залежностях не останнє місце посідають ті, що мають відношення до наявних, позірних або вірогідних у майбутньому відмінностей між етносами у їхньому політико-правовому статусі, можливостях впливати на ухвалення й реалізацію владно-управлінських рішень, в тому числі стосовно соціально-економічної сфери.

У позначених контекстах слухним видаються твердження, що навіть коли визнати економічні чинники основними генераторами етнічних конфліктів, то однаково не можна відшукати підтвержень прямій причинній залежності між зменшенням економічної нерівності і послабленням і послабленням напруженості між етногрупами. Немає такої безпосередньої залежності й між зростанням економічної нерівності та посиленням міжетнічних колізій. До конфлікту можуть призвести дії його суб'єктів стосовно не тільки соціально-економічних, а й суто політичних

питань. Серед останніх — статус групи етнополітичної ієрархії, її участь у владі, рівність конституційних прав і т.п. До конфліктогенеруючих чинників належить також недостатня відкритість політичної еліти для входження до її кола представників різних етнічних спільнот; адже саме від цього верхнього прошарку суспільства великою мірою залежить вирішення питань розподілу благ, доходу, освіти та інших життєвих можливостей.

Політичні причини виникнення конфліктів, подібно соціально-економічним причинам, проявляються тоді й там, коли і де виникає, з одного боку, структурна нерівність між групами та регіонами, а з другого — відчувається невідповідність між обіцяною рівністю і фактичним результатом. В період Української революції 1917–1921 рр. такі ситуації виникали, зокрема, як наслідок проваджуваної владними режимами національної політики, серед інструментів і особливостей якої не останнє місце посідали етнічне маніпулювання і подвійні стандарти або ж лицемірство.

Така політика влади в Україні в ряді випадків виступала як чинник етноконфліктних ситуацій, навіть тоді, коли причини цих ситуацій сформувалися не в дореволюційному минулому, а породжені вже реальністю. Такий зв'язок минулого з реаліями Української революції виразно засвідчували проблеми політичного, правового статусу окремих етнospільнот. Для останніх ці проблеми були не менш важливими, ніж питання справедливого розподілу соціально-економічних ресурсів.

Державні органи різних провладних режимів в Україні періоду визвольних змагань часто були вимушені займати жорстку безкомпромісну позицію, особливо коли до цього спонукала необхідність захисту того чи іншого державного устрою. В таких випадках загострювалися етнополітичні відносини між центральною владою та іншими етнополітичними суб'єктами. Таким чином, в проблемі національно-державного будівництва вирішення національного питання стало основною стратегічною метою Центральної Ради. Як вже зазначалось, її лідери розумі-

ли, що для цього перш за все потрібно було порозумітися з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилось справою неважкою. Принципові положення були вироблені на Всеукраїнському національному конгресі. Дещо пізніше вони були конкретизовані у I Універсалі Центральної Ради. «В горах і тих місцях, — зазначалось в ньому, — де українська людина живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України»¹. Також в Універсалі констатувалося, що Тимчасовий уряд не може дати ладу в Україні, і на цій підставі формулювався заклик — «однині самі будемо творити наше життя». Зачитаний на II Всеукраїнському військовому з'їзді, Універсал знайшов підтримку 2500 делегатів, які представляли близько 2 млн. українців-військовослужбовців фронтових та тилкових частин армії. З'їзд у своїй резолюції висловив недовіру Тимчасовому урядові, зазначив, що він «цілковито не розуміє національних відносин на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу». Зважаючи на це, з'їзд вимагав негайно приступити «до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу»².

Непоступливість Тимчасового уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Центральної Ради викликали бурю захоплення. На адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм, які підтримували ідеї I Універсалу. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою і перетворилося

---

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 104-105.

² Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 536.

в свого роду плєбісцит українців, у ході якого визначилася недовіра до Тимчасового уряду і підтримка Центральної Ради.

Абсолютно протилежним виявилися настрої в середовищі російських політичних партій. І праве і ліве крило (за винятком більшовиків) російської революційної демократії кинулися таврувати дії українців. Кадетська «Речь», меншовицька «Рабочая газета», есерівське «Дело народа» відкрито критикували І Універсал, звинувачували Центральну Раду за «ленінство у національному питанні». Ухвалення І Універсалу газета «Речь» кваліфікувала як ще одну ланку німецького плану розкладу Росії, а дії Центральної Ради — як відмову підкорятися Тимчасовому уряду. Кадети вважали, що «вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань»³.

Певною віхою у вирішенні національного питання в Україні став ІІІ Універсал Центральної Ради. По-перше, в ньому окреслювалася територія Української Народної Республіки. Це, в свою чергу, знімало з порядку денного відому проблему населення України. А, по-друге, — Центральна Рада зробила ще один крок до розв'язання питання національних меншин. З цього приводу в Універсалі зазначалось: «Український народ, сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію»⁴.

---

³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 70-71; Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 442, 445.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 401.

Представник ППС (лівиці) К. Лукашевич у заяві від своєї партії повідомив, що вона приєднується до революційного руху української демократії, оскільки остання майбутній федеративний зв'язок з Росією ґрунтує на державності України⁵. Отже представники лівих, уособлювали польський революційний рух, підтримували ідею проголошення державності України, а тому схвально сприйняли III Універсал у тих частинах, що стосувалися проголошення УНР та надання польському народу в Україні національно-персональної автономії для забезпечення прав і свобод у справах національного життя. Разом з тим, негативною була реакція польських партій на задекларовану Універсалом ліквідацію права власності на землю, передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу. При голосуванні Універсалу на Малій раді В. Рудницький утримався, мотивуючи це своєю незгодою з вирішенням аграрного питання, і склав повноваження члена Центральної Ради. Подібну позицію зайняли М. Міцкевич, І. Волошиновський — член губернської земської управи, ряд інших представників польської громади, що працювали в низових структурах влади. Протест проти відокремлення землі від рук власників підписали всі польські організації, наголошуючи на тому, що це матиме фатальні наслідки для України, зачіпає інтереси тисяч людей, пов'язаних з хліборобством. У заяві-протесті підкреслювалось, що така аграрна реформа нанесе шкоду порозумінню з найближчим сусідом. В ній, зокрема підкреслювалось: «З огляду на те, що земельна реформа на Україні, касуючи приватну власність на землю тим самим руйнує економічні підвалини життя великого числа поляків, здавна осілих на Україні, існування котрих через особливий склад польського громадянства на Україні економічно було тісно зв'язане з польською буржуазією ППС домагається: а) щоб при вирішенні земельної справи було взято на увагу ці особливі обставини польської людності на Україні та щоби було забезпечено існування і можливість найти працю всім, хто ма-

---

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 312.

тиме шкоду від земельної реформи; б) щоби в рівній мірі наділено було землею як місцеву польську трудову людність на Україні, так само і тих поляків-виселенців, що забажають лишитись громадянами України»⁶. Натомість ППС-лівия на засіданні 12 листопада 1917 р., підтримавши Універсал в цілому, зажадала від Центральної Ради матеріальної допомоги польським культурно-освітнім товариствам, утримання польських біженців, надання землі всім полякам, які виявлять бажання залишитись громадянами України⁷. Негативна реакція поляків на аграрну частину Універсалу переносилась на оцінку акту в цілому і позначалась на їх ставленні до УНР, що зумовлювалось, насамперед, їх економічними інтересами. Тут варто нагадати, що в руках польських великих і середніх землевласників Київщини, Волині та Поділля знаходилась половина усіх земель⁸.

Тим часом м'якша поведінка центру унеможлилювалася з огляду на суспільну вагу питань, які викликали етнополітичне протистояння.

Політичні причини виникнення міжетнічних конфліктів найчастіше пов'язані були з питаннями участі у владі, що розглядалося етногрупою як ефективний ресурс реалізації її інтересів. Саме ж виборювання влади історично пов'язане з діяльністю і суспільним призначенням політичних партій. Як наслідок, реалізація інтересів етнічних спільнот у полі етнічній тогочасній Україні великою мірою визначалася ситуацією в політико-партійному просторі. З одного боку політичні партії в пошуках суспільної підтримки включали у свої програми питання, що були актуальними для етнічних громад. З другого боку, етнічні сегменти суспільства самі демонстрували готовність до підтримки тих політичних сил, в яких вбачали захисників своїх інтересів. Впродовж весни 1917 р. відбувся цілий ряд з'їздів

---

⁶ Нова Рада. — 1917. — 28 листопада.

⁷ Див.: Нова Рада. — 1917. — 15 листопада.

⁸ Див.: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. — Львів, 1997. — С. 7.

політичних партій національних меншин з метою вироблення їхніх програм та визначення тактики в Українській революції.

Найбільш впливовою з усіх загальноросійських партій в Україні була Партія народної свободи, більш відома як партія кадетів. Головною базою кадетів в Україні були великі міста — Київ, Миколаїв, Харків. В її організаціях, що діяли на території України, було зосереджено 7,5–8 тис. чоловік⁹. Соціальну базу партії становили вищі кола ліберальної інтелігенції і чиновництва, середня буржуазія, земці. Національний склад партії: росіяни, українці, євреї¹⁰. Партія народної свободи відновила свою діяльність після початку революційних заворушень. Кадети стали на захист інтересів імперії. У 1917 р. партія «зайняла відверто ворожу позицію щодо визвольних змагань українського народу і почала прямувати до відбудови централістичної єдиної неділимої Російської імперії»¹¹.

Програма партії, прийнята на Установчому з'їзді 18 жовтня 1905 р., і до якої внесені зміни на II з'їзді у січні 1906 р. і на VI з'їзді у травні 1917 р. проголошувала: «Збереження державної єдності Росії — це та межа, яку партія не переступить. Розклад держави на суверенні, хоч би й частково, одиниці для партії цілком неможливий...»¹².

Пункт 1 Програми партії закріплював рівність перед законом всіх російських громадян, незалежно від національності, ліквідацію станових привілеїв: «...всі обмеження особистих і майнових прав поляків, євреїв і всіх без винятку інших окремих груп населення повинні бути скасовані»¹³.

⁹ *Старух О.* Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 — поч. 1918. Проблеми, пошуки, узагальнення. Збірник наукових статей. — Запоріжжя, 1998. — С. 66.

¹⁰ *Гриценко А.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 рр.). — К., 1993. — С. 47.

¹¹ *Куртяк В.* Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917–1921 років. — К., 2006. — С. 58.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). — Ф. 268. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1.

Пункт 11 Програми передбачав гарантію права на культурне самовизначення, тобто повну свободу вживання мов національних меншин, свободу створення і утримання навчальних закладів, збереження та розвиток мови і культури кожної народності.

Партія не визнала Універсали Центральної Ради. Так у відозві Полтавського комітету партії кадетів з приводу I Універсалу Раду названо «самозваним» та шовіністичним керівництвом, яка намагається посварити росіян та українців. А питання щодо долі України повинні, на думку авторів відозви, вирішити виключно Всеросійські Установчі збори¹⁴.

Після прийняття III Універсалу послідувала відозва Київського комітету партії кадетів, в якій було визначено позицію щодо УНР: кадети виступали проти цієї держави, «за вільну автономну Україну в тісному єднанні зі всією Росією»¹⁵.

Партія кадетів мала своє представництво в Центральній Раді. Із 202 дійсних членів і 51 кандидатів кадети отримали 10 місць дійсних членів і 2 місця кандидатів¹⁶.

З питанням автономії було тісно пов'язане національне питання в Україні, взаємини між українцями та національними меншинами. Партія кадетів засуджувала імперський централізм в управлінні і гоніння на національну культуру, разом з тим зазначалось, якої шкоди може нанести суверенізація окремих одиниць імперії. Тому автономія, за переконанням кадетів, не тільки не розв'яже національне питання в імперії, а, навпаки, ускладнить його. Цікаво, що і національне питання кадети тлумачили як культурно-побутове. Говорячи про автономію всередині імперії, кадети були готові її виділити «вищим територі-

---

¹⁴ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 832. — Оп. 2. — Спр. 1092. — Арк. 1.

¹⁵ Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 827–828.

¹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 208.

альним союзом, об'єднаним за ознакою національних чи економічних особливостей...»¹⁷.

Таким чином, відповідно до вище зазначеного положення, на автономію Україні могли претендувати як Полісся чи Слобожанщина за своїми культурно-побутовими особливостями, так і Донбас за своїми економічними особливостями. Причому на теренах України автономні права мали бути збережені і за національними меншинами. А українці за цією схемою мали прав стільки ж, як і інші народи, що проживали на території України.

Природно, що більшість кадетів не підтримала IV Універсал Центральної Ради. Їхня політична платформа узагальнена в спеціальному документі — «Положенні», основні пункти якого рекомендували співпрацю з українськими демократичними партіями, які не визнали самостійності України. У цій співпраці необхідно враховувати «волю населення», яка повинна бути визначальною як в місцевому самоврядуванні, так і в питаннях національності¹⁸.

Підтримували ідею унітарної держави і російські меншовики. У 1917 р. в Україні діяло 50 місцевих осередків РСДРП (м), чисельність їх членів сягала 40 тис.¹⁹. Партія мала представників у Центральній Раді та Малій раді. Відповідно до «Постанови комісії в справах проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Вкраїні в меншості» від 28 червня 1917 р., меншовики отримали 2 місця²⁰. Фракція меншовиків у Центральній Раді підтримувала вимогу української автономії у складі Російської федеративної держави.

Резолюція Київського обласного з'їзду РСДРП (м) — квітень 1917 р. — запропонувала демократичну республіку «з визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і куль-

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 268. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4–5.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 268. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 73–75.

¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 537.

²⁰ Там само. — С. 139.

турно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державно-господарського організму»²¹.

Меншовики стояли на позиції, що нації, які відроджуються, мають право на самовизначення, на заснування шкіл з національною мовою викладання. При обговоренні III Універсалу російські меншовики вимагали національно-персональної автономії для всіх національних меншин і в першу чергу для «великоросів», поляків та євреїв.

Про ставлення до національного питання зі сторони російських меншовиків говорять і рішення партійних форумів. Так, наприклад, 30 листопада — 7 грудня 1917 р. в Петрограді відбувся надзвичайний з'їзд партії меншовиків, де були представлені меншовицькі організації від всіх українських губерній. 4 грудня 1917 р. з'їзд прийняв резолюцію «Про автономію областей», в якій говорилося, що тільки загальноросійські Установчі збори повинні вирішувати суперечливі національні питання про автономію, кордони автономних національних областей, про взаємовідносини окремих національностей між собою в державі. Взагалі ж меншовики продовжували свою політичну лінію на збереження «єдиної і неподільної Росії».

3–5 грудня 1917 р. у Києві відбулася крайова нарада меншовиків України, на якій були присутні посланці з Київської, Катеринославської, Чернігівської, Волинської, Полтавської, Харківської, Херсонської губернських організацій. Нарада розглянула питання про відношення до українського руху і прийняла постанову, в якій зазначалося, що «необхідна енергійна й активна підтримка Центральної Ради, активне співробітництво з українською демократією в справі державного будівництва України, участь представників партії у Генеральному секретаріаті»²².

---

²¹ Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.). Документи і матеріали. — С. 241.

²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 4656. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 78.

Програма більшовиків містила тезу про визнання права нації на самовизначення «аж до відокремлення», але висувалась вимога — не змішувати це право з питанням необхідності відокремлення тієї чи іншої нації в той або інший час.

Факти свідчать, що більшовики підтримували українські вимоги лише в цілях підризу влади Тимчасового уряду. Так, наприклад, київський комітет РСДРП(б) після проголошення І Універсалу прийняв резолюцію, в якій зазначалось, що він «підтримує гасло широкої обласної автономії»²³.

Досить впливовою в Україні була партія російських есерів. Її осередки діяли в усіх губерніях. Загальна чисельність сягала 69 тис. чоловік²⁴. Російські есери входили до Центральної Ради (мали 2 місця) і Малої ради. Лідер партії О. Зарубін входив до складу Генерального секретаріату. Партія, згідно з програмою виступала за перетворення Росії на федерацію. Слід зауважити, що перевага російських політичних партій в Україні створювала великі труднощі для проведення в життя навіть найменших українських вимог, і без згоди російських меншовиків, есерів, кадетів українські визвольні сили не могли б вирішувати головні питання української революції. Тому і Центральна Рада і українські соціалісти змушені були постійно звертатися до російських соціалістів, прислуховуючись до них.

Таким чином, діяльність всіх загальноросійських партій в Україні була спрямована на збереження цілісності та неподільності Російської держави. Не дивлячись на розбіжності з багатьох питань у розв'язанні українського питання ці сили або відкидали і не визнали сам факт існування українського народу, як окремої етнічної спільноти, або ігнорували його, висуваючи пріоритетним класовий принцип поділу суспільства, а не національний.

Свою специфіку щодо національного питання мали і інші політичні партії національних меншин. Так, наприклад, єврей-

²³ Старух О. Зазн. праця. — С. 71.

²⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 532.

ські партії мали досить широке представництво у Центральній Раді — 6% місць депутатів Ради. У Малій раді з 65 її членів 16 були представниками єврейських партій та об'єднань²⁵.

Однією з найвпливовіших єврейських партій в Україні був Бунд, чисельність якої весною 1917 р. значно зросла. Найчисленнішими організаціями Бунду в Україні були Катеринославська (800 членів), Одеська (780), Київська (760), Харківська (582), Прилуцька (435), Білоцерківська (350), Єлисаветградська (300), Вінницька (250)²⁶.

Програма Бунду з національного питання закріплювала такі вимоги: єдина і неподільна Росія, для кожної національності право на вільний розвиток, тобто рівноправність мов національних меншин, автономія територій, які відрізняються своїми економічними, національними і побутовими особливостями²⁷.

Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів у березні 1917 р. провела партійну конференцію на якій були сформульовані основні поточні завдання. До таких конференція віднесла: гарантію прав національних меншин, визнання за меншинами права на національно-персональну автономію, яку, між іншим, партія визнавала як одну із необхідних умов успішної класової боротьби єврейського пролетаріату²⁸.

У червні 1917 р. соціалісти-територіалісти об'єдналися з єврейською соціалістичною партією. Нова партія отримала назву Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП).

Програма ОЄСРП декларувала «єдність російського робітничого класу як органічної частини «екстериторіальної» єврейської нації та міжнародного пролетаріату». Центральним пунктом партійної програми стала «національно-персональна автономія»,

---

²⁵ Солдатенко В. Єврейське представництво в Центральній Раді // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 р. — Запоріжжя, 1992. — С. 55.

²⁶ Найман О. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925 рр.). — К., 1998. — С. 46.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 17–17 зв.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 4 зв.

яка передбачала єврейське самоврядування не тільки у питаннях культури («культурно-національна автономія»), а й охоплювала вирішення соціальних та інших питань²⁹.

ОЄСРП мала в Центральній Раді представництво — 13 місць³⁰. Позицію ОЄСРП щодо ставлення до українського національного руху виголосив представник партії М. Шац-Анін у виступі на 3'їзді народів у вересні 1917 р. Предбачався захист в законодавчому порядку прав національних меншин. Національні меншини повинні були б мати право на створення національних спілок, право на публічне використання рідної мови. Таким чином, партія вважала необхідним розбудову в Україні екстериторіальної національно-персональної автономії³¹.

Перша конференція ОЄСРП у жовтні 1917 р. прийняла резолюцію, якою підтримала українську демократію в її домаганнях автономії України. Щодо подальшої розбудови національного життя конференція закликала всі партійні організації підтримати діяльність секретарства з єврейських справ, а також проводити роботу по поширенню серед єврейських мас політики Центральної Ради, особливо по відношенню до національних меншин.

Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей-Ціон в Центральній Раді мала 9 представників. У серпні 1917 р. вона налічувала 16 тис. членів. Поалей-Ціон визнавала неприпустимість єдності Російської імперії та створення національно-персональної автономії окремих націй з відповідними місцевими органами. Таким чином, основна вимога зводилася до здобуття рівних прав і можливостей усіх народів на всій території Росії. Право національно-персональної автономії повинно виражатися: «1. В декларуванні рівноправності всіх мов; 2. В наданні права всім націям організовуватися автономно для вирішення

---

²⁹ Там само. — Спр. 56. — Арк. 19.

³⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 12.

³¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 300.

в межах єдиної Російської держави своїх культурних та інших справ...»³².

В цілому, між єврейськими та українськими соціал-демократами майже не виникало розбіжностей з національного питання. Як перші, так і другі визнавали автономію України «в рамках єдності загальноросійського демократичного фронту», а всередині цієї автономії ще ширшу єврейську автономію. Зауважимо, що Поалей-Ціон підтримувала політику Центральної Ради до самого її розпуску.

Сіоністські партії в ході Української революції мали найменший вплив у Центральній Раді з усіх єврейських партій. Найактивніше про себе заявило київське бюро сіоністських організацій. Архівні документи свідчать про те, що місцеві сіоністські організації підтримували Центральну Раду і вимагали свого широкого представництва в ній³³.

Основна мета діяльності сіоністських партій зводилась до національного відродження єврейського народу на його історичній землі. Основними методами діяльності сіоністів були: збір пожертвувань для Палестини і проведення так званої еміграційної роботи, організація єврейських шкіл, культурницьких заходів, пропагування єврейського традиціоналізму, староеврейської мови, сприяння діяльності Єврейського національного фонду³⁴.

В цілому єврейські партії визнавали Центральну Раду вищим органом влади в Україні, виявляли бажання з нею співпрацювати, висувати своїх представників до її складу. Незважаючи на міжпартійні протиріччя, позиції цих партій щодо влади в Україні були майже тотожні. В. Винниченко, аналізуючи позиції партій національних меншин, писав: «Особливо євреї, чисто єврейські політичні партії, поставились розсудливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державності. Вони прийняли в свою свідомість ідею української державності, як

---

³² Див.: ЦДАГО України. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 1; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — С. 540.

³³ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 1–16.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 38.

факт, як щось природне і неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до неї свої власні прагнення і цілком свідомо рішуче й послідовно визнали себе громадянами Української держави»³⁵.

Позиції українських та єврейських партій з основних державотворчих питань, як правило, співпадали. Так було і в серпні 1917 р. на сесії Центральної Ради при обговоренні «Тимчасової інструкції», де єврейські партії разом з українськими пішли на компроміс при голосуванні за прийняття до відома інструкції Тимчасового уряду³⁶.

Усі єврейські партії голосували за III Універсал і особливо в тій частині, яка проголошувала національно-персональну автономію російському, єврейському, польському та іншим народам. Бунд та інші єврейські соціалісти виявили неабияку зацікавленість при обговоренні закону про національно-персональну автономію і вітали такий крок Центральної Ради³⁷.

Коли Центральна Рада прийняла IV Універсал, згідно з яким народам України гарантувалось право «національно-персональної автономії», більшість представників єврейських партій, виходячи з власного розуміння інтересів держави взагалі і єврейської людності, зокрема, як і депутати від інших національних меншин утримались від голосування за Універсал. Сіоністи на засідання не з'явились, а представники Бунду голосували проти³⁸.

Отже, отримання євреями України громадянських та національних прав обумовило відповідну соціальну стратифікацію єврейських партій, пристосовану до політичних реалій в Україні. Метою цієї системи була організація участі єврейського населення в розбудові країни та національного життя на засадах національно-персональної автономії.

---

³⁵ Винниченко В. Відродження нації. — К.-Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 287–288.

³⁶ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 229–230; 243–244; 241–251.

³⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 98–99.

³⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 105–106.

Мала своє представництво в Центральній Раді (20 місць-2,5%) й інша чисельна національна меншина — поляки. В Україні інтереси цієї групи (четвертої за чисельністю після російської, єврейської та німецької) також були представлені політичними партіями та організаціями.

Вже 2 березня 1917 року відбулося зібрання польських кіл — Київська окружна рада, яка виділила зі свого складу «комітет дев'яти», що взяв на себе ініціативу створити більш широке політичне об'єднання.

Через кілька днів, 6 березня 1917 р. у Києві відбулося засідання «Об'єднаних польських організацій», де 552 делегати репрезентували інтереси 233 об'єднань поляків, які зосереджувалися, головним чином, на Поділлі, Волині та Київщині і були виразниками інтересів переважно поміщиків, буржуазії, інтелігенції та духівництва³⁹.

На цьому засіданні було обрано Польський Виконавчий Комітет (ПВК), до складу якого входили як представники консервативних кіл, так і ліберали і соціалісти. Такий склад комітету дозволяв його лідерам стверджувати, що «представником величезної більшості польського громадянства в цьому краю не суть поодинокі партії, а ПВК»⁴⁰.

На засіданні виконавчого комітету 8 березня 1917 р. ухвалено постанову, в якій відзначалося, що поляки стоять на ґрунті самовизначення народів. 18 березня було відправлено листа з вітанням до Української Центральної Ради, в якому українці були закликані до взаємопорозуміння та співпраці з поляками як рівноправний братній народ.

18 червня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд польських офіцерів України, який вітав прагнення українського народу до політичного визволення і заявляв, що поляки готові підтримувати ці

---

³⁹ *Старух О.* Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної Ради // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ ст. — Чернівці, 16–18 травня 2000 р. — Чернівці, 2001. — С. 238.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10.

прагнення. Дане зібрання виробило проект «Статуту прав польської людності на Україні», в якому зазначалось, що поляки як меншина мають право «робити заходи, щоб заховати, підтримувати і розвивати народність польську (мову, культуру та економічно-господарські інтереси)»⁴¹.

4 липня 1917 р. після домовленості Центральної Ради з Тимчасовим урядом знову до неї була відряджена делегація польського виконкому «щоби порозумітись щодо уділу поляків в державно-творчій роботі на Україні». Серед висунутих комітетом вимог були наступні: 1) надати представництво польській меншині на рівні 5-6% від кількості членів Центральної Ради; 2) в Генеральному секретаріаті створити посаду Генерального секретаря з польських справ, а при інших секретарствах — референтів-поляків; 3) призначити на ці місця кандидатів, обраних польськими організаціями⁴².

Відповіді на цей лист від Центральної Ради польський комітет не отримав. Місця ж для репрезентації польської меншини було віддано Демократичному Централові, від якого до складу Ради й увійшли на початку липня 1917 р. М. Міцкевич та В. Рудницький.

У липні 1917 р. у Києві відбувся III з'їзд поляків на Русі, на якому серед інших було прийнято резолюцію, де визначалося ставлення поляків до українського визвольного руху. В ній, зокрема, зазначалося: «З'їзд вітає гаряче прямування українського народу до політичного визволення і заявляє, що поляки, як одвічні мешканці цього краю, готові до співпраці у творенні підстав власного життя народу українського у забезпеченні прав меншості народу польського на Україні»⁴³.

Окремо у виступі керівника комісії підкреслювалася необхідність будування справжньої демократії, а також забезпечення рівних прав поляків у господарських справах. У цьому напрямі

⁴¹ Нова Рада. — 1917. — 21 червня.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 10 зв.

⁴³ *Старух О.* Польські політичні партії і організації та самовизначення України... — С. 239.

на з'їзді було відзначено, що «поляки будуть прагнути до такого розв'язання аграрного питання, яке неодмінно збереже для суспільного розвитку принцип недоторканості особистої власності й не буде, таким чином, загрожувати інтересам польської людності на Русі»⁴⁴.

Зауважимо, що Центральна Рада репрезентувала всі політичні течії відповідно до їх впливу у суспільстві, а за партійним складом мала здебільшого соціалістичний характер. На VI сесії Центральної Ради у серпні 1917 р. польську меншину представляли 11 делегатів, серед яких не було жодного представника від ППС, а від соціал-демократів Королівства Польського лише один з чотирьох.

З принципових питань, які розглядались у Центральній Раді та Генеральному секретаріаті представники польської меншини досить часто були в опозиції. Так було при обговоренні організації польської армії, тимчасових правил допомоги виселенцям, земельного закону тощо. Однак сама участь представників польських організацій в діяльності Центральної Ради, інших органах, підтримка українського руху в головному — державотворчому процесі — відіграла позитивну роль.

Проаналізувавши викладене, можна зробити висновок, що національні партії, які представляли етнічні меншини у Центральній Раді, хоча й приділяли велике значення національному питанню, передусім відстоювали власні національні інтереси. Зокрема, жодна із загальноросійських партій, що діяли в Україні, відкрито не визнала за українським народом право на національно-територіальну автономію, а проблема національних меншин зводилася до задоволення національно-культурних вимог.

Єврейські партії, які в своїх програмах поставили за ціль вирішити національне питання для єврейського народу, підтримували і український визвольний рух, яку б форму державного устрою він не поставив на порядок денний. Окрім того, єврейськими політичними силами був обґрунтований пріоритетний

---

⁴⁴ Там само. — С. 239.

принцип національних вимог — право на національно-персональну автономію для єврейського народу.

Позиція польських партій була нейтральною, але не нейтрально-позитивною у відношенні до Української революції, тобто поляки підтримували визвольний рух до тієї межі, за якою він розходився з інтересами польського державницького руху.

Особливо ксенофобською спрямованістю, неприкритим націонал-шовінізмом вирізняються «десять заповідей УНР», оприлюднені М. Міхновським у 1903 р. Зокрема: Усі люди — твої брати. Але москалі, ляхи, мадяри й жиди — це вороги нашого народу, як довго вони панують наднами й визискують нас»⁴⁵. Така спрямованість «Заповідей» давала небезпідставний привід розглядати всю громадсько-політичну діяльність М. Міхновського через їхню призму. У суспільно-політичному спектрі лівоцентристського спрямування він опинився в атмосфері відчуження. Його не зрозуміли, а то й засуджували М. Грушевський, В. Винниченко, Є. Чикаленко, С. Петлюра. С. Петлюра в самостійницькому радикалізмі бачив сприятливий ґрунт «для зростання серед українського населення таких несимпатичних явищ як антисемітизм, русофобія і навіть людожерство до інших національних елементів на Україні»⁴⁶.

Відлуння цих «заповідей» було довготривалим і резонансним. Пройдуть роки і М. Грушевський, уже як Голова Центральної Ради, змушений буде від імені української влади відповідати на тривожні запитання: «Чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а «кацапам» звідси треба вибиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого». Відповідь була однозначною: Ні я, ні мої товариші, — організовані Українці, — не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок навпаки — звідси проти них виступали і виступатимуть,

⁴⁵ Міхновський М. Самостійна Україна. — К., 2003. — С. 9.

⁴⁶ Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І. Міхновський. Постать на тлі епохи // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 84.

бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України. Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх хто живе на Україні...Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгорожанин для нас, незалежно від того, хто б він не був — Великорос, Жид, Поляк, Чех».⁴⁷

Діаметрально протилежним бачили розв'язання цієї проблеми інші політичні партії. Так, саме з причин відвертої ксенофобії і радикального націоналізму брошура М. Міхновського «Самостійна Україна» не була прийнята українськими партіями. На противагу ксенофобському гаслу «Україна для українців!» програма Української демократично-радикальної партії проголошувала: «Інші народності, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати своєї рідної мови»⁴⁸. Забезпечення прав національних меншостей вимагали партія українських есерів, Українська демократична партія та ін. Партія соціалістів-федералістів не тільки проголошувала права «неукраїнської людності», а й визначала обов'язки держави щодо їхнього гарантування: пропорційне представництво іноетнічного населення в законодавчому органі влади; право засновувати культурні товариства й об'єднуватися в національно-культурні спілки; право неукраїнської людності в районах, де вона складає не менше як одну п'яту частину всього населення, звертатися до урядових осіб і властей та одержувати від них відповідь своєю рідною мовою⁴⁹.

Зростання етноконфліктності спричинялося в багатьох випадках політичними діями не стільки центральної української влади, скільки інших суб'єктів етнополітики — місцевих владно-

---

⁴⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 106.

⁴⁸ Програма Української демократично-радикальної партії // Самостійна Україна. Зб. програм українських політичних партій початку ХХ століття. — Тернопіль, 1991. — С. 64.

⁴⁹ Програма Української партії соціалістів-федералістів // Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. — К., 1992. — С. 35.

управлінських структур, регіональних лідерів, еліти та загалу етнічних груп. Проте відбудовувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували при Центральній Раді, Директорія не поспішала. В законі від 24 січня 1919 р. «Про відновлення національно-персональної автономії»⁵⁰, який на відміну від постанови 10 грудня 1918 р., котра не мала юридичного характеру, або Декларації, що була лише проголошенням намірів, являла собою легітимний законодавчий акт діючої влади, йшлося про скасування закону гетьманського уряду від 9 липня 1918 р., але окремою статтею створення національних міністерств не виділялося.

Реально відродження інститутів національної автономії торкнулося лише єврейської меншини. Після прибуття Директорії до Києва розпочалося формування міністерства єврейських справ, а у березні 1919 р. міністр єврейських справ увійшов до складу Кабінету Міністрів. З самого початку своєї діяльності міністерство єврейських справ приступило до розробки законопроекту про єврейські органи самоврядування на підставі закону «Про національно-персональну автономію», і вже на початок лютого 1919 р. законопроект був підготовлений⁵¹.

Міністерства російських і польських справ, які відтворювали б відповідні установи періоду Центральної Ради, поновлені не були. Отже, російська та польська як, зрештою, і інші національні меншини, не мали в системі вищих органів державної влади та управління власних національних установ, які б опікувалися їхніми інтересами і втілювали в життя проголошене право на автономію, а до компетенції існуючих державних органів ці завдання безпосередньо не входили.

Таким чином, задекларований постановою від 10 грудня 1918 р. намір Директорії в частині відновлення ряду міністерств не був реалізований до кінця. Причини такої вибіркості згадуваний вже С. Гольдельман пояснював тим, що голова Директорії

---

⁵⁰ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 5. — Ч. 70. — С. 34.

⁵¹ Нова Рада. — 1919. — 4 лютого.

В. Винниченко «мав... великі сумніви, чи буде це відповідати реальним обставинам часу, коли б були відновлені також міністерства для російської і польської меншості, і міністри поляк або росіянин зайняли б свої місця повноправних членів уряду УНР»⁵². За його твердженням, В. Винниченко чітко розмежував наміри щодо відновлення автономного статусу меншин та доцільність входження окремих «національних міністрів» до складу уряду.

Це був начебто яскравий прояв національної природи Директорії, який, однак, свідчив не стільки про силу, скільки про слабкість нового режиму. П. Христюк однозначно негативно висловився про цю особливість складу Ради Народних Міністрів: «Шкідлива ізоляція українських елементів таким чином не тільки не усовувалася, але дуже сильно поглиблювалася. Мало того, що в складі кабінету не було ні одного неукраїнця, залишались не обсаженими до того ще й міністерські пости по міністерству великоруських і польських справ (які існували, згідно з законом Центральної Ради про національно-персональну автономію, відновленого Директорією). Голова Директорії заявив, що ці міністерства не будуть відновлені «аж до вияснення політичних стосунків між Україною і Сов. Росією та Польщею». Таке «пояснення», звичайно, не сприяло утворенню справжнього класового робітничо-селянського фронту на Україні; воно несподіваним способом перекладало відповідальність за політику польської буржуазії на польський пролетаріат в Україні, а також позбавляло (коли не фактично, бо до здійснення планів Директорії майже не дійшло через війну, то в припущенню) московське населення України певних прав тільки через те, що УНР не встановила приязних відносин з Сов. Росією». Якщо не брати до уваги класову риторику П. Христюка, то в цих спостереженнях можна побачити одну із визначальних характеристик Української революції — її національну суть, яка неминуче

---

⁵² Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. — Мюнхен, 1967. — С. 98.

вела до загострення міжетнічних конфліктів, особливо між етносами, які ще недавно визначалися як гноблячий і гноблений.

Будь-яка національно-визвольна революція передбачає існування такого конфлікту і робить спроби до його вирішення. Анти гетьманське повстання та перемога Директорії призвели до загострення міжетнічних стосунків. Поза впливом Директорії залишились не лише праві, консервативні російські елементи, але й російська, польська та єврейська революційна демократія та російські більшовики. П. Христюк як один з активних політиків того часу вважав, що це була фатальна помилка української влади, що їй «необхідно було рішуче й негайно покінчити з ізоляцією українських революційних робітників та селян від неукраїнського революційного робітництва, немилосердно розірвати з єдиним національним фронтом». Умоглядно ця рекомендація виглядає досить привабливо. Але з історії 1917–1918 рр. добре знаємо, як важко в російській свідомості приживалася ідея автономії України і якою недобророзичливою була її реакція на IV Універсал УЦР.

Не викликав у росіян підтримки й малоросійський гетьманський варіант України. Гетьманську Україну «руський человек» сприймав лише як певний тимчасовий і фатальний збіг обставин, який дозволяв захватись від більшовицької загрози, але не сприймався як щось стале. Відновлення Директорією УНР оцінювалось ним як чергова державно-політична катастрофа, яка мало чим відрізнялась від більшовицької, а можливо, була ще гіршою в силу своїх національних особливостей.

Зразу ж, після відречення гетьмана В. Вернадський, тоді Президент Української Академії наук, зробив у своєму щоденнику такий запис: «Невероятная смена событий. Даже трудно себе представить, сколько пришлось пережить и как резко меняется настроение, психология окружающего. Сейчас в очень широких кругах — ожидание большевизма, новой смуты; кроме немногих, широкие круги не верят в прочность создаваемого и считают все движения преддверием большевизма. У многих даже является совсем неправильное отношение — пренебрежи-

тельное — к национальному элементу, который явился внешним проявлением движения Петлюры»⁵³.

Нам невідомі жодні матеріали, написані представниками російської демократії, в яких би висловлювались найменші симпатії до Директорії чи принаймні робилася спроба зрозуміти її політику. Напевно, у висновок про те, що Директорії не вдалося знайти спільної мови з неукраїнською демократією, треба внести певну корективу про те, що й російська сторона не виявила прагнення до такого діалогу. В майбутньому ця обставина зіграла злий жарт як з одними, так і з іншими, змусивши поодинці протистояти більшовикам.

Існування посад міністрів у справах російської і польської національних меншин бачилося голові Директорії передчасним. Адже росіяни в Україні усвідомлювали себе представниками російських державних інтересів, а не звичайними лояльними громадянами України; відносно розбудови польської автономії, то, як вважав В. Винниченко, попередньо слід було б дочекатись врегулювання прав української меншини у Польщі.

На наш погляд, зволікання Директорії відновити національно-персональну автономію для польського населення УНР можна пояснити такими основними причинами. По-перше, в цей час йшла боротьба між армією УНР та польською армією за Західну Волинь. Крім того, на теренах Галичини тривали воєнні дії між Українською Галицькою армією та збройними силами Польської держави. По-друге, частина польської спільноти Правобережної України активно включилась в процес відбудови польської державності, а дехто прямо сподівався на приєднання Поділля та Волині до Польської держави. Так, у січні 1919 р. в селах Фельштин, Куріївка Проскурівського повіту Подільської губернії озброєне місцеве польське населення виступило проти УНР. Щоправда, висланий військовий загін швидко і безкровно нейтралізував цей виступ. Було заарештовано 16 чоловік⁵⁴.

---

⁵³ Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 97.

⁵⁴ Робітничка газета. — 1919. — 2 лютого.

Польські кола ставили перед собою завдання — поставити під сумнів право українського народу на Правобережну Україну. При цьому українці трактувалися тільки як «дикуни» та «гайдамаки». Серед місцевого селянства безкоштовно поширювалась членами товариства література, яка «обґрунтовувала» права Польщі на Волинь та Поділля. Характерно, що подібна позиція поділялась не тільки консервативними польськими діячами, а й демократичними колами⁵⁵. Деякі з них у свій час підтримували УНР, але після відновлення польської незалежності змінили свою позицію щодо самостійної України. В цих умовах створення польського міністерства, інших органів самоврядування могло б бути легальним прикриттям для проведення агітаційної антиукраїнської роботи. По-третє, Директорія та інші українські державні інституції повинні були рахуватись із настроями українських політичних партій та громадськості, де переважали у цей час антипольські погляди.

Розглянемо матеріали лише кількох тодішніх часописів, що значною мірою віддзеркалювали тодішні суспільні настрої. У виданні Подільської губернської народної управи часописі «Село» було вміщено велику статтю «Гайдамачина». У ній ідеалізувались гайдамаки, а вся провина за кровопролиття повстань 1734, 1750, 1768 років покладалась виключно на польських магнатів, шляхту, католицьке духовенство⁵⁶. У листку інформаційного бюро армії УНР «Новини», що виходив у Жмеринці, 14 лютого 1919 р. було надруковано допис «Поляки на Україні», що давав різко негативну оцінку польській спільноті України. Зокрема, стверджувалось, що місцеві польські поміщики вживають усіх заходів для того, щоб повернути всю страчену землю. Одні з них сподівалися на підтримку країн Антанти, десант якої в цей час висадився на Півдні України і мав свою базу в Одесі, інші — шукали допомоги в Польщі. На думку редакції часопису, більшість польських поміщиків залишалися в

⁵⁵ Гай С. Польський стан посідання // Вісник УНР. — 1919. — 7 лютого.

⁵⁶ Село. — 1918. — 29 листопада.

Україні і своєю «нечесною і підпільною роботою намагаються внести рознь в нашу народну армію та народну владу, щоб розбити нас на фронтах, а відтак загарбати знову наші землі»⁵⁷. Загалом друковані часописи армії УНР відзначилися найбільш яскраво вираженим антипольським спрямуванням. Позиція військових в умовах анархії та «отаманщини», яка розквітала в Україні за доби Директорії, мала надзвичайно велику вагу, і її не могли не враховувати члени Директорії та уряд.

Протягом першої половини 1919 р. діяльність Директорії проходила в надзвичайно несприятливих умовах. Вона змушена була переїжджати з місця на місце, прийняті нею закони функціонували лише на обмеженій території або взагалі не виконувались.

Певна стабільність мала місце лише в часи так званої Кам'янецької доби Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.), коли Кам'янець-Подільський на деякий час став головним державно-адміністративним центром УНР. Тоді було видано низку законів, що стосувались розвитку єврейської національно-персональної автономії, однак щодо автономії для польського населення України ніякої згадки не було. Часописи УНР і далі продовжували друкувати антипольські матеріали. Так, в урядовому «Віснику УНР» від 17 липня 1919 р. було вміщено замітку «Польський імперіалізм і Україна». У ній говорилось про те, що Польща ніколи не ставилася прихильно до України, стверджувалося, що польська спільнота мріє про «Велику Польщу» від «моря до моря», а дехто з поляків виступав за необхідність приєднання Кам'янця-Подільського до Польщі⁵⁸.

Проте незабаром зміст українських часописів дещо змінився. Можна допустити, що це було пов'язано з тим, що, починаючи від серпня 1919 р., Головний отаман військ УНР і голова Директорії С. Петлюра разом зі своїми найближчими однодумцями під впливом зовнішньополітичних невдач робить спроби

---

⁵⁷ Поляки на Україні // Новини (Жмеринка). — 1919. — 14 лютого.

⁵⁸ Вісник УНР. — 1919. — 17 липня.

порозуміться з керівництвом Польщі. Він звернувся з особистим листом до Ю. Пілсудського, в якому обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму.

27 серпня 1919 р. Головний отаман УНР у виступі перед українським військом підкреслив: «Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунт самостійності нашої республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого не залежного життя»⁵⁹. Звідси можна зробити висновок, що глава Директорії пропонував польській спільноті Правобережної України, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб.

Члени уряду почали частіше прислуховуватись до думок місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О. Безпалко під час зустрічі із представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився за необхідність розширення принципів демократії та національної автономії⁶⁰. Тим самим він натякнув на можливість відновлення і польської автономії.

Ставлення тодішнього українського уряду соціал-демократа І. Мазепи до польської спільноти яскраво характеризує зміст статті «Україна і Польща», опублікованій офіційним часописом УСДРП. У ній давалася дещо відмінна від попередніх характеристика польської спільноти України. Зокрема, повідомлялось, що «серед польського панства є прихильність до А. Денікіна, бо соціальна програма цього генерала приємніша для польських магнатів. Але маси польської демократії без сумніву ставляться вороже до єдиної Росії». На думку проводу УСДРП, цілком можливий був союз польських політиків з поміщиками-росіянами для повалення української державності. «В цей момент, — зауважила газета, — було б повним божевіллям намагатись повернути Галичину. Це призвело б до війни на три фронти:

⁵⁹ Петлюра С. Статті. — К., 1993. — С. 14.

⁶⁰ Робітнича газета. — 1919. — 26 серпня.

з більшовиками, з А. Денікіним та Польщею. На наш погляд, необхідно порозумітися з Польщею. З огляду політичного моменту недопустимим є «задирання» Польщі...», — такий висновок робить редакція урядової української партії⁶¹.

Військові та зовнішньополітичні невдачі військ УНР призвели до того, що в листопаді 1919 р. більша частина України була окупована військами армії А. Денікіна. Деякі райони Західного Поділля та Волині за погодженням з урядом УНР опинилися під контролем польської армії. В Кам'янці-Подільському головноуповноваженим уряду УНР у відносинах з польською владою залишився І. Огієнко — ректор місцевого університету, відомий український вчений, пізніше чільний діяч УАПЦ. Однак реальної влади він не мав: її здійснювала польська військова адміністрація.

У цих умовах активізувалась місцева польська громада. З січня 1920 р. представницька делегація поляків Кам'янець-Подільського повіту на чолі з доктором В. Зеленським від імені широких верств польського населення (поміщиків, ремісників, хліборобів) передала керівнику Польської держави Ю. Пілсудському звернення, в якому містилася щира подяка за те, що польська армія «визволила наш старий Кам'янець від большевиків та анархії». Говорилось про те, що польська громада потерпіла багато кривд та утисків від різних урядів, тому всі поляки, багаті і бідні, поміщики, ремісники, сільські господарі прагнуть відновлення «великої могутньої Польщі». У заяві також містилася пропозиція, щоб Кам'янець-Подільський і надалі залишався польською фортецею Речі Посполитої. Крім того представники польської громади пропонували, щоб їх включили до місцевої цивільної влади⁶². Через кілька днів, йдучи назустріч цим побажанням, польською владою бургомістром Кам'янця-Подільського було призначено активного члена польської громади А. Шульмінського⁶³.

---

⁶¹ Україна і Польща // Робітничая газета. — 1919. — 9 жовтня.

⁶² Трудова громада. — 1920. — 14 січня.

⁶³ Подольський край. — 1920. — 11 лютого.

Отже, незважаючи на те, що Директорія та український уряд не заважали, а подекуди і сприяли процесу відродження польських освітніх та культурницьких закладів, вони не змогли здобути авторитет серед місцевих поляків. У першу чергу через нездатність припинити грабунки, організувати більш-менш дієву систему влади, що так було потрібно і українському і польському загалу. Польських поміщиків, зокрема, ніяк не влаштували аграрні перетворення українських урядів та нездатність Директорії навести елементарний порядок.

Початок 1920 р. характеризувався новим загостренням відносин між польськими військовими частинами та українськими урядовцями, частину яких було звільнено з роботи. До того ж від деяких польських посадових осіб часто лунали заклики про необхідність приєднання Поділля до Польщі. У зв'язку з цим голова Директорії УНР С. Петлюра 22 січня 1920 р. надіслав Ю. Пілсудському меморандум, у якому пропонував «поправити ті помилки, які досі зроблені польськими військовими властями на Поділлі і які, коли їх не усунути надалі, а наслідків від них тепер же негайно не ліквідувати — матимуть фатальне значення для України і відбиватимуться негативно на спокої і ладу суспільного Польського Панства»⁶⁴. Деякі заходи польським керівництвом було вжито. Питання про приєднання Поділля до Польщі на вищому та місцевому рівні ніхто вже не висував.

25 квітня 1920 р. розпочався спільний наступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Вдалося визволити від радянської влади майже всю Правобережну Україну. Українські поляки сприйняли прихід польської армії як довготривале явище. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі і закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих ними тимчасово теренах. Тож, якщо польське населення, говорилось у наказі,

---

⁶⁴ *Петлюра С.* Зазн.праця. — С. 194-205.

хоче врятуватися від нового нашестя більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, «воно повинно щиро і у власних інтересах віддати свої сили на творення української державності і українського війська, створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд»⁶⁵.

Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція польської дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та армії. Проте вона була переконана, що існують підстави для державницького існування УНР за умови широкої опори на Польщу.

Загалом можна констатувати, що в програмах та діяльності всіх політичних партій національний фактор посідав провідне місце. Важливо зазначити, що всі програми проголошували повну рівність всіх громадян незалежно від національності, законодавчу охорону прав національних меншин, надання національним мовам державного характеру в місцях компактного проживання меншин. Практично всі партії, які відстоювали автономію України, включали до своїх програм положення про право національно-персональної автономії для неукраїнського населення.

Аналіз програмних документів політичних партій дає підстави стверджувати, що поряд з найгострішими соціальними проблемами питання правосуб'єктного статусу України було в числі найбільш пріоритетних. Бачення конкретних шляхів різнилося, як щодо стратегічних завдань, так і у визначенні тактики їхньої реалізації. Спільним для всіх течій української етнополітичної думки було прагнення до національної емансипації — чи то були радикальні вимоги державної самостійності,

---

⁶⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 108.

крайова автономія як умова еволюційного просування до національного самовизначення, чи скромні вимоги національно-культурної автономії.

Така взаємозалежність вносила у діалог між партіями і суспільством етнічну тематику, чим робила його повнішим, запобігала ігноруванню багатьох питань, які були конфліктними за своєю природою. Повнотою порядку денного дискусій, що точилися в суспільстві, значною мірою визначалася міра його громадянськості, яка була одним з головних чинників гармонізації міжетнічних відносин.

Тенденцією трансформації тоталітарної якості в якість громадянську тогочасне українське суспільство виявило в процесі руху до державної незалежності.

Однією з ознак цього стала багатопартійність, становлення якої відбувалося під впливом повалення самодержавства і одночасно різкого зростання політичної активності громадянського загалу.

Зважаючи на те, що рівень етнополітичних домагань, як правило, не перебував в прямій залежності від якості та рівня життя спільнот (найчастіше до політизації більше схильні етноси, чий соціальний розвиток іде за висхідною), то зростання вимог етногруп щодо їх участі у розподілі влади або принаймні в частині посилення посилення його впливу на прийняття етнополітичних рішень.

Західна Україна і партія боротьбистів: ідеологічний і тактичний аспекти

У 1919-1920 роках ідея єдності західноукраїнських земель та Наддніпрянщини посіла досить вагоме місце в ідеології та тактичній роботі двох найчисельніших партій Української СРР — Комуністичної партії (більшовиків) України та Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів) / Української комуністичної партії (боротьбистів). Цей факт особливо увиразнився на початку 1920 року, після переходу на бік червоних військ частини Української галицької армії. Саме тоді в середовищі галицьких бійців було створено як більшовицькі, так і боротьбистські партійні осередки, почала друкуватися призначена для галичан партійна преса тощо.

Незважаючи на активну діяльність боротьбистів у цій сфері, питання про місце Галичини в їхній ідеології фактично не потрапляло до кола зору істориків. Однією з причин цього факту, імовірно, є те, що боротьбисти висвітлювали цю справу переважно в партійній пресі, прив'язуючи ці публікації до поточного політичного моменту, однак майже не торкаючись західноукраїнських тем у офіційних програмних документах партії. Так, Іван Майстренко, котрий під час підготовки своєї праці з історії УКП(б) не мав доступу до її періодичних органів, узагалі не згадує про Галичину чи Західну Україну загалом в контексті діяльності боротьбистів¹. Це зауваження стосується і Джеймса Мейса².

---

¹ *Maistrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of the Ukrainian Revolution. — Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007* (репринтне відтворення видання 1954 року). Епізодичні згадки про Галичину у цій праці стосуються або передісторії революційних подій (тобто кінця XIX — початку XX ст.), або розколу в КПЗУ 1927–1928 рр.

² *Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.*

Винятком із цього правила є дослідження західних авторів, присвячені Комуністичній партії Східної Галичини / Комуністичній партії Західної України. Серед таких передусім треба згадати докторську дисертацію Романа Сольчаника, один із підрозділів якої було присвячено явищу боротьбизму в Західній Україні³. Цей автор коротко переказав основні віхи історії УПСР(к.-б.) / УКП(б) та її співпраці й суперництва з КП(б)У всередині органів радянської влади. На його думку, поява галицького вектору діяльності УПСР(к.-б.) / УКП(б) була пов'язана з потребою знайти додаткову підтримку діям цієї партії.

Р. Сольчаник пише про спрямування в середині січня 1919 р. до Станіслава першої групи боротьбистів, що складалася з Карла Максимовича (керівник), Василя Гуцалюка, Михайла Ялового та Миколи Христового. Їм вдалося налагодити контакти з місцевими соціал-демократами, котрі перебували в опозиції до уряду ЗУНР. Щоб нейтралізувати впливи боротьбистів у Галичині, у березні того ж року київський губернський комітет КП(б)У надіслав до Станіслава свого представника Василя Сірка. Протягом певного часу Максимович тісно співпрацював із групою, котра сформувалася навколо Сірка, однак невдовзі дали себе знати розходження між поглядами боротьбистів та більшовиків на національне питання⁴. Сольчаник пише про створення навесні 1919 р. оргбюро з керівництва повстанням у Галичині, до складу якого увійшли боротьбисти (члени ЦК УПСР Гнат Михайличенко та Олександр Шумський, а також Максимович, Яловий та Христовий), більшовики Володимир Затонський і Володимир Антонов-Овсієнко та галицькі комуністи М. Фрейліх та Гінзберг. Він також згадує про підготовлене в січні 1920 року послання боротьбистів до Комуністичної робітничої партії Польщі (в українській історіографії цей документ залишається фактично невідомим), наводячи важливий для

---

³ *Solchanyk R.* The Communist Party of Western Ukraine, 1918–1938. PhD diss. — The University of Michigan, 1973. — P. 48–54.

⁴ *Ibid.* — P. 51–52.

ідеологічної характеристики УКП(б) уривок із його тексту⁵. Завершується підрозділ згадкою про створення боротьбистами «дочірньої» партії, членство якої складалося переважно з бійців Червоної УГА, котрі перебували в Києві та на Поділлі — Української комуністичної партії (боротьбистів) Наддністрянщини (Галичини, Буковини та Угорської України). Саме цей проект, втілений у короткочасному виданні двох газет та створенні Тимчасового організаційного краевого комітету УКП(б)Н, Сольчаник цілком обґрунтовано вважає вершиною намагань УКП(б) вийти за межі УСРР і поширити свої впливи на західноукраїнські землі⁶.

Януш Радзейовський — автор класичної студії з історії Комуністичної партії Західної України — згадує про значення партії боротьбистів для формування кадрової бази КПЗУ (на ньому наголошувала також опозиційна частина останньої — «васильківці» — під час проведеної ними в жовтні 1928 року Дев'ятої конференції КПЗУ). Радзейовський висловлює думку про те, що використання виразу «боротьбистська організація» щодо однієї з попередниць КПЗУ є перебільшенням, оскільки ця організація була малочисельною групою, зібраною навколо кількох організаторів, надісланих до Східної Галичини Центральним комітетом УПСР⁷. Він також пише про історію зі згаданим Р. Сольчаником посланням УКП(б) до КРПП, відзначаючи, що його було перехоплено польською поліцією, тож партія-адресат не знала про існування цього документа⁸.

Серед нещодавніх робіт, у яких порушується ця проблема, варто назвати докторську дисертацію канадського історика Мі-

---

⁵ Текст названого документа без архівних сигнатур опубліковано у: *Гошовський А.* Ні слова про спокій! // Український календар — 1967. — Варшава: Українське суспільно-культурне товариство, [1966]. — С. 239–240. Галицька тематика у цьому посланні не порушувалася.

⁶ *Ibid.* — Р. 52–54.

⁷ *Radziejowski J.* The Communist Party of Western Ukraine, 1919–1929. — Edmonton: CIUS, 1983. — Р. 9–10.

⁸ *Ibid.* — Р. 24, примітка 50.

Сергій Гірік

хала Каспшака, присвячену ставленню Комуністичної робітничої партії Польщі до національного питання. Цей автор подає значною мірою спрощену та некоректну картину конкуренції територіально українських комуністичних партій, ігноруючи той факт, що КПСГ з одного боку та КП(б)У і УКП(б) з іншого діяли з різних боків фронту й у цілковито різних умовах: «За владу [в Україні. — С.Г.] боролися Комуністична партія Східної Галичини, заснована у лютому 1919, Українська комуністична партія (боротьбистів), заснована у березні 1919 [Sic! насправді в березні було лише затверджено перейменування УПСР на УПСР (комуністів-боротьбистів). — С.Г.] та Комуністична партія (більшовиків) України». Характеризуючи ідеологію УКП(б), історик зазначає, що вони являли собою приклад «особливого українського національного селянського комунізму» і «балансували на межі між критикою українського націоналізму та відстоюванням українських прагнень». За словами Каспшака, керівництво КРПП вважало, що комуністи-українці (тобто генетично пов'язана з боротьбистами КПСГ) «завжди перебуватимуть під впливом націоналізму». Історик твердить про неможливість для польської компартії відверто виступити проти «українського націоналізму УСРР» (під ним він розуміє прагнення КПСГ відокремити західноукраїнські землі від Польщі й приєднати їх до Радянської України) і саме цим пояснює вимушену згоду КРПП на включення до її складу Компартії Східної Галичини як автономної одиниці⁹.

Серед сучасних українських дослідників галицький вектор політики боротьбистів майже цілковито ігнорується. Зазвичай згадки про нього обмежуються фразами про те, що члени УКП(б) «проводили ефективну агітаційну роботу серед частин

---

⁹ *Kasprzak M.* Nationalism and Internationalism: Theory and Practice of Marxist Nationality Policy from Marx and Engels to Lenin and the Communist Workers' Party of Poland. PhD Thesis. — Toronto: University of Toronto, 2012. — P. 256–257. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/32787/5/Kasprzak_Michal_201203_PhD_thesis.pdf.

Червоної Української галицької армії, що опинилися в цей час на Поділлі» тощо¹⁰.

Одним із найбільш ранніх власне боротьбистських виступів, темою якого стала перспектива поширення революції на Галичину, стала промова Василя Еллана-Блакитного виголошена 10 березня 1919 р. на Третньому Всеукраїнському з'їзді рад. Коментуючи деякі статті проекту першої Конституції УСРР, він запропонував правки, покликані, за його словами, вибити ґрунт з-під ніг Директорії та посприяти переходу на прорадянські позиції населення Галичини та Волині¹¹.

Тема Галичини періодично підіймалася й у центральному органі партії боротьбистів — київській газеті «Боротьба», а також у виданнях регіональних осередків партії. Пожвавлення обговорення цієї проблеми можна було спостерігати двічі — навесні 1919 р. та протягом перших місяців 1920 р. У першому випадку це було викликано сприятливою для Червоної армії ситуацією на заході, у другому — спробою боротьбистів поширити свій вплив на бійців Червоної УГА.

Серед хронологічно найбільш ранніх матеріалів на цю тему слід згадати статтю «Забута країна», надрукована у березні 1919 року. Її автор (схований за криптонімом «П.В.») починає статтю з інвектив на адресу представників українських політичних кіл Галичини за їхню діяльність під час першої світової війни, неспроможність ефективно протистояти наступу польських військ після проголошення ЗУНР. Автор закінчує текст закликом до українського радянського уряду втрутитися в справи Галичини: «Для прискіпшення визволення галичан із ярма буржуазної кліки

---

¹⁰ *Нестеренко В.* Діяльність УКП(б) на Правобережній Україні // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 12. — Вінниця, 2007. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nzvdpu_ist/2007_12/sekcii/sekcija%20I/diyalnist%20ukp.pdf.

¹¹ III Всеукраїнський з'їзд рад. Стенографічний звіт / Ред. М. Рубач; передм. В. Затонського. — Х.: Видання Центрального архівного управління УСРР, 1932. — С. 203–204.

Сергій Гірік

український соціалістичний уряд повинен вжити якнайскоріше рішучих заходів. Час не жде. Треба до чести нашого уряду додати, що справа Галичини, справа чотирьох мільйонів селян для него байдужа — він нігде й ніколи одного слова про Галичину не згадує й не згадував, хоч це його обов'язок. Питання це повинно бути поставлено на чергу дня, відповіді на него очікує нетерпляче галицьке бідне селянство й робітництво. Забувати цеї Української Країни не можна»¹². Трьома днями пізніше в газеті було вміщено наступний текст на цю тему — відповідь на публікацію в газеті «Коммунист» (органі ЦК КП(б)У). Анонімний автор цієї нотатки (імовірно, ним був тогочасний редактор «Боротьби» Василь Еллан-Блакитний, котрий часто готував матеріали для полемічної рубрики «З газет») зосереджується на раптовості розгортання революційних подій у Галичині та особливо складному характері тамтешнього соціального конфлікту з огляду на одночасну ескалацію міжетнічного протистояння. Далі він критикує висловлену автором статті у «Коммунисте» думку, згідно з якою «Східна Галичина має населення з поляків, євреїв, русин; рівень розвитку всіх цих народів невисокий, через що ні один з них не може зайняти керуючого становища в країні», тож із цього регіону треба утворити окрему радянську республіку, а Західна Галичина, як територія з переважно польським населенням, має увійти до складу Польщі. Цю тезу автор нотатки у «Боротьбі» вважає виразом «точки зору польського імперіялізму, але не інтернаціоналізму», наголошуючи: «Неймовірно дивно те, що у той час, коли Галичина охоплена соціалістичною революцією, «Комуніст», іменно «Комуніст», а не який-небудь «Dziennik Kijowski», пропонує західню Галичину віддати Польщі, в даний мент — польській буржуазії, Польщі «od morza do morza», а східню Галичину обернути в Східну Республіку». Альтернативний сценарій розвитку подій у Галичині, запропонований «Боротьбою», виглядав так: «Позаяк на Україні йде соціалістична революція, краще було б, зрозуміло,

¹² П.В. Забута країна // Боротьба. — К., 1919. — 23 березня. — С. 1.

прилучити східню Галичину до України і ввести її в обійми Української Соц. Сов. Республіки; що ж до західної Галичини, то поки в Польщі панує реакція польської буржуазії, краще для Польщі і для західної Галичини було б оголосити останню Соціалістичною Совітською західною Галицькою Республікою»¹³. Таким чином було запропоновано сценарій створення у Західній Галичині польської радянської республіки, яка мала служити противагою Другій Речі Посполитій.

Ще за кілька днів у газеті побачила світло редакційна стаття «Україна — революційний шлях», у якій висловлювалися сподівання на швидке поширення радянської влади на Східну Галичину: «Соціалістична свідомість робітництва та трудового селянства Галичини, отих самих січових стрільців, пробуджується. В багатьох містах Галичини — повстання проти національної ради, закладаються ради. Червоні війська вже майже на кордоні Галичини і ще один могутній тиск і Галичина запалахне великою пожежею соціалістичної революції». У цьому дописі наголошується передусім на значенні Галичини як «революційного шляху» до Західної Європи, на можливості створити вісь «Будапешт-Львів-Київ» (публікацію здійснено майже одразу після проголошення Угорської Радянської Республіки)¹⁴. У тому ж числі «Боротьби» під псевдонімом «В. Галицький» було оприлюднено статтю, присвячену поточній політичній ситуації в Галичині та настроям серед галичан, котрі перебували у Наддніпрянщині. Її автор констатував від'їзд більшості західноукраїнських військових до Вінниці разом із Директорією та закликав тих із них, хто залишився в УСРР, приєднатися до Червоної армії¹⁵.

Невдовзі після появи цього циклу статей черговий пленум ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України (6–9 квітня

---

¹³ З газет. Простісенький імперіялізм // Боротьба. — К., 1919. — 26 березня. — С. 1.

¹⁴ Україна — революційний шлях // Боротьба. — К., 1919. — 1 квітня. — С. 1.

¹⁵ *Галицький В.* Приховалися... (Про орієнтацію галицької інтелігенції) // Боротьба. — К., 1919. — 1 квітня. — С. 3.

Сергій Гірік

1919 р.) розглянув питання про співпрацю з УПСР. У його постанові, зокрема, було сказано:

«Після докладного обговорення вирішено:

[...]

4. Організувати нелегальне представництво ЦВК в Галичині спільно з УСР (ухвалено одноголосно).

5. Загальні директиви про використання зв'язків УСР у Галичині для зміцнення впливу нашої партії (оприлюдненню не підлягає)¹⁶.

Важливо відзначити, що одночасно з цим було відхилено пропозицію про включення представників УПСР до уряду УСРР (уже 8 квітня пленум усе ж таки ухвалив рішення про надання представникам боротьбистів кількох портфелів у Раднаркомі республіки, змушений піти на поступки після одержання термінової телеграми від ЦК РКП(б))¹⁷.

Бажання використовувати налагоджені боротьбистами контакти в Галичині керівництво КП(б)У зберігало й пізніше. 4 червня 1919 р., тобто через два місяці після описаних подій, питання про роботу в цьому регіоні обговорювалося на засіданні Політбюро ЦК. Доповідь зробив Володимир Затонський, опісля було ухвалено рішення такого змісту:

«1. Боротьбу за захоплення влади в Галичині організувати разом з У.С.-Р.

2. Роботу провадити у формі спільної з У.С.-Р. великої бойової організації, надавши їй назву: Революційний Комуністичний Комітет Галичини.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 20, арк. 1 зв.

¹⁷ Там само, арк. 1 зв., 8 (текст телеграми від ЦК РКП(б)), 10 (оригінал відповідної постанови). Характерно, що резолюції цього пленуму ЦК КП(б)У про УПСР не вміщено до офіційного збірника постанов вищих партійних органів, натомість, його упорядники зробили обмовку про обговорення на пленумі «інших питань». Див.: Пленум ЦК КП(б)У. Киев, 6-9 апреля 1919 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 1. — К.: Политиздат Украины, 1976. — С. 56-58.

3. Комітет утворити з 5 людей; призначення кандидатів від Ц.К.К.П.У. доручити Організаційному Бюро разом з т. Затонським, а від У.С.-Р. увійти в домовленість персонально»¹⁸.

Поряд із тим галицька тема і далі епізодично з'являлася на шпальтах боротьбистських газет. Так, у червні того ж року у газеті полтавського губкому партії боротьбистів було надруковано статтю Василя Еллана-Блакитного «Що таке комуністи-боротьбисти», яка являла собою стислий нарис історії УПСР та основних ідеологічних положень цієї партії у контексті загальної військово-політичної ситуації тієї доби. У ній серед іншого було сказано: «Тепер вже майже вся Україна очищена від ворогів і червоне українське військо йде на допомогу пролетаріату й селянству Бессарабії, Галичини й далі — в спільці з працюючими усіх націй через трупи ворогів — до світлого царства Соціалізму»¹⁹. Таким чином один із лідерів партії пов'язував повторне порушення теми Галичини в діяльності своєї політичної сили з сучасними політичними та воєнними обставинами.

Протягом другої половини 1919 року галицьке питання зійшло з порядку денного політичного життя і фактично не згадувалося в публічних виступах боротьбистів. Причиною цього стала ліквідація УСРР, зайняття більшої частини території України військами Денікіна та Директорії, перехід боротьбистської мережі на місцях у підпілля і підготовка ними повстання проти білогвардійців. Ситуація змінилася взимку 1919–1920 рр., після повернення Червоної армії, коли представники УКП(б) увійшли до складу Всеукраїнського революційного комітету, що виконував функції республіканського уряду. У цей час ЦК партії боротьбистів почав активно працювати над поширенням свого впливу у середовищі бійців Української галицької армії, котрі перейшли на бік Червоної армії. Щоб досягнути цього результату, керівництво цієї партії ініціювало заснування паралельної

---

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 2, арк. 10. Підкреслення та закреслення в оригіналі, курсивом виділено рукописну вставку до машинописного тексту.

¹⁹ *Б-ий В. [Еллан-Блакитний В.] Що таке комуністи-боротьбисти (Історичний начерк) // Шлях боротьби. — Полтава, 1919. — 21 червня. — С. 3.*

Сергій Гірік

галицької організації з формальним статусом окремої партії — Української комуністичної партії (боротьбистів) Наддністрянщини (Галичини, Буковини та Угорської України). Характерним є озвучення в назві новоствореної політичної сили претензій на Закарпаття, хоча, звісно, реальний засяг її дій обмежувався середовищем бійців-галичан та нечисленних цивільних вихідців із західноукраїнських земель у Києві та на Поділлі. На відміну від неї, аналогічні проекти, створені протягом 1919–1920 рр. з ініціативи КП(б)У та РКП(б), обмежували заявлені межі свого впливу Галичиною та Буковиною (їхні назви звучали відповідно — Тимчасовий комітет комуністів Східної Галичини, Комітет Партії комуністів Східної Галичини і Буковини, Крайовий комітет КП(б)У Східної Галичини і Буковини). Цей факт, власне, відобразився і на назвах газет відповідних партійних організацій — боротьбистські друковані органи для галичан було названо «Наддністрянський комуніст» та «Галицько-буковинський комуніст», а більшовицький — «Галицький комуніст».

Обставини організації УКП(б)Н як дочірньої партії боротьбистів викладено в звіті про її організаційні збори 13 січня 1920 р., опублікованому у другому випуску «Наддністрянського комуніста». Характерно, що ці збори відкрилися виступом представника ЦК УКП(б) Михайла Панькова і саме він озвучив перед присутніми мотиви створення нової партії: «Геройське червоне військо вже розбило царських генералів Юденича, Колчака, «батька» Петлюру й добиває остатки денікінських банд, так що майже всю Україну очистило і наближається до границі Наддністрянської України. Тому необхідно негайно організувати ряди комуністичної партії, яка була б зв'язана з місцевими масами, то є з мійським і сільським пролетаріатом»²⁰. Після нього виступив Осип Устиянович, колишній член ЦК УСДП, що існувала в Галичині (автор допису в «Наддністрянському комуністі» помилково використовує для цієї партії назву «УСДРП

---

²⁰ Юр. Партійне життя. Зібрання комуністів Галичини, Буковини і Угорської України // Наддністрянський комуніст. — К., 1920. — 16 січня. — С. 1

Галичини»). Він розповів присутнім про діяльність лівого крила своєї партії та невдалу спробу перевороту у ЗУНР після наради УСДП у Станіславові²¹. Нижче у газеті було опубліковано відкритий лист Устияновича до керівництва УСДП, написаний у зв'язку з його переходом до УКП(б)Н, у якому політик обґрунтовував свій крок переходом військ Петрушевича на бік Денікіна та висловлював сподівання на вступ «усього пролетаріату України» до лав партії боротьбистів²².

У центральному органі УКП(б) також з'явилася повідомлення про створення цієї «дочірньої» партії. У ньому наголошувалося на значній ролі національних проблем у житті Галичини як країни «розвинутого парламентаризму», яка була «клясичною країною національної гризні і «соймових революцій»». За словами автора нотатки, у таких регіонах будь-яка спроба «механічного поширення впливу радянської влади зовні» може мати наслідком «підміну гасла громадянської війни гаслом війни національної». У зв'язку з цим він вважав за необхідне поширення там комуністичних ідей, із чим і пов'язав факт появи УКП(б)Н. Наприкінці повідомлення було окремо наголошено на ідейній і тактичній спорідненості новоствореної політичної групи з боротьбистами: «Варте уваги, що нова партія прибрала собі локальний відзначаючий додаток «боротьбисти» до загального імени «комуністів». Це має свідчити про прийняття основної тактичної лінії, якою відрізняється комуністична партія боротьбистів від других комуністичних груп»²³. Виступаючи на київській загальноміській конференції УКП(б), що відбулася приблизно одночасно зі створенням УКП(б)Н, Олександр Шумський також порушив питання розвитку комуністичного руху в Галичині та в Українській галицькій армії на Наддніпрянщині, пов'язавши його з перспективами руху революції на захід: «Важ-

---

²¹ Там само.

²² Устиянович О. До тіснішої і ширшої екекутиви і товаришів У.С.-Д.Р.П. Галичини і Буковини // Наддністрянський комуніст. — К., 1920. — 16 січня. — С. 2.

²³ Новий товариш // Боротьба. — К., 1920. — 14 січня. — С. 1.

Сергій Гірік

ний ще той факт, що більша частина війська Галичини перейшла вже на бік Червоної Армії і що в самій Галичині йде кипуча робота комуністів. Рух в Галичині і сам по собі має велике значіння, але удар цей крім того підводить нас до Карпатів — і це буде штовхан настільки сильний, що передасться всім народам заходу і це безперечно одізнеться на ході революції»²⁴.

Приблизно в той самий час роботу з галичанами активізувала і КП(б)У. У боротьбистах вона побачила конкурента, якого треба було позбавитись. Одним із кроків у цьому напрямку став інцидент із закриттям газети «Наддністрянський комуніст», формальним приводом для якого було оголошено брак паперу. Перебіг пов'язаного з цим конфлікту було викладено у відкритому листі Тимчасового окружного краєвого комітету УКП(б)Н до Всеукраїнському: «Газета «Н.К.» зачинена постановою Київського Губревкому від 16 січня ц.р. Мотив закриття — брак паперу в місті». Керівники «дочірньої» боротьбистської партії подали протест до губернського ревкому, мотивуючи необхідність продовження виходу свого органу тим, що ««Н.К.» є єдиним органом в даній мент, назначеним для Галицького пролетаріату; що події, які відбуваються (перехід Галицького війська на Радянський бік, підход Червоної армії до кордонів Галичини) конче потребують підготовки відсталого своєю соціальною свідомістю галицького пролетаріату до прийняття і розвитку в ньому ідей комунізму, що можливо перш за все через пресу». За їхніми словами, «[...] її [тобто заяву з протестом. — С.Г.] розглянули два т. т. члени Губревкому, представники від К.П.(б.)У., які зауважили, що на цю справу накладають своє рішуче veto, бо, мовляв, замість «Н.К.» — органу комуністів-боротьбистів Галичини буде виходити орган «Галицького Рев. комун. комітету» більшовиків Галичини. Отже виходить, що дійсною причиною закриття часопису є не брак паперу (як офіційно зазначено), а бажання т. т. більшовиків позбавитись

---

²⁴ Життя партії. Промова т. Шумського на Київській загальноміській конференції У.К.П.(б.) // Боротьба. — К., 1920. — 18 січня. — С. 1.

зайвого органу не підлеглої їм комуністичної формації та ціною закриття їх органу — збільшити кількість своїх. А тим збільшити свій вплив на маси»²⁵.

Після переїзду частини членів ЦК УКП(б) і, зокрема, Василя Еллана-Блакитного до Харкова з метою перемовин із ЦК КП(б)У про об'єднання партій, публікації на західноукраїнську тематику починають з'являтися і в тамтешній пресі. 27 січня 1920 р. у органі Харківського губкому боротьбистів було оприлюднено анонімну аналітичну довідку «Галицькі партії» з доволі поверховим оглядом спектру українських політичних сил Галичини австрійської доби і дошкульними випадками проти Націонал-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної партій. Докладніше спинившись на занепаді останньої, автор статті пише: «Найбільш свідомий галицький пролетаріят, розуміючи всю небезпеку, що грозила йому через [відсутність] провідного пролетарського центру, заклав підвалини Української комуністичної партії (боротьбистів) Наддністрянщини, що повинна влити в свої ряди весь розпорошений дезорганізований до цього часу галицький пролетаріят і повести його в рішучий і останній бій вкупі з армією пролетаріату всього світу з своїм відвічним ворогом — буржуазією». У дописі окремо наголошувалося, що визначальною рисою цієї новоствореної політичної сили є об'єднання в її лавах «пролетаріату міста і села»²⁶. У наступному числі «Пролетарської правди» було надруковано початок статті «Зі сходу на захід» (через помилку верстальників вона обривається на півслові). Автор цього матеріалу цитує уривки з Відозви ТОКК УКП(б)Н, вміщеної в першому числі «Наддністрянського комуніста», додаючи до них коментарі про працю боротьбистів серед бійців-галичан та про перспективи революції в Галичині²⁷.

---

²⁵ Лист до редакції. Від Тимч. Орг. Красового Комітету Наддністрянщини (Гал., Бук. і Угор. України) Української Комуністичної Партії (боротьбистів) // Боротьба. — К., 1920. — 28 січня. — С. 2.

²⁶ Галицькі партії // Пролетарська правда. — Х., 1920. — 27 січня. — С. 1.

²⁷ Зі сходу на Захід // Пролетарська правда. — Х., 1920. — 28 січня. — С. 1.

Орган вінницького губкому У КП(б) також сповіщав про організаційні заходи боротьбистів щодо створення паралельної партії для вихідців із західноукраїнських земель: «Змагаючись до об'єднання українських комуністичних сил, товариші комуністи-галичани і буковинці, що перебувають постійно на київському ґрунті, заснували Тимчасовий Краєвий Організаційний Комітет У.К.П.(боротьбистів) Наддністрянщини який являється об'єднуючим центром для комуністів Галич., котрі визнають програму комуністів-боротьбистів. Цей комітет приступив зараз до видавання свого органу «Наддністрянський комуніст»». Мету такого кроку автор статті бачив у бажанні опертися на місцеві сили, щоб експорт революції до західноукраїнських земель не відбувся шляхом їх простого захоплення: «Виходячи з założення, що комуністичне будівництво і встановлення радянської влади на території Галичини мусить бути переведене силами галичан, але в тісному порозумінні з комуністами України, комітет в своїй діяльності прийняв тактику комуністів-боротьбистів Наддніпрянщини. [...] комітет вислав своїх представників до деяких частин Галицької Червоної Армії з метою організації червоних осередків і ведення культурно-освідомлюючої роботи. Деякі члени комітету приїхали до Вінниці, щоб зблизька керувати роботою»²⁸.

Через місяць після описаних подій проблема паралельного існування серед галичан двох партійних організацій (боротьбистської та більшовицької) зберігала своє значення. Про це свідчить обговорення цієї теми на зборах комуністів-галичан та буковинців 27 лютого в Києві, під час якого питання поширення впливу цих партій серед галичан знову було пов'язане з перспективами руху революції на захід. У зборах узяли участь представники як більшовицької, так і боротьбистської організацій. Головував помічник командувача Червоної УГА Михайло Михайлик (більшовик, не галичанин). У своєму виступі згада-

---

²⁸ Партійне життя. Серед галичан-комуністів // Червона боротьба. — Вінниця., 1920. — 6 лютого. — С. 2.

ний на початку нашої статті Михайло Паньків (галичанин, став членом УКП(б) під час її утворення внаслідок злиття УПСР (к.-б.) з УСДРП(н.-л.), до якої належав перед тим) виступив за злиття партії боротьбистів із більшовиками у єдиній комуністичній партії, базованій передусім на місцевих кадрах. Михайлик заперечив йому, кинувши в бік УКП(б) закид у тому, що вона «криє в собі багато міщанських елементів»²⁹.

У цей час осередок УКП(б)Н розпочав роботу також у околицях Одеси, де навіть розпочалася підготовка до видання власної газети (цей задум не було втілено), про що сповіщалося у відділі партійної хроніки центрального органу боротьбистів: «Одеса. [...] Партійна праця ведеться теж серед галицького червоного війська, для якого незабаром гадаємо видавати газету при допомозі української комуністичної партії (боротьб.) Галичини»³⁰.

Прикметно, що у заклику до західноукраїнських робітників та селян вступати до лав партії боротьбистів, що друкувалося у органі новоствореної УКП(б)Н, вживалася назва УКП(б): «Робітники й селяни Наддністрянщини! Записуйтеся до партії пролетаріату України, Української комуністичної партії (боротьбистів)»³¹. Далі вміщувався стандартний текст аналогічного заклику, який неодноразово з'являвся в центральному та регіональних органах УКП(б); відмінність між цими закликами полягає лише в додаванні прізвищ Євгена Петрушевича та Юзефа Галлера до переліку «ворогів робочого народу» в «галицькому» варіанті, а також вказівці про те, що запис членів партії здійснює ТОКК УКП(б)Н, а не місцевий осередок УКП(б). Це свідчить про формальність окремішності «дочірньої» боротьбистської партії. Таке припущення підтверджується і відсутністю обговорення питання фінансування УКП(б)Н та її друкованих органів на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У (правляча партія

---

²⁹ Збори галичан та буковинців комуністів // Боротьба. — К., 1920. — 29 лютого. — С. 2.

³⁰ Життя партії // Боротьба. — К., 1920. — 2 березня. — С. 2.

³¹ Наддністрянський комуніст. — К., 1920. — 16 січня. — С. 1.

Сергій Гірік

надавала субсидії всім радянським партіям, частково забезпечуючи їхню видавничу діяльність). Найбільш імовірно, що витрати на друк «Наддністрянського комуніста» та «Галицько-буковинського комуніста» брав на себе центральний комітет УКП(б).

Проаналізовані документи свідчать про невипадковість появи «галицького вектору» політики Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів) / Української комуністичної партії (боротьбистів). Його формування стало логічним наслідком розвитку ідеологічних постулатів цієї політичної сили в тодішніх воєнних та політичних умовах. Спроба заснувати окрему західноукраїнську партію, котра б поділяла програмні цілі та тактичні методи УКП(б), свідчить про бажання УКП(б) розширити свій вплив за межі УСРР. Імовірною (хоча й не озвученою офіційно) причиною цього кроку може бути також відсутність на момент появи УКП(б)Н аналогічного більшовицького проекту — цей факт створював юридичні підстави для вступу новоствореної організації до Комуністичного Інтернаціоналу як представника Галичини. В умовах, коли формальною причиною відмови у прийнятті УКП(б) до Комінтерну було названо саме існування КП(б)У з наголошенням на неможливості вступу до Інтернаціоналу двох партій однієї країни, використання такого тактичного ходу виглядало цілком логічним.

Роман Тимченко

Мирон Тарнавський — командувач Української Галицької армії

Постать Мирона Тарнавського досить суперечлива в українській історії. Командувача Галицької армії, який уклав сепаратну угоду з Добровольчою армією А. Денікіна, і зараз неоднозначно оцінюють вчені. Одні його вважають зрадником соборності, інші доводять, що в тій ситуації це був єдиний правильний крок для порятунку залишків галицького війська. Більшість міфів навколо постаті М. Тарнавського виникла в результаті недостатнього знайомства з його спогадами й документами судової справи генерала. Тому наше завдання полягає не тільки в дослідженні біографії командувача Української Галицької армії, а й у подоланні заангажованих висновків історії його угоди з білогвардійцями. Це дозволить краще зрозуміти мотиви такого кроку М. Тарнавського і впливу на подальший розвиток українських визвольних змагань.

Мирон Омелянович Тарнавський народився 29 серпня 1869 р. в селі Бариліві (нині Львівська область) у сім'ї греко-католицького священика. Початкову освіту він здобув у сільській народній школі, однак змалку хлопця більше цікавила воєнна справа, а ніж наука. В дитинстві він любив гратися вогнепальною зброєю, одного разу навіть поранив служницю, а ще йому подобалося відстрілювати дичину¹. Крім цього захоплення, малий Мирон любив кататися на конях, влаштовувати перегони верхи на коровах по річці і їздити в собачих упряжках.

По закінченні сільської школи М. Тарнавський склав іспит до німецької гімназії в Бродах. Навчання не дуже приваблювало хлопця, особливо важко давалися іноземні мови. Зважаючи на незадовільні оцінки, батько перевів Мирона до Львівської гімназії, оскільки вважав, що нове оточення змінить його ставлення

---

¹ *Тарнавський М.* Спогади. — Львів, 2008. — С. 4.

до науки². Однак це не допомогло, і хлопець втік додому. Згодом за наполяганням батька він знову продовжив навчання в гімназії в Бродах, яку нарешті успішно закінчив. Після цього М. Тарнавського призвали на військову службу до австрійської армії й відправили на піврічні воєнні старшинські курси до Львова. По їх завершенню його прикріпили до 30-го батальйону польових стрільців у Бродах, де він успішно здав іспити й отримав звання лейтенанта.

Закінчивши строкову службу, М. Тарнавський опинився на роздоріжжі: уявляв себе і медиком, і техніком, і військовим. Але, як згадує він сам, «за п'янкими втіхами, як кінь, рушниця та дівчина, годі було серіозно що-небудь порішити. Думалося часом навіть про військовий фах, але своєрідне відношення нашого середовища до військовости відсувало цю думку на дуже далекий плян»³. Справа в тому, що воєнна людина фактично не могла одружитися на українці через велике подружнє придане (600 корон), що мала внести наречена (більшість українок були неспроможні це зробити), та й служба потребувала великих фінансових витрат.

Сприятливий збіг обставин дозволив Мирону влаштуватися працювати в Краєвій управі Львова, однак робота чиновником його не приваблювала. Тому, коли виникла нагода відновити військову службу, він, не думаючи, погодився. М. Тарнавський здав необхідні випробовування в 13-му батальйоні польових стрільців і розпочав службу у 18-му полку Краєвої оборони Перемишля. Відбувши сигналізаційний курс у 1896 р., через три роки у званні поручика, отримує наказ про передислокацію до Самбора. М. Тарнавський був палким патріотом українського краю. Він відвідує зібрання місцевої інтелігенції в будинку «Бесіди», де знайомиться з відомими політичними діячами — К. Левицьким і С. Сілецьким⁴. У Самборі Мирон у 1902 р. одружився й прожив там ще п'ять років. Згодом, на прохання самого

² Там само. — С. 5–6.

³ Там само. — С. 9–10.

⁴ *Тарнавський М.* — С. 21–22.

Тарнавського, його перевели до Золочіва. З 1909 р., отримавши звання капітана, почав активно займатися освітньою діяльністю в армії — викладав українську мову для військовослужбовців⁵. За безпосередньої допомоги М. Тарнавського українська громада купила велике казино, що стало центром українського національно-культурного життя міста, оскільки в ньому розмішувалися головні українські установи.

1912 р. в Габсбурзькій імперії проголосили часткову мобілізацію. Попрощавшись із рідними, командир із своєю сотнею рушив до Бродів, де йшла посилена підготовка стрільців. З початком Першої світової війни М. Тарнавський брав участь у військових діях на ділянці фронту під Радивиловим і Олієвом. У спогадах він відзначив, що «досвід, набутий в перших днях під Олієвом, був вихіснуваний опісля нами в польсько-українській війні»⁶. У перший рік війни він показав себе відважним командиром і був нагороджений високими бойовими австрійськими та німецькими відзнаками⁷. Його підрозділ воював під Красним, Львовом, Перемишлем, Красним Бузьком.

Під час одного з боїв М. Тарнавський отримав поранення і був відправлений до шпиталю, а повернувся на фронт весною 1915 р. вже під час наступу німецької й австро-угорських армій. У районі Золотої Липи командант куреня 35 полку М. Тарнавський зустрівся з представниками Українських січових стрільців — Д. Вітовським, В. Дідушком, М. Галушинським. Завдяки підтримці останнього наприкінці січня 1916 р. Мирона приділили до Коша й Вишколу УСС, що тоді перебував у Рогатинському повіті⁸. Згодом він разом з Вишколом переїхав до Розадова, де отримав звання майора. З приходом М. Тарнавського

---

⁵ Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський — життя і чин. — Львів, 2012. — С. 7–8.

⁶ Тарнавський М. Вказ. Праця. — С. 35.

⁷ Байло А. Мирон Тарнавський - військовий діяч // Держава та армія. — Львів, 2008. — С. 86.

⁸ Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський — життя і чин. — Львів, 2012. — С. 9–10.

стан цієї бойової одиниці значно покращився. Основну увагу при навчанні стрільців командир приділяв індивідуальній підготовці, насамперед, намагався виховати думаючого й впевненого в собі воїна, який володів би сучасними методами ведення бойових дій⁹. У липні 1917 р. М. Тарнавського призначили командуючим Легіону УСС. Він був палким прихильником всього українського. Радісно сприйнявши проголошення III Універсалу Центральної Ради, М. Тарнавський звернувся до австрійської влади з проханням дозволити влаштувати святкування, однак йому заборонили. Більше того, зважаючи на націоналістичні переконання Мирона, його перевели командувати 35 піхотним полком.

З часом, після укладання в лютому 1918 р. Брестського миру, разом з австрійськими й німецькими військами на чолі куреня 35-го піхотного полку М. Тарнавський перейшов на територію Наддніпрянщини. Однак командиром військового з'єднання був недовго. Невдовзі його призначили референтом для українських справ при штабі дивізії. В обов'язки М. Тарнавського входило запобігати й усувати будь-які непорозуміння, що могли виникнути між місцевим населенням і окупаційними військами під час перебування останніх на території України. Згодом він став офіцером штабу 54-ї дивізії в Жмеринці, де спільно з Д. Вітовським займався цивільними справами, зокрема паспортизацією населення, виїздами за кордон.

Нарешті, після численних перемін місця служби, 27 березня 1918 р. М. Тарнавського призначили комендантом табору військовополонених у Дарниці. Там він створив штаб — адміністрацію табору з числа наявних старшин, розподілив полонених на групи за військовим зразком і призначив із них командирів чот, сотень, куренів. Встановив зв'язок із австрійсько-шведською місією Червоного Хреста, яка реально допомагала в організації медичного забезпечення та харчування полонених. Перебуваючи на цій посаді, він формував із в'язнів окремі загони й від-

---

⁹ Байло А. Мирон Тарнавський — військовий діяч. — С. 86.

правляв їх до стрілецтва. Крім того, допомагав Є. Коновальцю у створенні куреню галицько-буковинських стрільців¹⁰.

Тим часом у Києві 29 квітня 1918 р. відбувся переворот — і до влади прийшов генерал П. Скоропадський, який проголосив утворення Української Держави у формі гетьманату. Одразу ж після перейняття влади П. Скоропадський намагався знайти порозуміння із Січовими Стрільцями. М. Тарнавський також радив Є. Коновальцю зберегти дане військове формування, хоча до нової влади ставився неоднозначно. Він підтримував гетьмана в його націоналістичних поглядах, але засуджував за московську орієнтацію. Врешті відзначив, що «[...] нинішня форма правління побудована на хибних основах і розвалить її сила нефальшованого ідеалізму і героїства»¹¹. Однак переговори П. Скоропадського з командиром військового формування Є. Коновальцем закінчилися невдачею, і курінь тимчасово розформували. Наприкінці серпня 1918 р. буде відновлено його функціонування, але місцем дислокації стане не Київ, а Біла Церква.

Активна позиція М. Тарнавського в справі відновлення могутності легіону Січових Стрільців викликала невдоволення в австрійських властей і його відкликали з Наддніпрянщини. Він отримав нове звання (підполковника) й призначення — став командиром полку піхоти поблизу Бірзули, який складався з чехів. Влада доручила йому важку місію — силою зброї придушувати виступи селянства проти окупаційних військ і місцевих поміщиків. Звісно, що такі накази викликали в М. Тарнавського відразу, він навіть боровся проти свавілля влади й військових ревізій майна й продуктів. На початку вересня полк перевели на італійський фронт, а М. Тарнавський став командиром куреня

---

¹⁰ Байло А. Діяльність Мирона Тарнавського в Наддніпрянщині у контексті проблем соборності України // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — Львів, 2011. — С. 138.

¹¹ Тарнавський М. Вказ. праця. — С. 66.

16-го Мазурського полку¹². Йому вдалося на короткий час відвідати Галичину, оскільки тяжко захворів і помер його батько Омелян.

Восени 1918 р. Перша світова війна підходила до завершення. Німеччина зазнала важких поразок на західному фронті, посталала загроза вторгнення військ Антанти до імперії Габсбургів. Щоб запобігти розпаду Габсбурзької імперії, 16 жовтня 1918 р. Карл був змушений видати маніфест про перебудову імперії на федеративних засадах. У ньому надавалося право самовизначення підкореним народам: «Австрія по волі моїх народів має стати союзною державою, в якій кожде плем'я на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм». Значну увагу цісар приділяв співпраці з національними радами, утворених з депутатів Державної Ради кожної нації, які повинні представляти інтереси свого народу у відносинах з австрійським урядом¹³. Такий перебіг подій викликав різну реакцію серед війська. «В одних на обличчі малювалося пригноблення й смуток, другі раділи, вже не закриваючи своїх почувань. — відмічав у спогадах М. Тарнавський. — Старшини-поляки заєдно збиралися у гуртки та оживлено радили над тим, як би то якнайшвидше перейти на службу своїй новій батьківщині»¹⁴.

Після розпаду Габсбурзької імперії 16-ий полк, що складався переважно з поляків, перейшов до Кракова. Там М. Тарнавський отримав відповідні документи й вирушив до Львова. Однак столиця Східної Галичини вже була захоплена поляками. Тут його арештували й переправили до табору військовополонених у Домб'ю¹⁵. Серед в'язнів поширювалися думки, що Антанта вирішить польсько-українське протистояння на користь українців. Однак нічого не змінювалося. М. Тарнавського не покидала надія повернутися на Україну й допомоги західноукра-

---

¹² Байло А. Діяльність Мирона Тарнавського в Наддніпрянщині у контексті проблем соборності України // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — Львів, 2011. — С. 139-140.

¹³ Діло. — 1919. — 19 жовтня.

¹⁴ Тарнавський М. Вказ. праця. — С. 88.

¹⁵ Якимович Б. Вказ. праця — С. 14-15

їнській республіці у війні з Польщею. Через збіг обставин, зважаючи на шлункову хворобу, після Різдвяних свят його відпустили.

Повернувшись до Станіслава, тимчасової столиці Західно-Української Народної Республіки, М. Тарнавський зустрівся з державним секретарем військових справ Д. Вітовським. У лютому 1919 р. Мирона призначили командиром групи «Схід», що згодом стане II корпусом Української Галицької армії. Перше, що вразило нового командира на фронті — це діаметральна відмінність від тодішньої австрійської армії часів Першої світової: «Хай скаже той, що має бодай яке-небудь відношення до військовости, яке пригноблююче вражіння робить на чоловіка вид машеруючої частини, що в ній бачиться щодругого стрільця, зодягненого в якусь купецьку кацабайку, і щочетвертого в довгому по кістки кожусі, до того ж в якійсь волохатій кучмі на голові. Мені хотілося на цей вид так голосно завити, як хотів би це зробити диригент хору, в якому один голос тягнутиме на кварту чи квінту інакше від другого»¹⁶. Однак із часом він при звичаївся до такого різноманітного військового обмундирування, оскільки, як згадував сам М. Тарнавський, під численними кітелями бачив тисячі відданих батьківщині сердець.

Осадний корпус М. Тарнавського двічі брав участь у штурмі Львова. У лютому, коли до Східної Галичини прибула антантівська місія Ю. Бартелемі, він змушений підписати з поляками перемир'я. Однак переговори з європейськими послами були безрезультатними, оскільки останні висували неприйнятні для українців вимоги — відмова від Львова і Дрогобицько-Бориславського басейну. Звісно, що уряд ЗУНР на такі умови погодитися не міг.

У березні 1919 р. командування УГА готувалося заблокувати Львів з боку Перемишля й розпочати другий етап Вовчухівської операції, який був направлений на визволення Львова. 5 березня українська артилерія почала обстріл міста,

---

¹⁶ *Тарнавський М.* Вказ. праця. — С. 100.

тим часом вибухи пролунали й у південній частині міста, що викликало паніку. Виникла сприятлива нагода для штурму, однак командуючий II корпусу УГА М. Тарнавський відмовився це зробити, аби не ризикувати. Пізніше польські військові історики зауважили, що це була невиправна помилка українців¹⁷.

Кінець весни-початок літа 1919 р. відзначився погіршенням політичної й військової ситуації для ЗУНР. Широкомасштабний наступ поляків змусив Галицьку армію відступати. Переломним моментом у боротьбі Польщі з галичанами став вступ у військові дії армії Ю. Галлера, яка прибула в кінці квітня до Варшави для боротьби з більшовиками й була направлена проти УГА. 16 травня армія Ю. Галлера, у результаті наступу на Волині, захопила Луцьк із величезними трофеями, таким чином залишила українські війська без тилу. Згодом поляки здобули Тернопіль і Волочиськ.

На початку червня галицький уряд призначив Є. Петрушевича Диктатором, а армію очолив наддніпрянський генерал О. Греков, який керував наступом УГА проти поляків, що ввійшов в історичну література під назвою «Чортківська офензива». Саме бригада М. Тарнавського прорвала ворожий фронт і розпочала похід на Львів. О. Греков вирішив об'єднати I-ий і II-ий корпуси в групу М. Тарнавського, якому в той час присвоїли звання генерала-четаря. Його група фактично дійшла до Львова, однак через брак боєприпасів і виснаженість українського війська змушена була відступити.

Варто відзначити, що Чортківський наступ негативно відбився на операціях Наддніпрянської армії. Поляки, атаковані частинами генерала О. Грекова, звільнили лінію Збруча, почали евакуацію Збаража, Тернополя й припинили натиск на більшовиків з боку Радзивилова на Дубно-Кременець. Червоні використали це й стали наступати з північного заходу на Волинську групу армії УНР. Така різновекторність у командуванні україн-

---

¹⁷ Західно-Українська Народна Республіка: ілюстрована історія. — Львів, Івано-Франківськ, 2008. — С. 341.

ським військом негативно позначилася на розгортанні соборних визвольних змагань 1918–1920 рр. Недарма М. Тарнавський відмічав, що ще в червні «треба було творити одну суцільну українську армію з одним авторитетним командуванням та покінчити з «двома Українами», між якими трохи не приходило до отвертого бою. Але люди, що кермували тоді долею народу, на те не були спосібні»¹⁸. Таким чином, М. Тарнавський уже тоді визначив, що існування двох незалежних центрів, двох частин України в умовах ворожого ставлення сусідів, веде до загибелі української державності. Його твердження дійсно відображають тогочасну політичну ситуацію. С. Петлюра і Є. Петрушевич дбали більше про власні інтереси, про свій авторитет і владу, а не соборницькі ідеї України. Кожен боявся втратити владні прерогативи, а тому про жодні компроміси не могло бути й мови.

Міжнародна ситуація також складалася не на користь українців, однак давала змогу сконсолідувати їм свої сили. 25 червня Рада Чотирьох Антанти прийняла рішення про окупацію краю поляками до річки Збруч. У такий скрутний для Галицької армії час постала проблема її ліквідації, і керівництву потрібно було шукати швидких адекватних рішень. УГА мала або відступити за річку Збруч на територію Великої України, або використати інші засоби для боротьби за Галичину. Угода з Польщею була неприйнятною, тому Диктатор розглянув можливість союзу з Радянською Росією. «Не маючи віри в Україну, д-р Петрушевич оглядався тривожно в сторону большевиків, які заливали українські простори», — писала газета галицької соціал-демократії «Боротьба»¹⁹. Однак радянська сторона висунула неприйнятні умови: розрив із С. Петлюрою й перехід УГА під єдине командування Червоної армії. До Чорткова прибула навіть делегація від Радянської Росії, але Є. Петрушевич її не прийняв. Врешті Диктатор вирішує шукати порятунку за Збручем у Наддніпрянської України.

---

¹⁸ *Тарнавський М.* Вказ. праця. — С. 107

¹⁹ *Боротьба.* — 1919. — 29 жовтня.

5 липня Є. Петрушевич призначив М. Тарнавського командиром Галицької армії. Це пов'язано зі спробою порозуміння з С. Петлюрою, який негативно ставився до О. Грекова через проведений ним Чортківський наступ. Хоча сам Диктатор ще деякий час вагався. Своє зволікання Є. Петрушевич пояснював тим, що представники УНР вели демагогічну агітацію про розпад ЗОУНР, наддніпрянські агенти намагалися підірвати бойову міць Галицької армії, а вороги ЗОУНР знайшли собі притулок на Великій Україні. Однак військова ситуація погіршилася, і Є. Петрушевич врешті погодився перевести УГА до Наддніпрянщини.

Українська Галицька армія змушена була відступити на територію Великої України. «Були то страшні дні. З одного боку напірали Поляки, з другого большевики. Територія обох українських держав займала дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу і від заходу...», — писав очевидець тих подій О. Назарук²⁰.

Після переходу річки Збруч першочерговим завданням українських армій було визначення напряму спільного удару. Головному Отаману запропонували декілька планів військової кампанії: похід на Київ; похід на Одесу та Херсон. Для С. Петлюри найважливішим було здобуття Києва. Більшість політиків і військових — як наддніпрянців, так і галичан — виступала проти цього походу. НКГА на чолі з М. Тарнавським вважала, що в першу чергу треба йти на Одесу, бо там не зустрінуть сильного опору, клімат м'якший і можна отримати допомогу через море амуніцією та боєприпасами. Зрештою, за наполяганням С. Петлюри 12 серпня шойно утворений для координації дій Штаб Головного Отамана видав наказ про наступ українських армій, де основним напрямом удару визначено взяття Києва, а побічним — Одеси²¹.

²⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні. — Нью-Йорк, 1978. — С. 182.

²¹ Центральний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 151.

Похід УГА й Дієвої армії на Київ став вершиною спільної боротьби за незалежність, однак через нечіткість позиції вищого керівництва та самовільні дії командуючого операцією генерала А. Кравса місто не було втримано.

Після відступу українських військ із Києва ситуація погіршилася: з'явився новий ворог — Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР) на чолі з А. Денікіним, а українські частини вразила епідемія тифу. Є. Петрушевич і Галицька армія не бажали вступати в безперспективну війну з Добрармією, яку підтримувала Антанта, вони ще вірили в справедливе вирішення галицького питання на Паризькій мирній конференції.

Зважаючи на загрозливе становище армії (виснаженість, хвороби, нестача боєприпасів), НКГА все більше схилилися до союзу з білогвардійцями. Дезорієнтували галичан і денікінці, які, потрапивши в український полон, на допитах говорили, що хочуть перемогти й поляків. Тому 20 жовтня НКГА звернулася до Є. Петрушевича з проханням вислати О. Назарука й В. Давидяка для переговорів з А. Денікіним, однак їм відмовили через відсутність потреб у цьому. Друга телеграма М. Тарнавського, де вказувалося на важливість порозуміння з А. Денікіним, взагалі залишилася без відповіді.

В. Панейко намагався вмовити Є. Петрушевича в необхідності військового співробітництва з Добрармією. Він зазначав, що Мирна конференція виключила з порядку денного питання галицької справи, а оголошення війни ЗСПР викликало в Антанти обурення. Англійці увійшли в тісну конвенцію з А. Денікіним і «дали йому вільну руку також в справі України». Поляки ж ведуть подвійну гру: підтримують С. Петлюру проти А. Денікіна, у той же час пропонують йому союз проти українського сепаратизму²².

Саме в таких умовах очільники УГА М. Тарнавський і А. Шаманек пішли на переговори з денікінцями. 25 жовтня 1919 р. до командування Добрармії відправлено делегацію

---

²² *Панейко В.* З'єднані держави Східної Європи. — Відень, 1922. — С. 80.

в складі отамана О. Лисняка, сотників О. Левицького й Г. Куріци. Офіційно вони мали висловити протест з приводу жорстокого ставлення білогвардійців до військових полонених і розпочати переговори в справі їх обміну; неофіційно — з'ясувати можливості, за якими Добрармія змогла б укласти перемир'я з українськими військами. Зважаючи на те, що Галицька армія була екстериторіальною, Я. Слащов погодився на переговори. Воїнів Дієвої армії він вважав громадянами колишньої Російської імперії, а тому запропонував їм скласти зброю²³. У свою чергу, узгодивши дії із своїм командуванням, Я. Слащов надав проект договору з УГА, за яким вона в повному складі перейде до Добрармії й не вестиме військових дій проти армії С. Петлюри. Генерали ЗСПР давно прагнули послабити українські сили, тому й вирішили підписати цю угоду. З такими умовами посланці повернулися до Вінниці.

2 листопада М. Тарнавський звернувся до Є. Петрушевича з приводу складного становища армії, він вимагав розпочати переговори з Добрармією, аби «оминути» катастрофу²⁴. Наступного дня О. Лисняк повідомив Диктатора про зв'язки УГА з денікінцями. Тоді Є. Петрушевич скликав на нараду представників Галицької армії для обговорення можливо союзу з білогвардійцями, де виникла гостра дискусія з цього приводу. Врешті вирішили на державній нараді добиватися від представників уряду УНР розпочати спільні переговори з А. Денікіним.

У зв'язку із складною ситуацією на фронті за пропозицією командуючого армією УНР В. Сальського 4 листопада 1919 р. скликали нову нараду в Жмеринці, на якій були присутні С. Петлюра і Є. Петрушевич, а також військові й цивільні керівники української держави. М. Тарнавський й А. Шаманек не з'явилися.

У ході наради Диктатор ЗОУНР отримав телеграму, у якій говорилося, що в разі неприйняття визначеного рішення НКГА

---

²³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії [1919–1920 рр.]. — Нью-Йорк, 1974 — С. 93.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 123. — Арк. 19–19зв.

буде сама вести переговори. «Пан Тарнавський сміє в такій скрутній хвилині ставити мене в таке важке положення і посилає мені погрози, — говорив Є. Петрушевич. — Я витягну як найдалі йдучі консеквенції». Для нього такий перебіг справ також був неприємним. С. Шухевич повідомив Диктатора, що М. Тарнавський пішов на цей крок аби допомогти Є. Петрушевичу: «Тепер в разі потреби можете покликуватися на це, що армія на вас натискає — зовсім природно в тім випадку, коли ви хочете переговорів з Денікіном»²⁵. Однак Диктатор погоджувався укласти угоду з денікінцями лише у випадку переговорів С. Петлюри з більшовиками, а Головного Отамана запевнив, що чутки про сепаратні взаємини НКГА та ЗСПР не відповідають дійсності.

Наступного дня командувач УГА відправив нову делегацію на чолі з А. Ерле вести переговори з представниками ЗСПР. 6 листопада 1919 р. на ст. Зятківці повноважні делегати генерала М. Тарнавського підписали угоду між УГА й Добровольчою армією, за якою Галицька армія переходила в повному складі в розпорядження керівництва ЗСПР через коменданта військ Новоросійської області. Також зазначалося, що «при вищім штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру»²⁶.

Сучасники тих подій неоднозначно ставилися до укладеної угоди НКГА з Добрармією. Сам М. Тарнавський, виправдовуючись, зазначав, що в першу чергу він був відповідальним за боездатність армії, а переговори носили суто військовий характер й не мали політичного підґрунтя²⁷. «Для мене договір з Денікіном був тільки хвилевою перешкодою, — зазначав генерал. —

---

²⁵ Шухевич С. Спомины з української-галицької армії (1918–1920). — Ч. 3. — Львів, 1929. — С. 91,95.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 9–9зв.

²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАЛ). — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 1–2.

Я йшов на те зі свідомим розчисленням, що при першій сприятливій нагоді розірву хвилеву залежність, в яку ми попали. Ніколи я не робив отих важливих кроків сам, але завжди радився мого оточення, й тому майже всі мої почини були висловом збірної волі старшинства»²⁸. Отже, ці слова підтверджують правильність дій генерала, який намагався ціною сепаратної угоди врятувати залишки українського війська.

Наддніпрянці ж вважали союз УГА з Добрармією зрадою. Зокрема, прем'єр уряду УНР І. Мазепа заявив: «Зміст договору був страшний»²⁹. Пізніше С. Петлюра в листі до Ю. Гуменюка відзначав: «Зрада галицької армії [...] поставила як мене так і уряд УНР перед непереможною ситуацією існування більш зміцнених ворожих сил, які не мали ні своїх «галичан» ні своїх «наддніпрянців», — а замість цього мали єдність і координацію національних зусиль»³⁰. «Ця зрада нанесла останній і найдужчий удар урядові УНР і взагалі Українській революції, показавши перед народом жакливе обличчя буржуазної реакції», — писав М. Шаповал³¹.

Після переходу УГА до А. Денікіна газета «Україна» від 12 листопада надрукувала замітку В. Сальського «Диктатура нас губить» із звинуваченням не тільки на адресу УГА, але й самого Є. Петрушевича, який нібито керував усім цим процесом. За його словами, галичани прийшли в Наддніпрянщину, щоб своїми руками зруйнувати те, чого не могли зробити ні більшовицькі, ні денікінські армії. «Сама Диктатура і виконавець її волі — Начальна Команда Галицької Армії, — писав В. Сальський, — пограбувала наше майно, довела до жебрачої торби нашу наддніпрянську армію. Ми можемо в короткім часі стати свідком страшної братерської різни, помсти брата Над-

²⁸ Тарнавський М. Вказ. праця. — С. 143.

²⁹ Мазепа І. Україна в огні і бурі революцій, 1917–1921. — К., 2003. — С. 307.

³⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — С. 453.

³¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма: (Виклади в Америці). — Прага, 1927. — С. 158.

дніпрянця над невинним братом Наддніпрянцем»³². Проте вже 13 і 14 листопада вийшли нові замітки, відповідно «Зрада Тарнавського» та «Історичний момент», де засуджувалися лише дії М. Тарнавського й А. Шаманека, а уряд і УГА вже не звинувачували в зазначених подіях³³.

У дусі інших заяв наддніпрянців фронтова газета УНР «Український козак» підсумовувала, що переговори з денікінцями «це гірше, як би братам Галичанам запропонувати федерацію з Поляками, котрі зараз займають Галичину і не малиби з неї вийти!»³⁴.

Пізніше відомий український діяч А. Жук у листі до С. Петлюри вказав причини переходу УГА Збруча: «...Ваша польська (і румунська) орієнтація, початки якої, як бачите, сягають трошки далше, ніж дата переходу галицької армії до Денікіна, була властивою політичною причиною того переходу». Він називає зовнішньополітичну позицію С. Петлюри «глупою» й підкреслює, що галичани те бачили й «не могли добровольно йти в петлю, яку — свідомо чи несвідомо — для них в'язали, та льюально Вас підтримували, аж доки не стало фізичної змоги»³⁵.

Через деякий час стало відомо про сепаратну угоду М. Тарнавського з А. Денікіним. С. Петлюра, дізнавшись про «зраду» командувача УГА, вимагав від Є. Петрушевича розстрілу. Однак Диктатор відмовив, посилаючись на європейські закони й правила війни. Він вважав, що подальшу долю генерала має вирішити суд. Усе ж 11 листопада Є. Петрушевич і С. Петлюра наказали арештувати М. Тарнавського та осіб, які брали активну участь в укладанні цієї угоди, як зрадників держави³⁶.

---

³² Україна. — 1919. — 12 листопада.

³³ Там само. — 13 листопада; Там само. — 14 листопада.

³⁴ Український козак. — 1919. — 25 вересня.

³⁵ *Добржанський О., Старик В.* Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). — Чернівці, 2009. — С. 455.

³⁶ ЦДАВО України. — Спр. 60. — Арк. 165; ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 7.

Суд над М. Тарнавським і А. Шаманеком відбувся 13–14 листопада у Вінниці. Навряд командуючий УГА укладав угоду з Добрармією з власної ініціативи, адже Є. Петрушевич з самого початку намагався якнайшвидше ліквідувати протиденікінський фронт. Та й М. Тарнавський на судовому засіданні підтверджував, що підписував договір з відома Є. Петрушевича. У телеграмі виконуючого обов'язки міністра закордонних справ М. Багриновського до М. Тишкевича від 10 січня 1920 р. підтверджуються ці припущення: «Тарнавський довів документами, що йому було наказано Диктатором Петрушевичем вчинити в листопаді ту ганебну зраду і він, яко військовий мусив виконати наказ свого начальства»³⁷.

Під час допиту командувач УГА відзначив, що після переходу Збруча він повідомив Головного Отамана, що «борьба на два фронта з такими силами неможлива. На мій запит, що буде з Денікіном, сказав мені п. Головний Отаман, що він Денікіна не боїться, та що 60% його армії перейде на нашу сторону [...] Замість, щоби 60% його армії перейшло до нас, виявилось це, що багато людей наддніпрянської армії перейшло до него. А тут в армії показується чимраз більше брак озброєння, брак муніції, брак ліків, денно гине чимраз більше людей». М. Тарнавський відзначив, що на нараді в Жмеринці Є. Петрушевич «на ті усліви годиться, тільки не має як виїхати з своїм державним майном з Кам'янця». Генерал наголошував, що жодної угоди проти наддніпрянської армії він не підписував, а тому не вважає себе винним, до того ж Є. Петрушевич знав про весь перебіг подій. М. Тарнавському приписали й іншу невинуватну помилку Галицької армії — його звинуватили в причетності до відступу з Києва під тиском денікінців наприкінці серпня 1919 р. Командувач УГА на це відповів, що «Київ зів'язаний не через зраду одного або другого, а тільки тому, що Добровольці були сильніші і в місті зорієнтувалися краще

---

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 114.

і скорше»³⁸. Звісно, що його слова не є безпідставними, адже командування Галицької армії наполягало на наступі українських армій на Одесу, а С. Петлюра омріяною ціллю вважав Київ. Українська влада не врахувала, що війська Добармії, які паралельно наступали на більшовиків лівим берегом Дніпра, розпочнуть військові дії проти українців.

Можливо, Диктатор і погодився на судовий процес, щоб виправдати себе перед урядом УНР. Командирів Галицької армії понизили у посадах. На чолі УГА став генерал О. Микитка, а шефом штабу генерал Г. Ціріц. Згодом засуджені командири УГА були реабілітовані. А. Шаманек став комендантом першого корпусу УГА, а М. Тарнавський після хвороби О. Микитки 16 грудня 1919 р. знову очолив армію. Наприкінці року, коли виникла можливість об'єднати дві українські армії, М. Тарнавський дав згоду. Він залишався до останнього відданим своїй справі воєначальником, який намагався за будь-яку ціну врятувати бійців Галицької армії.

24 грудня у Вінниці було підписано формальний договір про злуку обох армій. За ним Галицька армія переходила з дня творення уряду УНР в його розпорядження й мала виконувати накази до того часу, поки не буде відкликана до Наддністрянщини, але зберігала за собою свою організаційну самостійність³⁹. Однак роз'єднаним арміям було важко втілювати угоду в життя. Дієва армія мусила в цей час якнайшвидше рухатися на схід, щоб відірватися від ЗСПР і тим самим уникнути небезпечних з ними боїв. А малорухливі галицькі угруповання взагалі були оточені більшовиками й денікінцями. Крім того, про сам факт підписання договору командування армії УНР через комунікаційні складнощі довідалося лише 3 січня 1920 р.

М. Тарнавський знаходився серед війська, що рухалося на південь. Величезна кількість хворих стрільців затримувала

---

³⁸ ЦДІАЛ. — Арк. 2-2зв.

³⁹ Biblioteka narodowa w Warszawie. — Archivum im. Tarasa Szewczenki. — Skr.23.XXIV.32. — Ark. 168–169; ЦДАВО України. — Ф. 3933. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 4.

швидке пересування частин УГА. Командуючий Галицької армії зрозумів, що врятувати залишки галицького війська за допомогою Добрармії не вийде й тому відмовився виконувати наказ Н. Шиллінга про передислокацію військ до Одеси. Натомість дав розпорядження залишатися в Бірзулі. У нього було два виходи із критичної ситуації: можливість приєднатися до партизанських військ М. Омеляновича-Павленка, що саме здійснювали свій перший Зимовий похід, або порозумітися з більшовиками. Адже на початку січня представники УГА (Г. Давид, Н. Гірняк, І. Курах та інші) утворили у Вінниці революційний комітет і уклали з представниками подільського ревкому угоду про перехід Галицької армії під їхнє підпорядкування. 15 січня М. Тарнавський передав командування О. Микитці, який вирішив не поривати зв'язку з Добрармією й виконувати наказ про відвід УГА на території Румунії.

Сам М. Тарнавський змушений був переїхати до Балти, де кожен день із тривогою чекав свого арешту. Через щасливий збіг обставин йому вдалося уникнути депортації, і після короткочасного перебування в Балті він разом із сином Омеляном оселився в Києві, де й прожив до приходу об'єднаних українсько-польських сил. 16 липня М. Тарнавський повертається до Галичини з наміром виїхати до Чехословаччини. Однак 21 липня 1920 р. генерала арештували поляки в с. Васючині поблизу Рогатина й ув'язнили в таборі полонених у Тухолі. Через п'ять місяців його звільнили, і він повернувся в Золочів до сім'ї.

М. Тарнавський довго не міг визначитися, чим себе зайняти в мирний час. Саме тоді Центробанк Львова (заснований К. Левицьким) вирішив провести парцеляцію маєтку в с. Черниці (на Брідщині) і доручив цю акцію М. Тарнавському. Колишній командир УГА з радістю прийняв пропозицію й переселився жити в село. Його дружина з двома синами, Омеляном і Зиновієм, залишилася в Золочеві.

У 1925 році у Львові виникло товариство «Молода громада», яке з часом утворило Фонд Ветеранів, що дбав про колишніх воїнів — призначав їм пенсії. Так М. Тарнавський

добився, щоб і йому виплачували пенсію, але як колишньому офіцеру австрійської армії, а не галицької. Кожного року він відвідував меморіал воїнів УГА на Янівському цвинтарі у Львові і з боєм переживав поразку визвольних змагань українців 1918–1920 рр.

Крім того, М. Тарнавський підтримував дружні стосунки з митрополитом А. Шептицьким. Вони зустрічалися на Зелені свята та під час відправлення панахид за загиблими воїнами. Про поважне ставлення А. Шептицького до генерала свідчить факт запрошення разом відпочити в митрополичих палатах у Карпатах. Активно співпрацював колишній генерал і з Науковим товариством ім. Шевченка. У 1936 р. його запросили на відкриття Музею воєнно-історичних пам'яток виступити із вітальним словом. У політичному житті М. Тарнавський участі не брав, оскільки вважав себе людиною військовою. Хоча серед представників Українського національного демократичного об'єднання було багато друзів, колишніх фронтовиків, які неодноразово його закликали до вступу в організацію⁴⁰.

Помер Мирон Омелянович Тарнавський 29 червня 1938 року. В останню дорогу із собору святого Юра на Янівське кладовище генерала супроводжувало близько 20 тисяч осіб, а польські поліцаї віддавали честь.

М. Тарнавський — це людина з великої літери, справжній патріот своєї Батьківщини. З початком Української революції виступав за свободу рідного краю, мужньо вів за собою численні військові об'єднання, що очолював, а згодом і Українську Галицьку армію. Договір УГА з Добрармією, який деякі дослідники вважають зрадницьким, був вимушеним кроком, на який пішов М. Тарнавський задля порятунку залишків власної армії в боротьбі з трьома ворогами: більшовиками, денікінцями й епідемією тифу. Невдале завершення боротьби українців за своє самовизначення перешкодили йому стати справжнім національним героєм, яким, безумовно, він є.

---

⁴⁰ Байло А. Співпраця генерала Мирона Тарнавського з ветеранськими організаціями УГА у 1921–1938 рр. // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. — 2010. — № 670. — С. 141–144.

Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки

Життя видатного українського військового діяча, генерал-хорунжого Армії УНР Юрія Тютюнника (1891–1930 рр.) вже не одне десятиліття привертає до себе увагу істориків. Активною участю в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. — один із ініціаторів і заступник Командарма у Першому Зимовому поході, начальник Партизансько-повстанського штабу, який готував загальноукраїнське повстання, командувач Повстанчою армією в Другому Зимовому поході, він здобув славу одного із найвідоміших борців за незалежність України у ХХ столітті. Однак після того як Тютюнник був захоплений співробітниками ГПУ і погодився на співпрацю з «органами», ставлення до нього з боку лідерів УНР, військових, української інтелігенції і навіть селянства змінилося на діаметрально протилежне. Глибоких трансформацій зазнав і світогляд самого діяча: від показової лояльності до радянської влади у перші роки життя в УСРР до абсолютного її несприйняття напередодні арешту 1929 р.

Хоча життя і діяльність Ю. Тютюнника висвітлені набагато краще, ніж біографії абсолютної більшості керівників визвольної боротьби українців 1917–1921 рр., все ж відомо про нього надто мало. Передусім, це стосується «радянського» періоду в біографії Ю. Тютюнника, який розпочався із його виведення в результаті чекістської операції з Польщі на територію УСРР і завершився розстрілом 30 жовтня 1930 р. У значній мірі такий стан історіографії проблеми зумовлений недостатньою кількістю й низькою інформативністю введених в науковий обіг історичних джерел. По-новому подивитися на Ю. Тютюнника, а можливо навіть змінити існуючі уявлення, допоможуть матеріали особистого архіву діяча і документи органів ГПУ, віднайдені нами в архівах сучасних українських спецслужб — Галузевому

державному архіві Служби зовнішньої розвідки України і Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Другим Зимовим походом частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в радянську Україну в жовтні-листопаді 1921 р. завершилися національно-визвольні змагання українців за власну державність. Ця поразка завдала непоправної шкоди авторитету Державного центру УНР і особисто Головного отамана С. Петлюри. Кола української політичної еміграції в Польщі охопили настрої близькі до розпачу, адже зазнали краху надії на всенародне повстання, а з ними — швидке повернення на Батьківщину. Трагедія під Базаром і поразка походу змінили ставлення до Ю. Тютюнника з боку Головного отамана Симона Петлюри і його оточення, стосунки між ними стають відверто прохолодними.

Утім, незважаючи на всю складність ситуації, ані один, ані інший не збиралися припиняти боротьби за державну незалежність України. Повернувшись до Польщі в кінці грудня 1921 р., Ю. Тютюнник із родиною нелегально оселяється у Львові. Із наказу Головного отамана, він продовжує антибільшовицьку підпільну роботу, отримуючи упродовж січня-травня 1922 р. фінансову допомогу від уряду УНР у розмірі 30 тис. марок польських щомісяця. Однак становище уряду з часом ставало складнішим і, ймовірно, тому Ю. Тютюнник вирішує продовжувати боротьбу самостійно, без будь-якої підтримки Державного центру УНР.

Він намагається налагодити стосунки із співзвучними собі силами в колах української еміграції в Румунії та Польщі, із цією метою здійснює поїздки до Чернівців, Кишинєва та інших міст. Водночас, підтримує зв'язки із колишніми соратниками по підпіллю. Із наказу Ю. Тютюнника в Україну переходили повстанські загони, що проводили антибільшовицьку боротьбу. Приміром, в серпні 1922 р. М. Палій-Сидорянський зі збройним загоном пробрався до Дніпра, усуваючи на шляху чекістські відділи. Тютюнник ретельно вивчав радянську пресу, збирав дані про соціально-економічне становище в радянській Україні,

антибільшовицькі виступи українського населення. Він вважав, що політика більшовиків є злочинною і обов'язково призведе до розпаду більшовицької системи, а завдання української політичної еміграції пришвидшити цей процес. Частиною політичної діяльності Ю. Тютюнника була його публіцистика. В західно-українських часописах «Заграва» і «Літературно-науковий вісник» виходили його спогади присвячені національно-визвольним змаганням 1917–1921 рр., а вже на початку 1923 р. в станіславському видавництві «Бистриця» побачила світ фундаментальна праця «Зимовий похід 1919–20 років». У цей же час Ю. Тютюнник збирав матеріали з історії повстанського руху в Україні, сподіваючись упорядкувати їх в «повстанський альбом» і таким чином увіковічнити пам'ять про боротьбу за українську державність партизанськими методами.

Зрозуміло, що така активність генерала не залишилася непоміченою органами ГПУ, які на той час вже мали за кордоном широку агентурну мережу. «Справою честі» українські чекісти вважали для себе захоплення Ю. Тютюнника. Під особистим контролем повпреда ГПУ на Правобережній Україні Ю. Євдокімова була розроблена спеціальна агентурна операція, що отримала назву «Справа № 39» або ще «Операція «Тютюн»». Її мета — таємний арешт генерала Ю. Тютюнника і використання полоненого для дискредитації українського національно-визвольного руху і його лідерів. Під виглядом підпільників таємної «Вищої військової ради» чекісти вийшли на контакт із Ю. Тютюнником, запропонувавши йому повернутися в Україну та очолити «масштабний» повстанський рух. Розрахунок на амбіційність виявився безпомилковим: зазнавши невдачі під М. Миньками в листопаді 1921 р., розсварившись після того із Головним отаманом С. Петлюрою, Ю. Тютюнник прагнув реваншу, мріяв стати лідером загальнонаціонального масштабу — таким собі «українським Наполеоном» або ж «Бісмарком». Вся оперативна розробка тривала майже два роки. До її втілення були залучені чекісти, дипломати, колишні повстанці й завербовані соратники Ю. Тютюнника, що в підсумку забезпечило успіх цієї оператив-

ної розробки. Колись легендарний отаман повірив в існування міфічної «ВВР», погодився на співпрацю і вирушив в УСРР для того аби її очолити¹.

У ніч із 15 на 16 червня 1923 р. Ю. Тютюнник у супроводі І. Дуткевича переправився через Дністер, річка слугувала румунсько-радянським кордоном. Обоє були добре озброєні: мали заряджені гвинтівки, пістолети, гранати. На радянській стороні на них вже очікували підпільники «ВВР»: близькі знайомі Ю. Тютюнника Г. Заярний і П. Стахів (обоє були завербовані ГПУ), а також чекістська група захоплення із 6 осіб. Віддалившись від річки на якусь відстань, чекісти за умовним сигналом накинулися на Ю. Тютюнника та І. Дуткевича, повалили, роззброїли і зв'язали їх. Як свідчив у 1967 р. один із ветеранів спецслужби, детально обізнаний із подробицями арешту генерала, лише перед самим переходом Ю. Тютюнник засумнівався у доцільності «знайомства з ВВР». Він відвів убік П. Стахіва і сказав: «Я Петре знаю вас. Ви знаєте мене. Не будемо один одного підводити. Чи не фікція ВВР? Мені б не хотілося зробити хлопчачу виходку». Стахів відповів: «Цього, пане генерале, не може бути. Я їх всіх знаю і ці люди, що зі мною, мені чудово відомі. Ви можете покластися на мене і моїх випробуваних козаків»².

Від кордону Ю. Тютюнника переправили в Київ, а звідсіль в Харків у розпорядження керівництва ГПУ УСРР. Про перебування Ю. Тютюнника у застінках в'язниці в Харкові залишив спогади один із чекістів-охоронців, що «відповідав за генерала головою»: «Я прийняв чергування від свого попередника і приступив до чергування. Через замочну скважину я побачив коре-

---

¹ Детальніше про чекістську оперативну розробку із захоплення Ю. Тютюнника див. статтю Я. Файзуліна «Юрко Тютюнник і оперативна розробка органів ДПУ «Справа №39» // Студії з історії Української революції 1917–1921 років. Збірник на пошану доктора історичних наук, професора Руслана Яковича Пирого з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя наукової діяльності. — К., 2011. — С. 383–403.

² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 450. — Арк. 25–27.

настого повного чоловіка, років 45, з крупними рисами обличчя, без бороди та вусів, волосся на голові світле, підстрижене їжаком. Він безперервно ходив по кімнаті з кутка в куток і напружено щось думав. Час від часу він підходив до столу, на якому були папери, чорнила і ручка, і писав. Хоча він був в штатському костюмі, але по стрижці волосся на голові я визначив, що це військовий чоловік, але не радянського часу. Йому була відведена кімната, ізольована від інших кімнат КРО маленьким коридорчиком, із якого був хід в окремих туалет, до цього кімната використовувалася як службове приміщення. Я перебував із зовнішнього боку дверей, що вели в коридорчик, повинен був весь час прислуховуватися, що відбувається за дверима і час від часу нечутно і непомітно для ув'язненого перевіряти чи він на місці.

Кімната знаходилася на 3-му поверсі і вікно виходило у внутрішній двір ГПУ УСРР, закритий з усіх боків і мав охорону. Розмовляти із ним було заборонено. Двері, що вели із загального коридору до нас, замикалися з того боку, де сидів я. Майже всю ніч мій підопічний не спав. Ходив, писав і знову ходив»³. Про те, кого охороняє, чекіст навіть не здогадувався, а ставити зайві запитання, в спецслужбах вважалося поганим тоном. Та згодом їм довелося познайомитися, оскільки Ю. Тютюнник став його сусідом. Колись легендарного отамана поселили в урядовому будинку по вул. Губернаторській, 9 в Харкові.

Захоплення Ю. Тютюнника утримувалося в суворій таємниці, про факт уловлення генерала знало дуже обмежене коло співробітників ГПУ. Та й ті отримали наказ мовчати, а в разі появи чуток пов'язаних із арештом, всіляко їх спростовувати. За словами радянського дипломата Г. Беседовського, в цей час між Харковом і Москвою розгорілася гостра суперечка за долю отамана. Мовляв, Ф. Дзержинський рішуче домагався розстрілу, а керівництво ГПУ УСРР наполягало на тому, щоб його «присвоїти і використати». Зважали на те, що розстріл може

³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 450. — Арк. 55.

перетворити Ю. Тютюнника на чергового «мученика за справедливість», «героя, що поклав життя во ім'я самостійної України».

Поставлений перед вибором смерть або співпраця з органами ГПУ, Ю. Тютюнник погодився на друге. Яким чином вдалося «зламати» колись легендарного отамана в чекістських документах не йдеться. Однак можемо припустити, що використовувався цілий комплекс заходів: загроза життю, психологічний і фізичний тиск, переслідування родини, але, як нам здається, головною причиною стало велике розчарування. Після захоплення він переконався, що насправді жодної масштабної повстанської організації в Україні не існує, а «ВВР» — це лише фікція чекістів. Тютюнник зрозумів й інше, що багато із його соратників, яким він довіряв, виявилися сексотами ГПУ і навіть були причетні до його захоплення. Говорити про те, що чекістам вдалося переконати Ю. Тютюнника в успіхах радянської політики «українізації» не доводиться, адже у своїх записниках він відверто оцінював її як вимушений крок більшовиків, тактику управління окупованою Україною.

Таємне захоплення Ю. Тютюнника стало величезним успіхом чекістів, оскільки відкривало широкі можливості для подальшої боротьби із діячами національно-визвольного руху як в Україні, так і за її межами. «Органи» отримали змогу далі просувати міфічну «ВВР» як єдино впливову антибільшовицьку організацію в Україні. У «високих чекістських кабінетах» був розроблений спеціальний план із «використання» Ю. Тютюнника для ліквідації «бойової еміграції» і тиску на польський уряд. Документ своїм підписом затвердив особисто голова ГПУ УСРР В. Балицький. На п'яти друкованих аркушах в деталях розписувалися всі заходи, які планували вжити чекісти. Аби не перераховувати їх, наведемо уривок з інструкції одному із учасників спецоперації, який відображає загальний зміст усіх намірів: «Наші плани відносно Тютюнника такі: спробувати використати його в Галичині, через нього і при його допомозі скомпрометувати в очах усіх українську еміграцію, довівши, що

Ярослав Файзулін

навіть самі відомі діячі — шпіони, через нього перетягнути в Україну ряд видних українських діячів. Щоб в кінцець розкласти еміграцію необхідно дістати його архіви і документи величезної ваги залишені в Польщі та ряд інших мір, що витікають із цього становища»⁴.

В кінці серпня 1923 р. із Польщі в УСРР були таємно переправлені дружина і двоє малолітніх доньок Ю. Тютюнника. Опинившись в руках чекістів, вони де-факто стали заручниками й додатковою гарантією лояльності захопленого генерала. В ході допитів Тютюнник виказав місце зберігання свого особистого архіву. Чекісти нелегально пробралися на територію Польщі, розшукали документи і доставили їх в ГПУ УСРР. Сподівалися, що вдасться роздобути компрометуючі матеріали на С. Петлюру та інших лідерів УНР, уряди і розвідувальні органи Польщі, Франції, Румунії. Однак там виявилися військові накази по Київській дивізії та інших підрозділах Армії УНР за 1919–1920 рр., робочі документи органів УНР, листування Ю. Тютюнника зі своїми соратниками та ін.

За існуючою традицією 20 серпня 1923 р. Ю. Тютюнник змушений був підписати листи до відомих радянських партійних і державних діячів В. Затонського та О. Шумського. У них розкаювався за свою попередню діяльність, вихваляв політику більшовиків, критикував лідерів української політичної еміграції, головно С. Петлюру. Стверджував, що за роки життя в еміграції він переконався у недоцільності продовження боротьби з радянською владою, мовляв «будучина кується тут на Україні, а не на Заході». Тютюнник наголошував, що свідомо прийняв рішення повертатися на Батьківщину і працювати на благо українського народу. Водночас, просив з'ясувати йому позицію офіційної влади щодо реемігрантів, можливості легалізації й здобуття громадянства УСРР⁵.

⁴ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 125.

⁵ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В.Ф. Верстюк, В.В. Скальський, Я.М. Файзулін. — К.: «Дух і літера», 2012. — С. 211–213.

Вже з кінця червня 1923 р. на Захід починають приходити листи за підписом Ю. Тютюнника, що повідомляв товаришів на еміграції про своє перебування в УСРР й активну діяльність у рамках підпільної «ВВР». Писалися вони під диктовку чекістів, а частина російськомовних копій і дотепер зберігаються в архівах українських спецслужб. Ю. Тютюнник, мов і не було арешту, давав накази своїм підопічним в Румунії і Польщі, ставив перед ними нові «відповідальні» завдання: підтримувати стосунки із співробітниками дипломатичної місії УНР у Румунії; продовжувати співпрацю і передавати від імені «ВВР» «розвідувальні матеріали» румунській та французькій контррозвідкам (закордонні спецслужби використовували українських підпільників для отримання інформації про становище в УСРР) та ін.

Водночас, із перших тижнів перебування в УСРР Ю. Тютюнник розпочинає шалену і руйнівну агітацію проти Голови Директорії і Головного отамана С. Петлюри. Поза сумнівом, той залишався найнебезпечнішим і найзапеклішим ворогом радянської влади. Станом на початок 1920 рр. Державний центр УНР на чолі з С. Петлюрою був найвпливовішою силою в українському політичному середовищі і мав чималу підтримку не лише в Польщі, але й Франції та Чехословаччині. Незважаючи на несприятливу міжнародну ситуацію, він продовжував чинити опір більшовицькому захопленню влади в Україні — намагався об'єднати навколо себе опозиційні до більшовиків політичні сили, інспірував збройну боротьбу в Україні, вживав заходів для активізації антибільшовицького тиску міжнародної спільноти.

Антипетлюрівська риторика була головною сюжетною лінією усього тогочасного листування Ю. Тютюнника, іншою — апологетика більшовизму і «поворотства». Приміром, 4 серпня 1923 р. у листі до свого помічника підполковника Й. Добротворського він писав: «Вам за всяку ціну треба залишитись в Галичині. Робота повинна продовжуватися в дотеперішньому напрямку. Особливо зверніть увагу на відірвання війська од Петлюри — роля його повинна бути зведена до нуля. Чим швидче, тим краще. В силу того, що нам мабуть довго не доведеться

Ярослав Файзулін

бачитися, у виборі методів роботи Ви цілком вільні. Дальші події можуть розвиватися в такому напрямку, що Вам одверто (публічно) доведеться відрікатися од всякої спілки зі мною. Отже будьте готові і, коли буде потреба, лайте мене, не хитаючись. Маю відомости, що Петлюра висилав уповноваж. до Львова для балачок з Вами (через Вас зі мною) і ще де з ким. Майте це на увазі. Бажано якнайшвидче тягти до себе Удовиченка і взагалі військових...»⁶.

В іншому листі до Й. Добротворського 14 серпня 1923 р. Ю. Тютюнник стверджує: «Перебуваючи на Україні, я все більше і більше переконуюся в правильности нашої лінії. Петлюру тут не люблять, як невдачника. Але є значні кола, які його політику вважають просто зрадницькою. Одно слово, його діяльність вважають або великою глупотою або такою ж підлотою. Йти за Петлюрою це значить йти шляхом, який врешті приведе до озброєної боротьби проти українського народу за інтереси наших національних ворогів. Ми, як нація повинні вести самостійну політику, а не зв'язувати свою долю з тим чи іншим сусідом. І жаль, і дивно мені, як не розуміють того провідники інтернованих військ — люди розумні і чесні? А може вони розуміють, та не знаходять виходу? Узнайте все і напишіть мені»⁷.

Й. Добротворський, що жив на території Польщі, сам проявляв неабияку активність у справі ліквідації «петлюрівщини». Про кожен свій крок доповідав в Харків. До прикладу, 27 серпня 1923 р. він подає основні пункти антипетлюрівської агітації: «Спосіб агітації проти Петлюри буде полягати в тому, що він продався виключно на авантури. Що висилає банди, які приносять користь тільки йому персонально та його хлібодавцям, що коли він патріот, то нехай йде туди на Україну як пішов Девалер до Ірландії, що він свою діяльність обосновує тільки на тому, щоби бути вірним рабом польських панів і т[ак] д[алі], а коли

⁶ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 206.

⁷ Там само. — С. 210.

Ви би мали які конкретні вказівки, то прошу подати. Засаднича позиція: той буде правити своїм народом, хто служить йому і хто йде з ним, а не той, хто нарід має лише як засоб до персональних авантурних і запроданчих цілей»⁸.

У Харкові такі плани погодили, щоправда із деякими правками. 2 вересня 1923 р. Ю. Тютюнник відписав Добротворському: «Справа з підготовкою Петлюрівцями атентату на мене ... та фактичні дані, може набрати першорядного значіння для морального «погребенія» Петлюри та його приспінників. Тому напружете зусилля і в цьому напрямку, докладно інформуючи мене. Спосіб агітації — «що він (Петлюра) продався на авантури і вислав банди», які руйнують країну і тільки дискредитують нац. ідею — вірний. Треба лише напірати, що висилає, а сам не йде, бо вірує у труса — так приблизно говорять про нього «отамани»: Гальчевський, Хмара, Трейко та інші, котрі були до останнього часу вірними Петлюрі та і взагалі треба розшифрувати Петлюрину хоробрість; фактів для того маємо досить. Не пошкодить пригадати, що Петлюра неудачник — містиків ще не мало є на світі»⁹.

Радянські органи держбезпеки намагалися внести розбрат і розколоти українську політичну еміграцію. Так, для зменшення ролі й впливу С. Петлюри чекісти намагалися використати іншого відомого українського діяча генерала О. Удовиченка. Цю постать обрали не випадково: користувався значним авторитетом у польських властей і серед українського вояцтва. Крім того, існували певні суперечності між С. Петлюрою та О. Удовиченком, що теж не залишилося непоміченими радянськими спецслужбами. Не останню роль у поглибленні розколу між ними мав відіграти Ю. Тютюнник і легендована «ВВР». Її керівники звернулися з листом до Удовиченка, запропонувавши співпрацю. Для вірогідності, надіслали його польським дипло-

---

⁸ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 294.

⁹ Там само. — С. 220–221.

Ярослав Файзулін

матичним зв'язком, через співробітників посольства II Речі Посполитої в Харкові¹⁰.

22 серпня 1923 р. із листом до О. Удовиченка звернувся і сам Ю. Тютюнник. Повідомляв про роботу в рамках «ВВР» і закликав генерала підтримати антипетлюрівську опозицію: «Я приймаю найдіяльнішу участь у В.В.Р. — з цього Ви можете, хоч приблизно орієнтуватися в напрямку тої організації і в дійсних настроях на Україні. Пісня Симона В[асильовича] доспівана і всі «протекції Р.О.В» допоможуть йому стільки ж, як мертвому кадило. Вибачте мені, але я по своєму глибокому переконанню раджу Вам прийняти пропозицію В.В.Р. і спасати все, що залишилося в таборах і на еміграції порядного і чесного. Головне — рішуче раз і назавжди порвати з Петлюро-чоботарівщиною. Українському національному рухові не по дорозі з людьми, руки котрих залиті кров'ю наших же патріотів (Болбочан, Отмарштайн та ин[ші]»¹¹.

Разом з тим, Ю. Тютюнник намагався зберегти в таємниці свої стосунки і вплив на О. Удовиченка як від діячів з уенерівського табору, так і від поляків. Більшість листів до Й. Добротворського, що містили детальні вказівки з розкладу української політичної еміграції мали помітку «таємно» і після їхнього прочитання він повинен був їх знищувати. Зокрема, й лист Ю. Тютюнника від 21 серпня 1923 р., де йшлося про залучення до антипетлюрівської роботи відомих українських генералів: «Конкретним черговим завданням є ліквідація впливу Петлюри на інтерноване військо і поляків. Розуміється, що цю роботу найкраще проводити через осіб, котрих поляки вважають своїми приятелями — Удовиченка — на мою думку, до такої ролі підходить він, не знаю тільки, чи вистачить у нього політичної витривалости і такту. Вам на місці видніше. Тільки щоби поляки не догадалися, що Удовиченко (чи хто там буде інший) робить під нашим безпосереднім впливом — злякаються! На з'їзді

¹⁰ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 90.

¹¹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ППУ. Документи і матеріали. — С. 216.

еміграції, коли він буде,єднайте всіх ієднайтеся зі всіма проти петлюрівщини. Ом[еляновича]-Павленка найкраще було б сюди переправити. Але, як почати балачки в цьому напрямку з ним? Старий дуже недовірчивий. Поки що бажано, щоб він переїхав на Волинь або в Галичину (ближче до України). Треба взяти його під свій безпосередній вплив, а тоді побачимо, що з ним робити. В принципі такою ж повинна бути тактика по відношенню до всіх, що будуть зголошуватися до співпраці»¹².

Перед О. Удовиченком ставилося завдання підривати авторитет Головного отамана серед українського вояцтва та польськими урядовцями. «Метою нашої «внутрішньої політики на еміграції» є остаточне моральне знищення петлюрівщини, — наголошував Ю. Тютюнник у листі до О. Удовиченка 18 вересня 1923 р. — Про Вашу роботу в таборах мене інформує п[ан] Д[обротворський] — наслідки цілком задовольняючі. Коли так буде йти і далі, то П[етлю]ра залишиться не тільки генералом без армії, але навіть без охорони. Та максимум успіху здобудемо і найбільша користь буде, коли і сам П[етлю]ра визнає своє банкрутство. Вважаю, що як тільки він зорієнтується в обстановці, то обов'язково почне підлещуватися до ВВР, організації, котра з кожним днем поглиблює своє значіння тут. Треба тільки не спізнятися. Треба зробити так, щоб наші активні елементи та війська поступили так, щоб усім стала, і навіть самим петлюрівцям, стала ясною агонія петлюрівщини. Треба рішуче і одверто боротися з петлюрівщиною. Треба і нашим сусідам — «союзникам» довести банкрутство їхнього васала. Детальні вказівки ВВР і свої думки в цій справі передаю через п[ана] Д[обротворського]. Петлюрівщина вмірає — треба допомогти їй якнайшвидше вмерти на добро Україні»¹³.

Як свідчить листування Ю. Тютюнника, в якийсь час О. Удовиченко повірив у діяльність «ВВР» і навіть дав згоду співпрацювати з нею, цікавився радянською політикою в Укра-

¹² Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ІПУ. Документи і матеріали. — С. 215.

¹³ Там само. — С. 228.

Ярослав Файзулін

їні і можливістю повернення на Батьківщину. Та для органів ГПУ О. Удовиченко міг принести більше користі за кордоном, вести роботу із розкладу української політичної еміграції, пропагувати рееміграцію до УСРР. Тому Ю. Тютюнник зупиняв його: «В наших і Ваших інтересах, що би Ви приїхали сюди не як звичайно роскаявшійся білий генерал, а як політично відмінний вождь, який крім того, що повернувся сам — привів з собою масу і до певної міри обозначив епоху»¹⁴. Ймовірно, О. Удовиченко відчув нотки фальшу в словах Ю. Тютюнника і вчасно відмовився від співпраці з ВВР. Що й стало згодом причиною уїдливих характеристик з боку Ю. Тютюнника: «Не має сумніву, що поляки постараються всіх зашахувати Удовиченком. Не має сумніву (це я переконався), що Удовиченко є вірний раб поляків і піде на всяку їхню авантуру. Пропащій він, ну та чорт з ним: на авантурі скінчиться його кар'єра»¹⁵, — писав він у листі до М. Чоботаріва 21 листопада 1923 р.

Цікаво, що свою антипетлюрівську позицію перед О. Удовиченком Ю. Тютюнник обґрунтовував виключно українськими національними інтересами. Справжні ж наміри щодо О. Удовиченка відбиті в таємному листуванні ГПУ і внутрішній документації спецслужби. Зокрема, у вказівках одному з учасників оперативних заходів 21 липня 1923 р. йдеться про наступне: «Ваш план і Ваші міркування не позбавлені широти, але втілення цього плану тепер ні в якому разі неможливе, адже треба мати на увазі, що Добротворський не користується довірою у поляків, оскільки вони підозрюють, що він заангажований в галицьких антипольських справах. Ось чому ми в п. «б» пропонуємо Добротворському діяти через Удовиченка і компанію. Це нам вигідно і тому, що Удовиченку вірять поляки і він розсварився з Петлюрою. Цей чоловік нам повинен зіпхнути Петлюру і, можливо, що за сприятливих обставин ми і доручимо Удовиченку формувати загін, що піде замість України на Галичину»¹⁶.

¹⁴ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 246.

¹⁵ Там само. — С. 248.

¹⁶ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 93.

Ще більш показовим є лист одному із агентів ГПУ від 29 серпня 1923 р.: «Для орієнтування повідомляємо Вам наступне, що ми, через Польпосольство, надіслали від імені ВВР листа Удовиченку, де ставимо перед ним запитання про його працю в ВВР. Відповіді дотепер не маємо. В даний час Юрко пише листа Удовиченку, який потрібно передати через Добротворського, з копії перекладів Ви будете бачити про що він пише. З Удовиченком наша ціль наступна — розсварити його з Петлюрою, внаслідок зіпхнути Петлюру, заставити його працювати для ВВР і тоді вже перетягнути на наш бік, хоча останнє можливо ми зробимо раніше»¹⁷.

Як бачимо із останнього рядка листа, органи ГПУ не відкидали можливості фізичного захоплення Головного отамана. Із цією метою, намагалися спровокувати С. Петлюру на зустріч із керівниками «ВВР». Тобто, йшлося про спецоперацію подібну до агентурних розробок проти інших відомих діячів: «Справа №39» (захоплення Ю. Тютюнника), «Трест» (британського агента С. Рейлі) і «Синдикат-2» (лідера «Всеросійського комітету захисту Батьківщини і свободи» Б. Савінкова). Та С. Петлюра виявився прозорливішим і не поспішав на зустріч із агентами ГПУ. Крім того, радянські спецслужби не могли його підкупити ані жадобою слави, як це було з Тютюнником. Й. Добротворський змушений був відмовляти свого «шефа»: «Про можливість, що би С. Петлюра побачився з ким-небудь із ВВР не думаю. Ви знаєте, який він трус, і зі своєї берлоги крім на Алею Руж нікуди не висувається. Все за нього Чеботарів і К°. Діло в тому, що ті людиці бояться. Коли і грозят, то то вже лиш погрози переляканих людей. По розмові з Чеботарівим я бачив, що вони крім того, що зdezорієнтовані, то ще і страшенно перелякані. Я цей план (побачення) висував, але Чеботарів нічого прямого не відповів»¹⁸.

Утім, активність Ю. Тютюнника і міфічної «ВВР» не залишилася непоміченою Головним отаманом. Принаймні, такий висно-

---

¹⁷ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 65.

¹⁸ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 189.

Ярослав Файзулін

вок дозволяє зробити наступний уривок із листа Ю. Тютюнника: «На словах мені передано, що ніби то Чеботарів звертався до Вас і висловив побажання Симона Васильовича «вирішити багато питань» зі мною. Трохи спізнився, але ми повинні використати «їхнє бажання». Якщо дійсно таке «бажання» мається, то прошу повідомити мене і в такому разі від мене негайно виїде хтось для ознайомлення з «багатьма питаннями» — гадаю, що Симон Васильович не буде радий. Цю справу обов'язково треба використати для наших цілей, коли до того дана логічна зачіпка з боку Чеботарьова»¹⁹.

Коли порівняно «мирні» способи влаштувати зустріч С. Петлюри із так зв. членами «ВВР» не дали бажаного результату, Ю. Тютюнник вдається до шантажу. У листі до одного з міністрів Уряду УНР від 12 вересня 1923 р. він стверджує: «У нас (пишу не лише від себе особисто) є бажання скупчити максимум сил для боротьби». Разом з тим, зауважував, що від того як він поставиться до цієї справи буде залежати політика «ВВР» щодо «всіх бувших вільних чи не вільних стовпів петлюрівщини»²⁰.

Змусити С. Петлюру визнати «ВВР» і вступити в переговори із її представниками, на думку Ю. Тютюнника, мало підписання низкою відомих представників української політичної еміграції заяви до польського уряду із критикою Головного отамана. «Треба добити Петлюру морально. Треба утворити таку ситуацію, щоб він сам схилився перед фактом існування В.В.Р. і попробував її шляхом переговорів узяти під свій вплив, — йдеться в листі Ю. Тютюнника до Й. Добротворського 18 вересня 1923 р. — Знаючи об'єктивні умови «головного» вважаю, що це не є річчю неможливою. На мою думку треба зробити так: група найбільше впливових елементів еміграції та війська підписує заяву польському Уряду (схематичний проект додаю). Цю заяву пред'являть Ви або Удовиченко (можна вдвох) А. Лівичькому, зіславшись на те, що «особисто» вважаєте бажаним не

¹⁹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ІПУ. Документи і матеріали. — С. 218.

²⁰ Там само. — С. 223.

доводити до одвертого скандалу, але, що при впертості Петлюри доведеться во ім'я вищої мети не спинятися і перед скандалом. Конкретно: Петлюра ще має змогу переговорити з представниками В.В.Р., котрі можуть приїхати і на польську територію, але не у Варшаву (конспірація). Чи погодиться Петлюра чи ні, однаково, остаточне рішення відносно його визнаєте від мене особисто при побаченні. Треба лише, щоб підписані на заяві справді не спинилися перед подачею її Польсь[ькому] Уряду. Окрім відомих і впливових осіб треба зібрати підписи сотників, хорунжих, урядовців і т.п. По причині суто політичного характеру я не ставлю свого підпису на заяві, і Ви вживіть всіх заходів, щоб це не вплинуло на тих, підписи котрих для поляків матимуть значіння»²¹.

Для дискредитації Головного отамана, розірвання польсько-українського союзу, організації «поворотства» до УСРР українських політичних емігрантів органи ГПУ планували використати також з'їзд української політичної еміграції, що мав відбутися в січні 1924 р. В одному із чекістських документів з цього приводу писалося: «Щодо січневого з'їзду еміграції, наше рішення — з'їзд має відбутися, але більшість на з'їзді повинні бути прихильники Тютюнника і винести резолюцію — повний розрив стосунків із поляками та повернення на Радянську Україну. Из листів Тютюнника до Хорошко, Архипенка і Морозовського Ви побачите детальний план»²².

Ще з жовтня 1923 р. Ю. Тютюнник почав готуватися до вказаного форуму, намагаючись здобути на ньому чисельну перевагу і лобювати ухвалення важливих політичних резолюцій в прорадянських інтересах. Про їхній зміст дізнаємося із листа Ю. Тютюнника до Є. Архипенка: «Максимальні цілі, які можемо ставити собі це є: а) ліквідація петлюрівщини в Польщі; б) заманіфестувати протиприродність спілки нашої з поляками. Я вважав би за найкраще зробити це в такий спосіб: збірається

²¹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 226–227.

²² ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 6.

Ярослав Файзулін

певна група делегатів на з'їзді, які під Вашими дерективами будуть домагатися винесення корисних для нашої справи резолюцій. Боятися поляків нема чого, бо всі, хто буде з Вами, будуть потім узяті під захист Радянським Укр[аїнським] Правительством, а безпосередньо його представниками на місцях. Само собою, що треба вжити усіх заходів, щоб кількість противників петлюрівщини була більшою від кількості петлюрівців. Треба гуртувати всіх, а потім, хто схоче поїде на Україну, хто ще не втратив надій на Антанту, нехай посидить ще з рік чи зо два на еміграції»²³. Із закликами підтримати зазначені резолюції, організувати противників Головного отамана Ю. Тютюнник звертався до О. Удовиченка, М. Палія-Сидорянського, О. Морозовського та ін.

Як свідчить один із таємних документів органів ГПУ, комплекс заходів із ліквідації «петлюрівщини» був надзвичайно широким. Приміром, у вересні 1923 р. чекісти планували: 1) обробку співробітників посольства II Речі Посполитої в Харкові («органи» через своїх агентів мали доступ до найтаємніших документів МЗС Польщі); 2) відстеження настроїв в середовищі української політичної еміграції в Польщі; 3) вербування для підпільної роботи в рамках «ВВР» та «переведення» в УСРР відомих повстанських отаманів — Я. Гальчевського, І. Трейка, Хмари та ін.; 4) підбурювання О. Удовиченка, щоб він розпочав шалену агітацію проти С. Петлюри і не пізніше 10-15 жовтня 1923 р. повністю розірвав із ним стосунки, а також забезпечення переходу в УСРР ген. М. Омеляновича-Павленка; 5) закладення від імені «ВВР» конспіративних квартир і явок поблизу польсько-радянського кордону; 6) відстеження роботи польських прикордонних постерунків в районі Ковеля-Рівне, збір інформації про ставлення представників польської адміністрації та військових до «ВВР»²⁴.

²³ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 250–251.

²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 439. — Арк. 60.

Із часу підписання Варшавського договору у квітні 1921 р. найближчим союзником УНР була Польща. На її території перебував Голова Директорії та уряд УНР, більша частина українського війська, останнє поляками визнавалося дружньою та союзною стороною. Навіть після підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. між РСФРР та УСРР, з одного боку, і Польщею — з іншого, польська сторона формально забороняючи на своїй території дію державних установ УНР, неофіційно і неафішовано таку діяльність підтримувала. Приміром, Повстансько-партизанський штаб при головній команді армії УНР (ППШ) у 1921 р. працював під контролем і за значного сприяння Другого відділу Генерального штабу Польського війська (так званої «Двійки» — польської військової розвідки).

Одним із важливих завдань, що стояло перед радянськими спецслужбами було припинення українсько-польської співпраці, підірвання авторитету С. Петлюри в очах польського державного керівництва. Тож, легендовану «ВВР» вони використали для введення в оману співробітників польського посольства у Харкові. Із цією метою була навіть започаткована спеціальна оперативна розробка з назвою «Нове». Її суть — встановлення контакту «ВВР» із посольством II Речі Посполитої в Харкові, укладення між ними угоди про співпрацю. Таким чином, чекісти сподівалися отримати офіційні документи, що підтверджують зв'язок польських представництв в Україні з «контрреволюційними» антибільшовицькими організаціями; скомпрометувати в очах польських урядовців Головного отамана С. Петлюру і Державний центр УНР, заставити їх відмовитися від подальшої підтримки українського національно-визвольного руху.

Розпочати оперативні ігри чекістам вдалося завдяки завербуванню дружини секретаря Українського Центрального комітету в Варшаві, професора П. Зайцева. Через неї радянські спецслужби вийшли на зв'язок із пресовим референтом посольства II Речі Посполитої в Харкові С. Літауером. Перша зустріч дипломата з агентом ГПУ, що діяв під виглядом члена Полтавського осередку «ВВР», відбулася в самій будівлі посольства

Ярослав Файзулін

пізно в ночі з 8 на 9 липня 1923 р. Інтерес польської сторони полягав в тому, щоб «підпільники» за певну винагороду поставляли із УСРР дані розвідувального характеру. У той же час, делегат «ВВР» всіляко демонстрував вагомість своєї організації, вимагаючи значно ширшої співпраці²⁵.

Агенти ГПУ намагалися навіть польським дипломатам думку про непопулярність серед українських мас Головного отамана С. Петлюри і постатей з його найближчого оточення, натомість — переконували у високому авторитеті Ю. Тютюнника. Під час однієї із зустрічей з С. Літауером чекістський агент, що заховався під ім'ям Дмитро Грудина, стверджував: «Вам здається, що у Вас знаходяться всі кращі сили, ну, а для нас, тобто для Українського Національного руху, який очолюємо тут ми в Україні, ці кращі сили нічого не варті... Симон Васильович (Петлюра), Павло Іванович (Зайцев), Андрій Васильович (Ніковський) можливо і добрі самі по собі люди, я не сперечаюсь. Я їх досить добре знаю, але в вожді народу все-таки вони не годяться. Я не кажу про Петлюру, котрий до кінця скомпрометував весь український рух перед західноєвропейськими державами і головним чином, перед українським народом... Стосовно імен, традицій і т.д. їх достатньо в Україні для того, щоб здійснити нашу ціль і завдання звільнити країну від більшовицького іґа, втілити наші очікування може лише одна незаплямована особа, віддана справі національного руху визволення України — отаман Тютюнник»²⁶.

З іншого боку, члени «ВВР» осуджували повстанські акції, інспіровані Державним центром УНР, мовляв повстанські отамани лише заважають проведенню планомірної антибільшовицької роботи. «Я. Гальчевський розбитий на голову, — стверджував сексот ГПУ в ході однієї з розмов з С. Літауером. — Весь його загін загинув, частково взяті в полон, частково вбиті. І ким же... Самими селянами. Ах, що вони роблять, що вони

²⁵ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 70.

²⁶ Там само. — Арк. 73 зв.-74.

роблять ці генерали... Цей Чоботарів і Петлюра... Для чого вони нищать всю справу... Це ж злочин пускати неорганізований загін, з провокаторами всередині, без ознак будь-якої внутрішньої дисципліни. Загін, який замість того, щоб вести ідейну працю на благо України робить виключно кримінальні набіги на селян, котрі звичайно не підтримають вже жодного загону, хібащо до них прийде сам «батько». Ці селяни самостійно вилловлюють, самі вступають з ними в бій і передають в руки «правосуддя» тобто більшовиків»²⁷.

Після нетривалих таємних переговорів «ВВР» із співробітниками посольства II Речі Посполитої постало питання про підписання між сторонами офіційного договору. «Підпільники» вимагали включити до нього пункти про координацію спільних антибільшовицьких виступів та акцій; дозвіл «ВВР» користуватися польським дипломатичним зв'язком; надання польською стороною допомоги зброєю та матеріальної підтримки «ВВР»²⁸. Водночас, польська сторона була зацікавлена в розвідувальних матеріалах — радянська дійсність їх цікавила у викладі безпосередніх учасників та керівників національного руху. Зокрема, про те, які організації продовжують діяльність в Україні і котра з них користується найбільшою популярністю серед населення? Культурне будівництво в Україні та його значення для виховання мас? Становище Української Автокефальної Православної Церкви? Значення і розвиток кооперації, ставлення до українського національного руху? Значення і природа комнезамів? Популярність радянського уряду серед населення, відносини між окремими його членами, національний склад, вага в політичних колах? Кількісний склад і закулісне життя КП(б)У? Інформації військового характеру: чисельність, боєздатність, озброєння, дислокацію, командний склад частин Червоної армії?

Чекістська операція «Нове» виявилася доволі успішною. Польські дипломати погодилися максимально повно задоволь-

---

²⁷ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 83.

²⁸ Там само. — Арк. 75 зв.

Ярослав Файзулін

няти всі вимоги «ВВР». Чекісти отримали доступ до зв'язку польського посольства і змогу пересилати кореспонденцію його кур'єрами. Це піднімало авторитет «ВВР» в очах адресатів — переважно діячів української еміграції, що бралися співпрацювати із цією організацією. Польська сторона взяла на себе зобов'язання фінансувати діяльність окремих осередків «ВВР», ведення ними розвідувальної роботи на території УСРР. Приміром, перший транш в розмірі 3,5 тис. доларів призначався для створення і укомплектування партизанських загонів на Одещині та Чернігівщині; поповнення ресурсів організації в бойовому центрі в Холодному Яру; ведення антибільшовицької роботи серед автокефалістів. Крім того, через «ВВР» чекісти отримали можливість безперешкодно дезінформувати польські владні кола, поширювати вигідні для себе думки²⁹.

Повідомлення з України про активність «ВВР», що надходили за кордон різними шляхами, викликали занепокоєння Головного отамана і його соратників. За чекістськими даними, в Центральному Українському Комітеті на Алеї Руж, 6 у Варшаві, відбулося таємне засідання участь в якому брали С. Петлюра, А. Лівіцький, Ф. Лукашевич, О. Саліковський, В. Прокопович, О. Удовиченко, П. Зайцев та М. Чеботарів. Серед запитань, що обговорювалися, було політичне становище в Україні. Констатувалося, що в Україні діють підпільні організації не пов'язані з Державним центром УНР. Тому учасники наради доручили керівнику розвідки М. Чеботаріву з'ясувати ставлення підпільників до петлюрівського центру за кордоном. Крім того, С. Петлюра особисто висловив бажання аби в Польщу прибули декілька відомих представників українського підпілля для переговорів і висвітлення антибільшовицької роботи³⁰.

Очевидно, чекістські ігри із використанням «ВВР» не були надто успішними. Тому через кілька місяців радянська влада відкрила правду про перебування Ю. Тютюнника в її руках,

²⁹ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 78 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 81.

намагаючись надати цьому відкриттю максимального пропагандистського ефекту. Сенсаційну новину про легендарного отамана, який перейшов на радянський бік, у листопаді 1923 р. опублікували газети, що спеціально поширювалися за кордоном в середовищі українських політичних та військових діячів.

Звістка про перехід Ю. Тютюнника на бік більшовиків стала справжньою сенсацією в середовищі українських політичних емігрантів. Хоча це й не була перша такого роду акція. У липні 1922 р. радянські спецслужби заарештували ген.-хор. А. Гулого-Гуленка, під тиском він викрив підпільну мережу і дав згоду на співпрацю. В Україну після завершення революції реемігрували відомі політичні діячі М. Грушевський, П. Христюк, М. Чечель та ін., робив спробу повернутися й В. Винниченко. На заклики Тютюнника повертатися в УСРР відреагувало українське вояцтво. Як стверджує він у листі до О. Удовиченка 12 листопада 1923 р. в Київ повернулося із польських таборів інтернованих 740 українських вояків, передусім Київської дивізії Армії УНР.

Утім, лідери УНР і авторитетні військові діячі такий «крок» Тютюнника осуджували. До прикладу, ген. М. Омелянович-Павленко стверджував: «Він каже Юрко, — робить щось — то робить — але це куплено занадто дорогою ціною (має на думці якісь архіви петлюрівські) й зовсім не по лицарські»³¹.

Головний отаман С. Петлюра в інтерв'ю закордонній агенції РУСС-ПРЕСС в грудні 1923 р. стверджував, що перехід низки відомих українських діячів на сторону радянської влади залишився майже не поміченим в еміграційному середовищі: «...Зацікавивши вас фактом «зміновіхівства» українською «перекидництвом» проф. Грушевського і генерала Тютюнника, ні я, ні наскільки мені відомо, серйозні кола української еміграції особливого значення не надають... Що стосується генерала Тютюнника, то його політична нестійкість для нашої еміграції не таємниця. Він вже раз переходив до більшовиків, теперішній його перехід до них нікого не дивує, як не дивує нікого і новий

---

³¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 35. — Арк. 67.

крок його в зворотному напрямку, коли ситуація докорінним чином зміниться»³². Однак ці слова Головного отамана радше варто розцінювати як спробу видати бажане за дійсне, з метою не допустити морального розкладу і зневіри політичної еміграції.

Ліквідація органами ГПУ залишків антибільшовицьких організацій, пов'язаних із закордонним центром, повідомлення про перехід Тютюнника на бік радянської влади завдали болючого удару українському рухові. Частина українських еміграційних діячів втратили віру в можливість продовження визвольних змагань і повалення радянської влади в Україні. Зменшення підтримки органів УНР від закордонних урядів, посилено протистояння в середовищі української політичної еміграції, відмови від участі у визвольних змагання рядової еміграції. Наслідком діяльності органів ГПУ, стало також зменшення впливу С. Петлюри на закордонне українство та залишки антибільшовицького руху в самій Україні.

В узагальненому документі — під назвою «Огляд оперативної розробки, проведеної органами ЧК-ГПУ у 1921–1923 роках з виведення генерала армії УНР Ю. Тютюнника» чекісти підсумовували результати використання полоненого отамана: «Листи Тютюнника за кордон внесли дезорганізацію в лави контрреволюції за кордоном і підірвали авторитет ватажків націоналістичних закордонних центрів... Під впливом цих листів припинили свою боротьбу проти радянської влади і повернулися з еміграції деякі відомі українські буржуазні націоналісти (Бондаренко, Очеретько, Добротворський та інші), а також склали свою зброю озброєні банди на території України, отамани яких дізналися про перехід Тютюнника на бік більшовиків»³³.

Водночас, радянська пропаганда не без успіху продовжувала нав'язувати суспільству спотворений образ С. Петлюри — він подавався за символ «визькошовіністичних бажань окремих

---

³² Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Упорядн.: Лозицький В.С. (голова), Бажан О.В., Власенко С.І., Кентій А.В. — К., 2008. — С. 166.

³³ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 552.

осіб» створити самостійну Україну. Як результат, визначення «петлюрівщина» стало синонімом українських національно-визвольних змагань, замінивши собою термін «мазепинство». Таким чином, не бажаючи того, радянська пропаганда виокремила С. Петлюру із когорти українських діячів, визнавши його провідну роль в боротьбі за самостійну і соборну українську державу.

На початку 1924 р. в офіційні КП(б)У газетах «Комуніст» і «Більшовик» з'явилися мемуари Ю. Тютюнника «З поляками проти України». Згодом згадані спогади у вигляді брошури були опубліковані у Державному видавництві України 50 000 тиражем. Передмову і примітки до них підготував недавній борець і громадський діяч М. Любченко. Вже в першому своєму рядку він дає їм промовисту характеристику: «Мемуари Юрка Тютюнника — це не просто спогади сучасника, це перш за все акт обвинувачення. На лаві підсудних сидять поруч себе українська еміграція й польська дипломатія»³⁴. Саме під таким кутом зору ми маємо і розглядати це історичне джерело, — як акт обвинувачення радянської влади проти С. Петлюри та польського уряду. Водночас, Тютюнник намагається перекласти всю вину за поразку національно-визвольних змагань на С. Петлюру і поляків, всіляко «відбілюючи» власну участь у них.

Справедливу і досить жорстку оцінку мемуарам Ю. Тютюнника дав відомий український громадський діяч, публіцист С. Єфремов. 30 липня 1925 р. він занотував у своєму щоденнику: «Прочитав книжку Ю. Тютюнника — З поляками проти України». Паршивець, що загортається в тогу благородства. Цинік, що удає джентльмена. Дурень, що хвалиться своїм розумом. І часто так, що аж пальці знати. Наприклад описавши свій рейд на Україну 1921 р. та розчарування поляків од невдачі того рейду, Тютюнник глибокодумно додає: «Не знаю, які мали підстави поляки чекати інших наслідків». Ну, а сам же Тю-

---

³⁴ Тютюнник Ю. З поляками проти України. — Х.: Державне видавництво України, 1924. — С. 3.

Ярослав Файзулін

тютюнник інших наслідків чекав чи не чекав? Виходить, з його убивчої іронії, що не чекав. Добре, — а навіщо ж він погнав тоді сотні босих і роздягнутих людей на смерть за те, у що сам, виходить, не вірив? Лицемір і брехун! Пророкувати заднім числом дуже легко, а надто, коли цим заробляє собі чоловік на шматок хліба з маслом. А втім, Тютюнник ще на гірше пустився. В Одесі саме оце роблять фільму на тему партизанського повстання на Україні і от Тютюнника гратиме сам Тютюнник, а Котовський (його гратиме сам Котовський) його битиме. Очевидно, з самого сценарія виникає, що Тютюнникові має випасти роля не дуже почесна, і цей хвалений герой удаватиме на втіху публіки цю непочесну ролю. Як низько посідали наші «герої», що так високо неслися! Заробляють на крові своїх загиблих товаришів і на власній честі — нижче впасти вже нікуди...»³⁵.

Ймовірно, вже із першого року перебування в УСРР Ю. Тютюнник стає викладачем Харківської школи червоних старшин, — військовому навчальному закладі, що мав готувати українських командирів для Червоної армії. Там діяли піхотний, артилерійський та кавалерійський відділи. Колись легендарний повстанський отаман викладав тактику бою для колишніх своїх ворогів. Вже згадуваний нами дипломат Беседовський писав у спогадах: «Пам'ятаю, я спіткав його на вулиці Харкова 1925 р. і запитав, що він робить. Він відповів з глумливим усміхом: «Даю виклади бандитизму»³⁶.

Ю. Тютюнник погоджується на зйомки у документальному фільмі «П.К.П.», де грає «бандитського» отамана Юрка Тютюнника, власне стає карикатурою на самого себе. Мало хто знає, але про підготовку фільму Ю. Тютюнник залишив надзвичайно цікаві спогади, які дозволяють відтворити закулісся цієї картини. У них стверджує, що взимку 1923/1924 рр. до нього зайшли

---

³⁵ *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. — К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. — С. 261.

³⁶ *Шатайло О.* Генерал Юрко Тютюнник. — Л.: «Світ», 2000. — С. 104.

відомий чекіст Я. Ліфшиц і радянський кіносценарист, режисер Г. Стовбовий. Вихваляли його працю «З поляками проти України» і висловили намір на її основі підготувати фільм про боротьбу української армії з радянською владою. Поміж іншим просили надати інформацію про характерні риси головних дієвих осіб з табору УНР. Зі зрозумілих причин, відмовитися було важко. Хоча як вказує Тютюнник, він чітко розумів, що ці дані можуть бути використані не лише авторами сценарію і режисерами, але й органами ГПУ. Тому описував своїх колишніх соратників немов би з позиції обвинуваченого або принаймні свідка. На авторські інтереси й історичну правду зважав мало, вважаючи, що крісельце кінотеатру мало годиться для вивчення героїчних або трагічних сторінок українських визвольних змагань. Через якийсь час Ю. Тютюнника відвідали ідеологічно-художній керівник кінокартини Б. В-кий і її постановник А. Лундін, запропонували і йому самому знятися у фільмі «П.К.П.» («Пілсудський купив Петлюру») ³⁷.

Зйомки кінокартини тривали протягом 1925–1926 рр. переважно на Одеській кінофабриці, відтак Ю. Тютюнник досить часто їздив у відрядження до «південної Пальміри». Його залучали до підготовки сценарію, підбору акторів та узгодження типажів, безпосередньо брав участь у зйомках. Керівництво кінофабрики ставилося до колишнього «контрреволюціонера» із повагою, навіть дещо улесливо, адже його кандидатуру «затвердило» саме ВУФКУ, звичайно не без згоди ГПУ і ЦК КП(б)У. Тим більше, що «колегами» Тютюнника по знімальному майданчику мали стати відомі радянські високопосадовці. Показово, що часопис «Культура і побут» — додаток до «Вістей ВУЦВК» вихваляв акторські здібності колишнього генерала, щоправда беручи слово «герой» у лапки.

Чи усвідомлював в ті дні Ю. Тютюнник, що він став сліпим знаряддям в руках радянської влади і, що його використовують для дискредитації в масах Головного отамана С. Петлюри і націо-

---

³⁷ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 111.

Ярослав Файзулін

нально-визвольних змагань українців? Звісно, що так. Підтвердження знаходимо в записниках генерала, — чи не єдиному місці, де він міг не критися із своїми справжніми поглядами. «Треба бути занадто наївним, щоб не знати, що за мету ставили собі «освіти», коли ото взялися фільмувати з історії нашої боротьби проти Росії, — читаємо в нотатках Ю. Тютюнника, що відносяться до того часу. — Мета була суто політичною: оганьбити саму ідею боротьби за визволення України. Для того й було вибрано відповідний момент, а саме: використання Польщею української армії в боротьбі проти Росії. Зрозуміло, що в «освіт» і на думці не було виявити трагедію активнішої частини української нації, що, завдяки нерозумній політиці Петлюри, своєю кров'ю помагала Польщі завоювати українські землі від Прип'яти до Черемоша і від Острога, де домовина Костянтина Острозького до високих Карпат з легендарною могилою Юрка Довбуша. Ні, «освіти» ставили собі завданням оганьбити все, що в пам'яті українського народу повинно залишатися стимулом до дальнішої боротьби, — їм потрібно було зганьбити, втоптати в бруд саму ідею визвольної боротьби. Зрадники, кар'єристи, йолопи, інтригани, алкоголіки, злочинці і наркомани — ось хто повинен був з'явитися перед масовим глядачем на екрані, замість тих, що так чи інакше репрезентували ідею української державності й тих, що власною кров'ю писали історію українського народу»³⁸.

Для того аби надати фільму максимального пропагандистського ефекту, підбір акторів здійснювався таким чином, щоб всі типи небільшовицького табору виглядали нікчемно і карикатурно, викликали в глядачів несприйняття й огиду. На фоні негативних типажів у всій красі мали «вблискувати» радянські достойники — Х. Раковський, В. Затонський, Ф. Дзержинський, Я. Ліфшиц, Г. Котовський та ін. Планувалося, що вони з'являтимуться в окремих епізодах картини, відіграючи другорядні ролі. Та в процесі узгодження сценарію «в верхах» він зазнав

³⁸ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 108.

суттєвих змін, адже навіть у фільмі радянські керманічі не могли опинитися на другому плані. Із відомих, залишився лише червоний кавалерист, комбриг Г. Котовський. Із ним Ю. Тютюнник знову зійшовся на полі бою під Малими Миньками, але тепер вже на кіноекрані.

Загалом, фільм «ПКП» був побудований на контрасті протистояння сил «добра» і «зла». Звісно, негативною стороною мали бути Головний отаман С. Петлюра, міністри і військові УНР, повстанці та підпільники. Позитивною — відомі радянські діячі та червоноармійці. Свідомо центр ваги був перенесений на уенерівський табір. Для цього, як стверджує Ю. Тютюнник: «Треба було загострити суперечності поміж дієвими особами нашої сторони. Отже треба було шукати «добро» і «зло» в таборі, де за загальною політикою «освіти» мало бути лише «зло». Таким чином, у Лундіна і Стоббового виникла думка поставити в центрі інтриги Тютюнника і Петлюру: боротьба за владу! Ця дешевенька й безглузденька ідея (при моїй допомозі) цілком захопила Лундіна. Стоббовий якийсь сам по собі спасував, хоч він все ж досить розумна людина. Можливо, що він уявив уже собі ситуацію так, як вона дійсно була»³⁹.

Під час зйомок Ю. Тютюнник намагався триматися гідно, відбиваючи нагінки й випадки окремих акторів. Як свідчать записники, фільм «ПКП» колишній генерал сприймав за поле битви між двома ідеологіями — українською державницькою і радянською комуністичною. І в цій битві він намагався гідно постати перед окупаційним режимом із його незчисленними людськими й матеріальними ресурсами. Хоча Ю. Тютюнник і не плекав особливих ілюзій щодо себе особисто та ролі, яку йому відводили радянські органи. І чи не найкраще його погляди відображає наступна цитата: «Я погодився грати. Кіно-апарат є зброєю не менше страшною від отруйних газів, бо труїти душі є не легше від труїння легенів. Кіно-апарат мав одіграти роль довбні, що забила осикового кілка в могилу нашої визвольної

---

³⁹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 112 зв.

Ярослав Файзулін

ідеї... Я погодився стати проти кіно-апарата, який мав знищити і моє моральне ество раз і назавжди. Я повинен був стати чорнобілою площиною на екрані. Сумбурна ілюзія замість дійсності...⁴⁰». І далі, — слова «батька-отамана» взагалі виглядають як крик душі, спробою достукатися до свідомості українських мас: «Багатоголова, безглузда, сліпа юрбо, чи зрозумієш, чи відчуєш ти нашу національну трагедію? Ти ж нас, і мене зокрема, носила на руках, плазувала псом коло ніг. Коли твоїх вождів покажуть тобі клоунами, кому ти будеш плескати в долоні, кого вітатимеш: своїх вождів, чи своїх можновладних гнобителів?...»⁴¹.

Ймовірно, завдяки своєму таланту публіциста Ю. Тютюнник був влаштований на роботу в Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ). Там він написав декілька сценаріїв до фільмів, був редактором низки художніх фільмів. Зокрема, Ю. Тютюнник у співавторстві з М. Йогансеном 1928 р. підготував сценарій до відомого кінофільму «Звенигора» (режисер О. Довженко). Місцем дії в ньому були рідні місця Ю. Тютюнника — Звенигородщина. У 1929 р. на замовлення Одеської кінофабрики Ю. Тютюнник і М. Йогансен повинні були підготувати сценарій до кінофільму «Перекоп», а знімати її мав відомий радянський режисер І. Кавалерідзе⁴².

Українці з оточення Ю. Тютюнника сумнівалися в його прорадянських сентиментах, вважаючи його лояльність тимчасовою тактикою поведінки. Приміром, колега Тютюнника по ВУФКУ, у минулому комісар Української Центральної Ради Надія Суровцова згадувала: «Мене надзвичайно цікавило, чи його поява була зміною світогляду, чи тактикою. І от колись, а загалом, крім зустрічей і розмов по роботі, я не пам'ятаю, щоб хтось з нас з ним стикався, його спитала віч-на-віч, розуміється, як він собі уявляє майбутнє, коли дійсність для нього буде не до сприйняття. «Я знайшов шлях сюди, знайду і звідси», — відповів він»⁴³.

⁴⁰ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 108 зв.

⁴¹ Там само.

⁴² Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ІПУ. Документи і матеріали. — С. 287.

⁴³ Суровцова Н. Спогади. — К., 1996. — С. 168.

Не став до кінця «своїм» Ю. Тютюнник і для радянської влади. Увесь час свого перебування в УСРР він не випадав із поля зору органів ГПУ. Ті час від часу влаштовували «перевірки», намагалися скомпрометувати його. Приміром, ще під час зйомок у фільмі «ПКП» Тютюнник отримав телеграму із запрошенням виступити із публічною доповіддю в Одесі в підтримку відбудови театру. Більше того, начальство запевнило, що жодних заперечень з боку ЦК КП(б)У не має, а місцевий партком вже отримав відповідні директиви. Таке сприяння «освіт» настожило генерала і він відмовився. За якийсь час до Ю. Тютюнника із цим же проханням звернулися два члени Одеського окружного виконкому. У них він запідозрив агентів ГПУ, що готують провокацію, і гостро відповів: «Не хочу говорити перед мовчазною юрбою міщан, що не посміє нічого сказати, не одержавши заздалегідь дозволу від ДПУ... Це для мене рівнозначно, як би мені запропонували читати доповідь перед... болотами Полісся або пісками пустелі»⁴⁴.

Публічний перехід на бік більшовиків, підписання «покаянних листів», пропагандистський памфлет «З поляками проти України» і зйомки у фільмі «ПКП» похитнули довіру до Ю. Тютюнника. Очевидно, колись легендарного отамана гнітила роль зрадника і провокатора, що в нових умовах відводилася йому радянськими органами. Відповідні свідчення знаходимо в приватних записниках Ю. Тютюнника. У них він досить часто описує «незручні» ситуації в яких йому доводилося опинятися. Приміром, під час подорожі з Харкова до Бердичева, орієнтовно 1926 р. сусідами Тютюнника у залізничному вагоні були два вчителі із Решетилівки. Впізнавши в попутчику колись легендарного отамана, вони намагалися з'ясувати, ким він є насправді: «Вони несміливо, обережно намагалися взнати, що я за людина, — писав Ю. Тютюнник в неопублікованих спогадах. — Чим я був — знали вони, але чим став — було загадкою. Очевидячки, й до Решетилівки докотилася робота ДПУ, яке через

---

⁴⁴ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 74, 76.

Ярослав Файзулін

своїх «сексотів» (таємні агенти) — провокаторів ширило в українських колах чутки, що я немовби то став сам «сексотом». Я відчував, що вони не хочуть вірити ганебній провокації. Від себе я не мав змоги (до часу) розвіяти провокацію. Бо чи ж можна боротися з подібною провокацією словами? Для того необхідно діяти так, як я діяв у роки напруженої, активної боротьби нації проти Росії і Польщі. Нині я був закутий»⁴⁵.

В іншому своєму записнику Ю. Тютюнник занотував: «Я ж був ізгоем на Україні, самотнім на своїй батьківщині. Ворог усе робив, щоб ізолювати мене від моєї нації: хапав і слав моїх знайомих на Північ до Сибіру, нищив їх морально і фізично, мистецьки поширював чутки про «співпрацю з ДПУ Тютюнника»... Я мусив стерегтися кожного й кожен повинен, мусив був стерегтися мене...»⁴⁶.

У рукописі праці «Партизанські етюди» Ю. Тютюнник пише про тугу за власним селом із його «злиднями, з темнотою, з забобонами, тяжкою працею і п'яним відпочинком на свята», роздумує над тим як сприймуть його повернення земляки: «Я довго блукав. А коли стало можна мені, полинув я хоч на днину яку туди, де з пупку я ріс і виріс. Хотілося зиркнути оком на тії околиці, що пестили мене малого, що вигодували мене великого, дали мені міць, якої не зломило бурхливе життя. Хотілося зазирнути в очі моїх родичів і друзів і запитати мовчки їх чи прощатимуть вони мені мої вільні й невільні гріхи. Боявся я, що цуратимуться мене, бо не знатимуть чим я став: чи ворогом їхнім чи рідним приятелем, як і був»⁴⁷.

У приватних нотатках Ю. Тютюнника відбилосся його ставлення до радянської влади, яку він сприймав не інакше як за російську окупацію України. При цьому «батько отаман» ясно усвідомлював роль, яку офіційна влада відводила йому: «Завойовники завжди спіраються на меншість проти більшості тубільного населення. Вони — росіяни — самі живуть у палацах

⁴⁵ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 67–67 зв.

⁴⁶ Там само. — Арк. 97.

⁴⁷ Там само. — Арк. 49.

і їздить у м'яких вагонах. Вони посадили поруч себе євреїв і поляків і інших аби разом панувати над нами. Поміж себе вони пустили декого з українців — це тих, що вже купили їх ласощами, або гадають купити. Й коли я маю змогу їхати в м'якому, — це лиш є доказ, що і я є об'єктом їхньої політики, що має на меті деморалізацію нації: мене хочуть перетворити в новітнього яничара»⁴⁸.

Ю. Тютюнник не втрачав надії, що національні сили відновляться і ще доведеться зі зброєю поборотися за українську державу: «Іноді становище здається гіршим ніж воно є. Після перемоги російського червоно підфарбованого імперіалізму, здавалося, що ціла нація на просторах од Припяти ріки до Кавказьких гір і від Дністрового гирла до Вороніжа — лише стогне. Здавалося, що тяжкий чобіт російського ката розчавив націю і вона згвалтована лежала простоволоса в невимовному розпачі. Здавалося... Я ж відчув, що то не так є. Я певний був, що нація ще буде боротися і перемагати. О, націє моя, — коли б ти знала, яка красуня ти, як станеш до бою! Ти будеш, моя націє, жить і перемагати...»⁴⁹.

Із часом Ю. Тютюнник взагалі перестав критися зі своїми антирадянськими поглядами, публічно висловлював думки, що на той час поза сумнівом могли вважатися крамольними. Показовим у цьому відношенні є епізод, що трапився із Ю. Тютюнника під час подорожі до Одеси, ймовірно 1925 р. Як він згадує, у м'якому вагоні, якими в той час їздили переважно різноманітні радянські достойники або ж люди достатньо заможні, розгорілася суперечка навколо політики «українізації». Мовляв «Не можна панувати надалі на Україні, не прикинувшись, якщо вже не українцем, то принаймні — українізованим». Розмовляли російською, бо українців серед таких пасажирів було обмаль. Принципово — всі були проти «українізації», але одні визнавали її доцільність лише як тактики управління Україною, інші —

---

⁴⁸ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 67.

⁴⁹ Там само. — Арк. 97.

категорично заперечували, наполягаючи на більш жорстких і ефективних методах. Ю. Тютюнник зайняв пасивну позицію, не втручаючись в дискусію. Та коли запитали і його думки відповів: «Я проти українізації... Справді, на якого чорта українізувати не українців, коли справедливіше і простіше замінити їх українцями». В цей момент до вагона увійшли агенти ГПУ для перевірки документів. Цілком випадково посвідчення колишнього повстанця потрапило до рук одного з партійців. І його було викрито. Присутність «класового ворога» спантеличила учасників суперечки, вони ніяково замовкли і розійшлися по своїх кутках⁵⁰.

Свідченням того, що Ю. Тютюнник вирішив не приховувати своїх поглядів, був часто описуваний в історичних працях, епізод під час обговорення роману Ю. Смолича «Фальшива Мельпомена» в харківському клубі Робмису (профспілки робітників мистецтв) у 1928 р. Як відомо, антигероями твору були члени націоналістичного підпілля.

- З глибини залу, від вхідних дверей, попрямував до трибуни якийсь невідомий мені чоловік, — згадував у своїх «Розповідях про неспокій» Юрій Смолич. — Невисокий на зріст, але кремезний, з широкими плечима й чіткою, військової муштри, ходюю. Його чисто виголене підборіддя було майже квадратове, на лоба спадав русявий чубчик, сірі глибокі очі поглядали якимсь холодним сталевим блиском пильно й пронизливо. (...)

- Мене звуть Юрко Тютюнник.

- Що за ідіотські жарти! — гукнув хтось з першого ряду.

- Ніяких жартів, — відказав чоловік на трибуні, — я той самий Тютюнник, про якого ви й подумали. Отаман Юрко Тютюнник.

У залі враз запанувала тиша. (...)

- Тут розійшлися думки з приводу визначення ідейного сенсу роману... (...) Можливо, аудиторії буде цікаво почути й мою думку? Вважаю себе дещо компетентним у цьому питанні. (...) Я був не тільки лідером націоналізму, а й командиром армії

⁵⁰ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 46–46 зв.

націоналістів та керівником націоналістичного підпілля. Отже, маю певний досвід у цій справі. (...) Заявляю, коли б отакою, як описано в романі, виявилася у своїй підпільній діяльності боївка націоналістів, яких я посилав у підпілля на Україну, то я б наказав тих нікчем розстріляти!».

І пішов з трибуни геть»⁵¹.

Наскільки нам відомо, це був один із останніх публічних виступів Ю. Тютюнника. Вже 12 лютого 1929 р. його викликали в приміщення ГПУ, де заарештували за звинуваченням у «контр-революційній діяльності» і приналежності до петлюрівського підпілля. Водночас, у квартирі Тютюнників було проведено обшук. Чекісти вилучили 24 фотокартки, один порваний рукопис, алфавіт з адресами та «кіпу» різної переписки. Під час обшуку були присутні дружина генерала Віра Андріївна, його племінник Михайло Чуенко, представник домоуправління на прізвище Береговой, які залишили свої підписи на чекістському документі⁵².

Розпочалися допити в ході яких Ю. Тютюнник відверто висловлював своє невдоволення національною політикою радянської влади, стверджуючи про необхідність відбудови української держави: «Що до національної політики Радвлади, то я вважаю, що національне питання остаточно не вирішене, але тенденції до вирішення мають. Практична політика Радвлади сприяє розвитку укр. національної культури, але інтереси нації не обмежуються культурним розвитком...

Незалежна Українська держава може бути тільки буржуазною, бо Радянська концепція усовує принцип незалежної державності. Керуюча роля повинна належать селянству. Промисловість повинна бути державною, що виключає диктатуру великого капіталу.

Коротко формулюючи мою політичну платформу повинен сказати. 1) Пригноблена нація — визволяючись перш за все мусить встановити національну диктатуру. 2) Оскільки на Укра-

---

⁵¹ *Смолич Ю.* Розповіді про неспокій. — К., 1968. — С. 76–81.

⁵² ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 6.

їні більшістю національною є селянство йому як класі належить керуюча роля в державі»⁵³. Досить відверті свідчення Ю. Тютюнника були долучені до кримінальної справи й використані як ще один доказ його «контрреволюційності».

Органи ГПУ звинувачували Ю. Тютюнника в тому, що не повідомив про підпільну мережу Партизансько-повстанського штабу; про свої зв'язки із колишніми підпільниками, частина з яких перебувала на нелегальному становищі; критикував політику радянської влади і публічно пропагував націоналістичні погляди т.д. Приміром, в колі своїх соратників у квартирі Наливайка він мав необережність проголосити тост «за фашизм», а серед студентів музичного інституту в клубі «Робміс» наголошував «ми свою справу зробили, тепер черга за вами», порівнював політику радянської влади стосовно селян із старою царською політикою, мовляв: «тоді, що б не сталося, були винні жида, а тепер бувають в усьому винні куркулі»⁵⁴.

Під час допитів Ю. Тютюнник переконував слідчих у своїй лояльності до радянської влади і в тому, що його погляди не суперечать позиції громадянина УСРР. Водночас, проявив принциповість у питанні про «недонесення» на своїх соратників: «Взагалі у всіх випадках я вважаю за свій обов'язок попередити людину й якщо не можу утримати, то нехай відповідає. Повідомлення ДПУ будь про кого — це проти моєї моралі, в тому випадкові коли до мене приходять людина й повідомляє про себе»⁵⁵.

Дружина Ю. Тютюнника Віра Андріївна намагалася добитися звільнення чоловіка або хоча б полегшити його участь. 28 травня 1929 р. вона написала заяву до керівництва ОГПУ, надіславши її копію прокуророві Верховного суду СРСР. Наполягала на тому, що її чоловік Ю. Тютюнник після свого повернення був амністований і не вчинив нічого соціально небезпечного, а відтак не заслуговує на таку сувору міру покарання як адміністративна висилка. Писала, що без годувальника, їхня сім'я

⁵³ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 8–9.

⁵⁴ Там само. — Арк. 32.

⁵⁵ Там само. — Арк. 13.

(у т.ч. малолітні доньки Ольга (11 років) і шестирічна Галинка) приречена на голод. Просила переглянути справу й змінити міру покарання: звільнити Ю. Тютюнника і дозволити йому повернутися до Харкова⁵⁶.

У березні 1929 р. Ю. Тютюнника перевели із харківської в'язниці ГПУ в Москву — на Луб'янку. Родина генерала перестала отримувати будь-які повідомлення від нього. Численні звернення до чекістського керівництва, прокуратури, товариства політичних в'язнів залишалися без відповіді. 3 грудня 1929 р. Колегія ОГПУ винесла вирок Ю. Тютюннику — розстріляти. Виписка із протоколу містила важливу примітку «не приводити в виконання до особливого розпорядження»⁵⁷. Розстріл відбувся майже за рік — 30 жовтня 1930 р. В одному із запитів, датованому 21 січня 1930 р., Віра Андріївна прохала помічника прокурора Верховного суду Катаньяна надати хоч якусь інформацію про чоловіка, дозволити зустріч із ним. Писала, що хворіє, виховує двох малолітніх дітей і хоче порадитись із ним про їхнє майбутнє⁵⁸.

Мешканець сумнозвісного будинку «Слово» (через велику кількість репресованих мешканців) в Харкові письменник Валер'ян Старий згадував, що після смерті Ю. Тютюнника його дружина і доньки змушені були побиратися — просили хоч якоїсь допомоги в українських письменників. Та ті відмовляли, побоюючись, що це чергова провокація радянських спецслужб — в той час в столиці УСРР шаліли репресії, панувала атмосфера страху і недовіри. У цій же статті В. Старий стверджував, що згодом дружина генерала збожеволіла⁵⁹. Наскільки це відповідає дійсності — невідомо. Остання відома на сьогодні згадка про родину Ю. Тютюнника — його дружину Віру Андріївну Левицьку-Тютюнник і доньок — Ольгу та Галину відноситься до 1932 року. На поштовому конверті із прізвищем В. Левитської, що був долучений до кримінальної справи на Ю. Тютюн-

---

⁵⁶ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 41–41зв.

⁵⁷ Там само. — Арк. 46.

⁵⁸ Там само. — Арк. 52–52 зв.

⁵⁹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 563.

ника, вказана адреса ст. Кушівка Північно-Кавказького краю. На запитання «Чи вдалося пережити їм лихоліття голодомору 1932–1933 років?» історики теж поки відповіді не мають.

Отже, біографія видатного військового діяча, ген.-хор. Ю. Тютюнника в значній мірі є типовою для цілої течії української політичної еміграції, яка в сучасній українській історіографії дістала визначення — комуністична або радянофільська. Її представниками були ті політичні емігранти, що сподівалися на повернення в радянську Україну і котрі згодом здійснили цей намір або ж були захоплені органами ГПУ і примушені до співпраці з комуністичною владою. Серед найвідоміших реемігрантів були М. Грушевський і група його однодумців, котрі в 1924 р. з власної волі виїхали в УСРР. Основні причини «поворотства» — важкі умови життя в еміграції, ностальгія за Батьківщиною і рідними, надії на більшовицьку політику «українізації» і національний розвиток УСРР, прагнення творчої реалізації та ін. Їхній авторитет, знання, зв'язки комуністична влада використовували для дискредитації Головного отамана С. Петлюри та українських національно-визвольних змагань, боротьби з урядами західноєвропейських країн, розколу української політичної еміграції та організації «поворотства» до УСРР, а водночас — для свого зміцнення. У роки втілення так зв. політики «українізації» вони отримали посади в радянських органах, певну свободу дій і можливість долучитися до національного розвитку України. Та як згодом виявилось, «українізація» для більшовиків була явищем вимушеним, своєрідною тактикою управління окупованими територіями (з метою — зменшити опір місцевого населення). Наприкінці 1920 рр. розпочалося її згорання, а найбільш відомі прихильники та організатори українського життя стали жертвами сталінських репресій. Перша їхня хвиля прокотилася Україною наприкінці 1920 — поч. 1930 рр., а друга — у роки «Великого терору». Абсолютна більшість державних, політичних, громадських і військових діячів, що мали відношення до розбудови УНР або причетні до українських національно-визвольних змагань, були знищені.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Віталій Скальський

Пилькевич Олександр. Про минуле Українського Генерального Військового Комітету і початок організації української армії (спроба історичних спогадів)

Навколо Українського генерального військового комітету (УГВК) склалася цікава історіографічна ситуація. Навряд чи можна знайти серйозну наукову працю про події 1917 р. в Україні, у якій не було би згадок про УГВК, бодай побіжних. Цей комітет — осередок українізації російської армії — згадується і в університетських та шкільних підручниках, про нього є статті в енциклопедіях та довідникових виданнях, причому як у наукових так і у популярних. А праць, присвячених процесу творення української армії в роки революції, який власне і очолював у 1917 р. УГВК, просто безліч. А втім, УГВК так і не стала предметом окремого спеціального дослідження. Тема діяльності УГВК є занадто вузькою для кандидатської дисертації, тим більше неприйнятною на фоні перенасичення історії Української революції 1917–1921 рр. політичними темами. Водночас для формату наукової статті УГВК є надто широким феноменом, який потребує опрацювання значної кількості джерел, у тому числі спогадів. А мемуарів члени УГВК залишили не так багато.

Дослідження УГВК як революційного явища має свої перспективи — вивчення біографій членів УГВК, встановлення їх імен (про приблизно половину складу УГВК невідомо нічого окрім прізвища), фактографія засідань комітету, осмислення його ролі в Українській революції. Продуктивним могло би стати і порівняння УГВК із аналогічними структурами інших народів революційної Росії (поляками, білорусами, румунами/молдова-

нами, татарами/мусульманами, грузинами, вірменами, прибалтійськими націями). Таким чином, УГВК нині розглядається виключно у контексті українізації частин російської армії, українського національно-визвольного та військового рухів або ж загальнополітичної ситуації на українських теренах.

Для появи нових, оригінальних досліджень, заснованих на нетрадиційних підходах необхідне розширення джерельної бази. Одним із кроків до таких досліджень може стати і публікація невідомих або маловідомих спогадів.

Автором публікованих нижче спогадів є Олександр Пилькевич, генерал-хорунжий Армії УНР, член УГВК, член Української Центральної Ради.

Спеціальних досліджень, присвячених постаті О. Пилькевича наразі немає, проте біографічна інформація опрацьована, опублікована та значною мірою поширена в науковій, науково-популярній та популярній літературі.

Народився О. Пилькевич 2 травня 1877 р. у м. Фастів Київській губернії. З 1900 р. служив у російській армії. Під час Першої світової війни командував Першим повітроплавним дивізіоном. У травні 1917 р. обраний членом УГВК, відтак увійшов до складу Української Центральної Ради. Був представником УГВК при Генеральному штабові. Служив офіцером для особливих доручень при Генштабові УНР та Української Держави. У 1918 р. — консул Української Держави у Москві. За Директорії — на різних посадах в армії УНР. З 1920 р. перебував у таборі інтернованих у Ланьцуті, пізніше — у Стшалково, Щипйорно (тепер — частина м. Каліш), де 15 жовтня 1922 р. помер та похований. У ЦДАВО зберігається його особистий фонд.

Дані спогади були надруковані у малотиражному виданні «Наша зоря» у 1921 р., засновником та видавцем якого був О. Пилькевич.

Часопис «Наша зоря» виходив протягом 1920–1923 рр. у таборі для інтернованих вояків Армії УНР у Ланьцуті (нині — місто Ланьцутського повіту Підкарпатського воєводства, Поль-

ща), від серпня 1921 р. — у Стшалково (нині село у Слупському повіті Велькопольського воєводства, Польща). Містив хроніки з життя таборів інтернованих вояків Армії УНР, огляди міжнародних та внутрішньоукраїнських подій, статті політичної тематики. Значно увага приділялась публікаціям художніх творів, а також рецензій на нові видання. Серед авторів часопису Євген Маланюк, Олександр Семмо, Борис Монкевич, Андрій Лебединський. Фінансувався часопис за рахунок пожертв, нерегулярність яких призводила до перебоїв у виході чергових чисел. Редакція «Нашої зорі» планувала видавати і окремі книжечки, зокрема Ф. Крушинського «Червоний імперіалізм» (вийшла друком 1921 р.) та В. Кедровського «Латвія».

Спогади О. Пилькевича друкувалися з № 7 за 1921 р. майже у кожному номері (за винятком № 13), однак після № 14 обірвалися. У № 28 з'явився некролог зі звісткою про смерть О. Пилькевича. Отже, публікація спогадів була обірвана смертю автора.

Документ

Пилькевич Олександр ПРО МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО КОМІТЕТУ І ПОЧАТОК ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ (СПРОБА ІСТОРИЧНИХ СПОГАДІВ)

Пристаюючи до короткого огляду муравлиної піонерської праці невеликого гуртка людей, що перші почали організувати, відбудовувати і закладати фундамент нашої молоді армії, мимоволі згадуєш тих здебільшого «милостію Божією» бувш. російських генералів та іноді і полковників, які, перекочувавши в нашу армію тільки після цілої низки на своїй совісті політичних блудів і національно хамелеоновських орієнтацій (при чому більша частина з них появилася на нашому обрії не більше як в 1919 та 1920 рр.) і які все таки мають, м'яко висловлюючись, нахабство і якусь цинічну, безкарну одвертість іноді запитувать: «а що сто таке за Український Генеральний Військовий Комі-

тет? Что-то я про него не слыхал»; або робить ще більш безглузді і образливі запити, і такі запитання робляться людям, що перші почали самовідданно, ідейно, «явочним порядком» працювати по відбудованню і відродженню рідної національної армії не з-за «коштов» і «пасад», а тоді, коли це було не зовсім безпечно від ще сильного російського уряду, робляться такі запитання людям, які, зорганізувавши перші українські сотні, полки, бригади і дивізії і, вирвавши їх з лабет і пащі московської армії, сами-ж почали ними і командувати, а потім і битись в рядах того війська і на вулицях Києва і в степах та лісах Київщини, Черниговщини, Волині, Поділля, Полтавщини та Катеринославщини; такі запити і інші робляться по адресі тих людей, які, зробивши своє діло, одійшли в бік і тепер скромно продовжують свою працю в тій чи іншій галузі військового діла, не вилазячи на перші місця.

Що ці люде роблять нам такі запитання нас це абсолютно не дивує і зрозуміло для нас, бо де ж справді вони могли що небудь почути, хоч би про той же самий Військовий Генеральний Комітет, коли їм на тій-же самій Московщині, якій вони чобіт лизали, перебуваючи, в той час на теренах «матушки-неделімої» (і лижуть в душі його й досі) — кацапська зозуля — олудкував... Ми ж працювали тоді вже під загрозою московського багнета, можливо направляємого ще тоді рукою теперішніх наших «старших колег», а російський генштаб разом з «блажененьким» Керенським розповсюджував про нас всякі інсинуації, вроді того, що ми були австрійськими агентами. Не дивно нам і те, що навіть де які із бувших наших міністрів іронічно шипіли: «ах, це той генеральний комітет, в якому матроси були членами?» Отже, пане бувший «український міністр», так, були в нашому генеральному військовому комітеті не тільки матроси, але були там і рядовики салдати, і як би вони там не були, то мабуть-би не бачили ви ні портфелів українських міністрів, ні тих тепленьких посад, на яких вам тепер так не погано живеться, головне-ж не бачили б ви тієї України, волю якої ми так тяжко ще й досі виборюємо. Правда, що такі і інші запитання викликають у нас

тільки сміх, але чи навряд вони корисні для тих самих панів. Бо всякий, хто давно працює чесно над відродженням нашого краю, відноситься з повагою до піонерів нашої армії, прекрасно знає і значіння і ціну тієї праці, яку зробили ці часто-густо і досі незнані широкому військовому загалу скромні і маленькі люде, що й досі не претендували і не претендують на ласі шматки державного пирога, який так смачно уплітається всякими пройдисвітами і проходимцями нашої нещасної дійсности. Правда, що все те, що робилось і зроблено піонерами організаторами нашої армії, робилось здебільшого в таємницях організаційних нетрів окремих тактичних військових одиниць був. російської армії і в стінах найвищою тоді організаційного військового центру — Українського військового генерального комітету, а як прийняти на увагу, що власне і досі в біжучій пресі, а також як і серед популярної літератури, завдяки нашому перманентному лихоліттю, не вдавалось зробити хоч короткого огляду минулого нашої армії, то і не дивно, що у нас у війську так мало чули і знають і старшини і козаки, хто був їхнім хрестним батьком, а та вся гайворонь, що примостилась на самих високих гілках і хлібних місцях нашого військового ієрархичного дерева (по прислівю — жнучи, де не сіяли, і збираючи, де не орали), знала б кому вона обовязана в першу чергу теперішнім своїм «благополучієм». Хоча з другого боку у де яких молодих держав, як напр. у поляків, під проводом великого поляка теперішнього голови Польської Республіки І. Пільсудського теж була своя «таємна революційна і військова організація», з якої потім вибуяла могутча і високо патріотично настроєна і національно-демократично вихована армія, на плечі якої оперлась в тяжкі моменти свого політичного життя останніх років молода Польська Республіка, але у них і останній сержант знає історію відродження і працю перших польських легіонів і імена їх славних організаторів. Не те, на превеликий жаль, у нас.

Отже, щоб раз назавжди заткнуть горло всім отим, що досі не мають почуття делікатности і пристойности і «делают вид», що ніколи не чули, «що таке за генеральний комітет» ми, по-

Віталій Скальський

скільки в нашому розпорядженні мається під рукою матеріал і не зрадила пам'ять, постараємося реставрувати хоч в коротких рисах і зробить огляд перших часів існування української армії, як колектива, що свідомо, уперто, захоплено, самовідданно; ідейно поклав перші камні в фундамент будівлі рідної армії і одверто-сміло вийшов на перший бій з московським катом під жовто-блакитним прапором і несе його чесно і досі в своїх змучених руках.

Всім-же отім панам, які так легковажно і необережно трактують наш перший і самий вищий організаційно-революційний центр, з рамен якого повстала молода українська армія, ми скажемо: «руки геть від цього імені і стать струнко! — бо революція за нашу волю національну і політичну ще далеко не закінчилась!

Все-ж свідоме українське вояцтво знає, що Український Військовий Генеральний Комітет, — хоч він і носив може таке немилозвучне назвисько, як комітет, від якого всіх отих панків корчить, як чорта від хреста й досі, — був дійсним його найвищим керівником і організатором.

Бо в той-же час іншої форми організації ні військо, ні громадянство не приймало, і це була дань часу і революційному періоду боротьби з своїми ворогами.

Відомо також всім, що другі організації під іншим назвиськами були абсолютно неможливі, непопулярні і терпіли фіяско в своїй роботі.

* * *

Отже «руки геть!» від цього незамараного, чесного, а тепер вже історичного назвиська!

В квітні 1917 року по ініціативі Центральної Ради і по посередньому виконанню бувшого тоді в Києві Українського Військового Організаційного Комітету, в склад якого входили хор. Міхновський, полк. Глинський, хор. Павелко, уряд. Корольчук і др., яко представництво організованого національно Київського вояцтва, — був розроблений плян скликання першого

українського військового з'їзду представників фронту, тилу і фльоти б. російської армії.

І вже в перших числах травня всі потяги, що йшли в Київ з усіх чотирьох вітрів, і вдень, і вночі підвозили цілі групи людей в військових шинелях, різного віку, різного військового стану — від звичайного шереговця і скромного військового урядовця до жвавого молодого хорунжого, або сотника та прикрашеного Юр'ївським хрестом сивоусого, постарівшого в боях полковника.

Як бджоли до матки, злітались українські армії на заклик першого свого рідного, національного, революційного органа державности і морально-правової влади — Української Центральної Ради. Чимось могутим, дужим віяло від цих постатей, овіяних пороховим димом, з слідами на сірих шинелях траншейного болота і землі, яку вони ще не встигли з себе стряхнуть; на засмалених обличчах. Їх ще грала сувора ухмилка приривства до всіх бойових небезпек і якась тепла, лагідна і кротка любов до того міста і людей, які їх так радісно стрічали, тих людей, що, нарешті знесилившись в змаганнях мирними, моральними впливами на тимчасовий російський уряд чогось добитись для свого краю і народу, рішили шукать захисту, піддержки і поради у тих, що вже три роки захищали власними грудьми свою і чужу волю і землю.

І вони радо приїхали виручать перший свій представницький орган і стать на його захист. Через кілька хвилин представники озброєного організованого українського народу, висадившись з потягів, бадьоро йшли з двірця під проводом організаторів з'їзду на одведені їм помешкання.

Неприємно було російському командуванню, а ще більше російському урядові, що «хахли зашевеліл[і]сь», але що ж зробиш — не сила була їм припинити цей могутий стихійний рух нації, яка проснулась до нового щасливого життя і як весінній потік могла знести все, щоб не зустрічалось на її шляху, а тому хоч на них в армії і Петербурзі шипіли і навіть люто скреготали зубами, але зачипить боялись і мовчали...

5-го травня розпочались засідання 1-го Українського Військового з'їзду в великій залі Центральної Ради (будинок Педагогічного Музею). По підрахунку мандатних комісій делегати на 1-й Військовий Український з'їзд були представниками 1.580.702 організованого, озброєного українського народу. Засідання з'їзду продовжувались з 5 по 9 травня 1917 року. Винесено цілу низку постанов. Самою цікавою і характерною з них була — «про українське народне військо і українській військовий генеральний комітет», подаємо найцікавіші точки. «Одним з дійсних могутніх засобів до піднесення духа, для зміцнення військових частин в одне суцільне, могутнє, тіло — з'їзд визнає негайно націоналізацію армії на національно-територіяльним принципі. З'окрема з'їзд оголошує потребу орган[і]зації української армії. Далі слідуєть практичні вказівки, що до способів переведення цієї постанови в життя. Для практичного переведення виголошених постанов 1-й Українській Військовий з'їзд ухвалив: «утворити тимчасовий Українській Військовий Генеральний Комітет при Українській Центральній Раді, який має відати Українськими Військовими справами і працювати в тісному контакті з Російським Генеральним штабом!

Так народився Український Комітет — перший, власне кажучи, українській Генеральний Штаб.

В склад У.В.Г.К. були обрані і війшли:

1. Симон Петлюра — Уповноважений Головного Всеросійського земеского з'їзду.
2. Іван Луценко — Військовий лікар.
3. Володимир Винниченко — салдат запасу.
4. Олександр Пилькевич — полковник.
5. Віктор Павленко — підполковник.
6. Михайло Полозів — хорунжий.
7. Степан Письмений — матрос.
8. Михайло Іванів — генерал-хорунжий.
9. Іван Горемика-Крупчинський — військовий урядовець.
10. Арсен Чернявській — хорунжий.
11. Дмитро Ровинській — салдат.
12. Аполон Певний — хорунжий.
13. Капкан — підполковник.
14. Микола Михновський — хорунжий.
15. Федір Селецький — хорунжий.
16. Степан Граждан — салдат.
17. Віктор Поплавко — підполковник.
18. Василь Потішко — хорунжий. Ранги всі був. російської армії.

За пару днів сконструювався сам У.В.Г.К. В склад президії, що порядкувала всіма справами К-ту було обрано С. Петлюру, О. Пилькевича, С. Письменного і В. Виниченко, але така конструкція в скорім часі була змінена і гол[ов]ування було передано одній особі — а саме С. В. Петлюрі теперешньому Гол. Отаману і Голові Директорії. Всі члени У.В.Г.К. були поділені згідно свого фаху по секціям (відділам), кожному була доручена відповідна праця.

Представники армії роз'їхались по своїм частинам, везучи в своїх кешенях перші накази У.В.Г.К. і постанови свого з'їзду. Однині українське вояцтво в російській армії мало свій власний керуючий центр і всі його розпорядження з того часу були на місцях обовязкові, однині переферія була міцно звязана золотими нитками національної і суворої підлеглисти всім директивам організаційного центру У.В.Г.К. Справа українізації і організації українських частин пішла з того часу по правильному, певному шляху.

Згодом всі члени У.В.Г.К. постановою Центральної Ради прилучені були до її складу яко її дійсні члени.

Вороже було зустрінuto в російській армії народження У.В.Г.К., а в Петербурзі, і особливо в командува[н]ні Київською Округою навіть з досить великою настороженностью, недовіррям і страхом. В перші-ж дні свого існування багато прийшлося У.В.Г.К. поборювати перешкод в своїй праці не тільки таємних, але й одвертих. Не раз доводилось одній частині членів У.В.Г.К. сидіть і працювати на засіданні комітету а другій брать в кешені револьвери і йти чатувать на уличю коло будинку, де відбувалось це засідання...

Ще в більш тяжких матеріяльних умовах були члени У.В.Г.К. Центральна Рада нічого не могла дати членам У.В.Г.К., бо сама була без грошей, хто що зберіг ще з фронту — проїв, іноді через день приходилось обідать. Виручала «Ліфляндка», як у нас називалась одна молочарня на Вел. Володимирській вул. де по дешевій ціні можна було поїсти, і відпочить в тісній семьї товаришів по праці за шклянкою доброго... кислого

молока, бо на більше багато з нас спромоглося. І ми працювали, бо мали дух бадьорий і віру в себе, в свою ідею, також як і тепер. Ми всі були тільки українці і патріоти, партійного сектанства ми ні тоді, ні тепер, не знали не розуміли і не розуміємо його досі — от чого нам тепер так тяжко дивитись на всяке поділення на «ся» от чого нас, так як нікого, болить коли ми бачимо розбиття єдності нашого національного фронту. Але ліками від цього преступного божевілья все таки будуть ті єдині, міцні і правдиві основи і льозунги, з якими ми - члени У.В.Г.К. і члени Центральної Ради — вийшли на працю в початку 1917 року на не забутній ніколи зорі нашого відродження — в це ми твердо вірили, це ми ісповідуємо і в цьому переконані і досі. Не було у нас тоді ні злодіїв, ні казнокрадів, не було у нас ні меньшевиків ні большевиків, не знали ми ні політіканства, ні інтриганства не сварились та не чубались ми тоді за посади та всякій портфелі. Українець був для нас рідний брат. Були у нас єдине серце, єдиний дух і тому не страшні нам були наші численні вороги! Своєю твердокаміною єдністю національною і чистотою не лукавого серця ми їх перемогли колись і підіймаючи на нашому прапорі тіж самі гасла і зараз — ми їх знов перемаємо, хоч і наповзло їх за ці чотири роки вже занадто багато в наші ряди, але все таки чорна нечисть завжди боїться світа... Тому вірим, що розлетиться вона як сови і тепер кудись в інше місце.

Через кілька днів після початку своєї праці У.В.Г.К. вже слав своїх представників в Петербург з такими домаганнями:

1) Оповістити в приказі по всім військовим частинам і установам фронту, тилу і фльоти про заснування і існування Українського Військового Генерального Комітету при Київській Центральній Раді як органу, що відає всіма військовими українськими установами і питаннями і до якого в цій справі повинні звертатися всі українські громади.

2) Зажадати від всіх військових частин армії і фльоти поіменні списки генералів, штаб і обер-офіцерів українців, відо-

мости про солдатів-українців загальним числом в кожній частині і відомости ці прислати безпосередньо в Генеральний Комітет.

3) Негайно зробити розпорядження про перевод із запасових частин, що знаходяться в центральній Росії: одної дивізії важкої артилерії, комплектованої українцями (всякого гатунку зброї) одної полевой батареї, а перебуваючу нині в Києві гірську запасову батарею вважати українською. Всі частини спеціального призначення, що знаходяться в Києві, як понтонні, залізнодорожні і др. українізувати, а вироблення пляну і порядку переходу їх віддати Українському Генеральному Комітету.

4) Віддати Укр. Ген. Комітетові право для поповнення некомплекту в 1-м запасовім полку Богдана Хмельницького, а також і в других частинах, що знаходяться в Києві, які творяться од відправлювання маршових сотень в призначені на фронті для українців три корпуса, і вимагати, щоб було поповнено їх тилловими українськими частинами розпорядженням У.В.Г.К.

5) Як найскорше виділити в тиллових запасових частинах салдатів-українців з офіцерами-українцями в осібні сотні, куріні, команди з умовою оставлення їх поки що на тих-же самих місцях і в тих-же самих частинах, де вони тепер знаходяться.

6) Зробити розпорядження про як найскоршу передплату на скарбовий рахунок у всі частини фронту і тилу, у всі військові інституції і Штаби слідуючих українських газет: «Нова Рада», «Робітничя Газета», «Народня Воля», «Наше Життя».

7) Кооптувати в склад У.В.Г.К. одного офіцера-українця генерального штабу, одного гарматчика, одного кавалериста, топографа і козака-кубанця. Представників других спеціальностей Генеральний Комітет думає можливим кооптувати із місцевих військових частин.

8) Зробить розпорядження про видачу всіх старих запорожських знамен та клейнодів (булави, бунчуки і т. и.), а також знамена городських українських полків осібній українській делегації, яка в короткім часі буде послана від Генерального Комітету із Києва для прийняття і відвезення їх в Київський історичний музей.

Знамена ці і клейноди хороняться в Ермітажі, в де яких церквах і соборах Петербургу і Москви, а також і других міст Росії.

Президія: полковник Пилькевич,
Письменний.
секретарь Ровинський.

З домаганнями по цій резолюції в Петербург послана була делегація, в склад якої ввійшли з членів У.В.Г.К. полк. Пилькевич, Письменний і здається Ровинський. Більшість з військових домагань була доконана, з де-якими почалось звичайно московське крутіство.

Але У.В.Г.К. на це не зважав і продовжував свою працю «самочинно», як тоді говорилось російським командуванням, або революційно і стихійно, як говорили в Києві.

Більшість частин Київської залоги була українізована і підняла український прапор, не рахуючи звичайно Богданівського полку, який перший почав формуватись ще з березня місяця і в той час був вже цілком певною і одноманітною по національному складу частиною, куди пішло саме свідоме і ідейне українське старшинство і козацтво.

Трохи гірше було з останнім пактом наших домагань — себто поворотом українських знамен та клейнодів.

Їх на превеликий жаль таки не пощастило видобути з московських лап, хоча в самій Москві заходами організованого українського вояцтва на чолі з полк. Попсуй-Шапкою, урядовцем Чопівським і др. все було зроблено. Оставалось всі наші історичні військові реліквії, що переховувались по московських церквах та музеях тільки погрузити в вагони, вже була готова навіть почесна варта для відтранспортовання їх до Києва... Але тут несподівано почалась Корніловська авантюра і кацапня зразу перемінивши свій фронт — нічого не дала вивезти з Москви.

* * *

В самому Г.К. робота кипіла по самоорганізації, налагоджуванню звязків з фронтом, запіллям, окраїнами, як Кавказ, Туркестан і навіть Сібір, де скрізь був роспиханий російським урядом і командуванням наш український старшина і козак.

Через якихось пару тижнів У.В.Г.К. вже мав скрізь на місцях майже в кожній маленькій частині своїх агентів, які держали його в курсі українських справ за кожний тиждень. При командуваннях фронтів, армій і корпусів мались офіційні представники У.В.Г.К., при чому по більш важних місцях, як штаби фронтів, такими представниками були дійсні або кооптовані члени У.В.Г.К., як напр. при Південно-Західному фронті — сотник (тепер полковник) М. Удовиченко (кооптований член У.В.Г.К.); при ставці Верховного Головнокомандуючого підполк. Віктор Павленко (дійсний член Г.К., нині генерал). Зв'язок з ними був телеграфічний, листовний, а в важливих випадках через кур'єрів і вістунів.

Фактичне головування і політичне керування Ген. Комітетом було в руках С. ВПетлюри, Військовими справами відали члени Г.К. по фаху. З перших же днів свого існування У.В.Г.К. виглядав так: президія, яко законодавчий орган, що складався з 4 членів і постійного секретаря, далі йшло 5 відділів, а саме: 1) агітаційно-просвітний і організаційний, Голова — полк. Пилькевич, 2) інспекторський, генерал Іванів, 3) мобілізаційний та військової комунікації — підполк. Поплавко, 4) муштровий підполк. В. Поплавко і 5) відділ фахових військ (артилерія кавалерія, інженерно-технічні війська, авіація, інтендантура і т. и.) — інженер М. Шумницький. Згодом був доданий ще відділ санітарів — медичний і консультанський. Малась канцелярія У.В.Г.К. і комендант. По такій приблизно схемі сконструювався Г.К. і почав працювати по організації рідної армії.

Але події, як говориться, йшли своїм політично-революційним шляхом і тому У.В.Г.К. приходилось весь час пристосовувати свою працю до загального ходу не тільки військового життя та подій на фронті і в запасі, а також і до політичного життя і змін, не тільки на Україні, але і в Росії, з якою ми тоді були ще тісно зв'язані.

Як згадувалось вище, всі члени У.В.Г.К. були одночасово членами Центральної Ради, а тому праця їх подвоювалась. Треба було бути не тільки військовими фахівцями і організаторами,

але й до певної міри громадсько-політичними діячами, це в той час вимагалось обставинами українського руху.

І от вже в половині травня, 20 числа, Центральна Рада слала до Петербургу свою делегацію з домоганнями від тимчасового російського уряду автономії Україні. В склад делегації членів Центральної Ради з 10 душ від У.В.Г.К. були призначені: полк. Пилькевич, хорунжий Чернявський, матрос Письменний і салдат Розинський. Самим сильним аргументом, звичайно, для російського уряду були в цій делегації представники організованого українського вояцтва. І дійсно вже на авдієнції у президента ради російських міністрів князя Львова сильне вражіння зробила на цього представника російського уряду промова полк. Пилькевича, який закінчуючи своє слово сказав: «В разі відмовлення в наших справедливих історичних домаганнях з боку тимчасового російського уряду Вам, пане міністре, прийдеться мати діло з півтора мільонами озброєного українського народу!». Це для заскарузілої петербурської правлячої бюрократії було як згук бомби, що несподівано розірвалась над їхніми головами, бо на протязі 250 літ з нами ще ніхто так не говорив з України.

Але після двохтижневого оббивання порогів у петербургських правячих і громадських центрів, засідань в ріжних комісіях, делегація повернула до Київа з порожніми руками, за те з тврдим переконанням, що правди шукати нам треба тільки у себе дома на Україні, покладатись на власні сили і готувитись до впертої боротьби, бо нас в Петербурзі не зрозуміли, не хотіли зрозуміти і одмахувались як від настирливої мухи. Ми також зрозуміли, що з нами тільки тоді будуть говорити і слухати, коли ми дійсно заговорим з ними тією мовою, яка їм зрозуміла, коли ми дійсно покажем їм, що ті півтора мільона багнетів, які ми зорганізували, - це є не порожній згук і не «красное словцо». І повернувшись до дому, ми ще з більшим захопленням взяли за свою працю, бо час не ждав...

Наша зоря. — 1921. — № 7–8. — С. 20–22; № 9. — С. 15–16.;
№ 10–11. — С. 14–16; № 12. — С. 27–28; № 14. — С. 13–15.

Олександра Кудлай

Протоколи засідань Комітету Української Центральної Ради (квітень 1917 р.)

Вступ

Інтерес науковців до вивчення історії Української революції, зокрема періоду Української Центральної Ради (УЦР), відновився на початку 90-х років. Початковою віхою на шляху дослідження цієї складної проблематики стало видання у 1996–1997 рр. збірника документів і матеріалів «Українська Центральна Рада» у двох томах¹. Це була перша фундаментальна праця, що увібрала у себе численну архівну базу та газетні матеріали, зібрані авторським колективом відділу історії Української революції Інституту історії України НАН України. Це видання допомогло історикам-фахівцям висвітити Центральну Раду як інституцію у історичних реаліях, її програму, основні напрямки діяльності та шляхи їх реалізації. Саме він став тією основною базою, на яку опиралися подальші дослідження з історії УЦР. Серед усього комплексу представлених у виданні документів багато важливого і цікавого матеріалу міститься у протоколах засідання Комітету УЦР. Треба зазначити, що саме початковий період діяльності УЦР (березень — травень 1917 р.) представлений у згадуваному збірнику документів далеко неповно і у документальному корпусі переважають газетні матеріали.

Нам вдалося виявити нові документи, що не увійшли до вищезазначеного збірника «Українська Центральна Рада». Вони охоплюють 8 днів квітня 1917 р. Це перший (квітневий) період роботи Комітету УЦР, коли були закладені підвалини його діяльності, сформувалася структура і персональний склад. Слід згадати, що формування структур Центральної Ради почалося від самого початку її існування і вже на початку березня 1917 р.

---

¹ Українська Центральна Рада. Збірник документів і матеріалів. У 2-х т. К.: Наукова думка. — Т.1, 1996; Т.2, 1997.

діяла Президія УЦР та дев'ять її комісій. Після проведення Національного конгресу організаційні принципи були визначені у «Наказі Українській Центральній Раді» (23 квітня 1917 р.), за яким вищим органом УЦР ставали її Загальні збори, перші з яких розпочалися відразу по завершенні Конгресу, 8 квітня. Зібрання затвердило склад Центральної Ради, обраний всеукраїнським форумом, та її виконавчий орган — Комітет, до якого увійшли 20 осіб. Його основою стала президія УЦР (голова та два заступники), а також 17 членів, обраних за партійною квотою. Персональний склад Комітету у квітні 1917 р. мав наступний вигляд: голова — М. Грушевський (близький до УПСР), його заступники — В. Винниченко (УСДРП) та С. Єфремов (УПСФ²); а також — Х. Барановський (позапартійний), В. Бойко (УПСФ), С. Веселовський (УСДРП), Запорожець, В. Коваль (Українська трудова партія³), С. Колос (УСДРП), Ф. Крижанівський (Українська трудова партія), З. Мірна (позапартійна), А. Ніковський (УПСФ) — його заступником був однопартієць О. Шульгин, Г. Одинець (УПСР), В. О'Коннор-Вілінська (близька до УПСФ), В. Прокопович (УПСФ), В. Садовський (УСДРП), Л. Старицька-Черняхівська (УПСФ), М. Стасюк (УПСР) та Л. Чикаленко (УСДРП). Отже, за партійною приналежністю більшість складу Комітету становили представники двох партій, УПСФ та УСДРП, по п'ять осіб; троє були членами УПСР; близькими до УПСР були 2 члени, до УПСФ — 1; один позапартійний та два члени з невизначеними політичними уподобаннями. Повноваження Комітету, окреслені Наказом УЦР, полягали у здійсненні поточної роботи Центральної Ради у період між її сесіями. Згодом він став її керівним центром, що вносив нові питання, проекти рішень на розгляд сесій УЦР; розпоряджався

---

² Українська партія соціалістів-федералістів отримала таку назву на своєму з'їзді у червні 1917 р. До того мала назву Український союз автономістів-федералістів.

³ Українська трудова партія була заснована у жовтні 1917 р. та за своєю програмою була близькою до Української партії соціалістів-революціонерів.

фінансами, здійснював зв'язок з місцями. Ним також обиралися голови комісій, що діяли при УЦР, секретарі та скарбник.

До представленої публікації увійшли протоколи засідань Комітету УЦР за 9, 11, 12, 14, 17, 18, 19 та 24 квітня, а також документ, що має назву «Протокол Президії Комітету Української Центральної Ради». Треба означити, що президія Комітету не обиралася, а Президія УЦР вже була у складі цього виконавчого органу. За змістом документу він є черговим протоколом засідання Комітету за участю представників українських військових. Отже, винайдені документи мають суттєво розширити уявлення про діяльність Центральної Ради протягом квітня 1917 р.

Протоколи засідань Комітету УЦР, підготовлені нами до друку, зберігаються у колекції Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у фонді № 1076 «Генеральне секретарство по справах військових», опис 2, справа 1. Остання має вигляд зшитого рукописного журналу великого формату, де протоколи записані послідовно, так як проходили засідання. Тому можна зробити висновки, що і сам журнал є оригіналом, який вівся секретарем засідань безпосередньо під час їх роботи. Переплутаними є тільки кілька аркушів, що вирогідно сталося вже при формуванні архівної одиниці зберігання. Документи мають невідредагований вигляд, містять багато скорочень, трапляються незакінчені речення. Перші чотири документи (за 9, 11, 12 та 14 квітня) закінчуються оригінальними підписами голови УЦР М. Грушевського та секретаря засідань В. Бойко. Вони велися, скоріш за все, Василем Сидоровичем Бойко, членом Комітету від УПСФ, у цей період секретарем УЦР і записані у вигляді таблиць без зазначення присутніх на засіданнях осіб. Наступні п'ять протоколів записані завідуючим секретаріатом Центральної Ради, представником Чернігівщини, членом УПСР Євгеном Дометійовичем Онацьким і мають оригінальні підписи останнього.

Представлені документи висвітлюють процес організації внутрішньої роботи Комітету, складання його комісій, зокрема, правничої, виборчої та видавничої за пропозицією В. Винничен-

ка 18 квітня, обговорення кандидатур їх голів, а також регулярність проведення його засідань та справу розміщення УЦР у кімнатах Педагогічного музею. Питання внутрішньої структуризації знайшло своє продовження 19 квітня і стосувалося створення аграрної і військової комісій. У зв'язку із цим головою УЦР М. Грушевським було гостро поставлене питання про нерегулярне відвідування засідань Комітету його членами.

Кілька разів обговорювалося питання підготовки до скликання другої сесії УЦР, складання порядку денного його роботи, а також третьої сесії в засіданні 24 квітня. Опікувався Комітет справою призначення Тимчасовим урядом комісарів в українські губернії; дискутувалися кандидатури на посаду комісарів Поділля, Волині і Буковини, згодом — на комісарів Катеринославщини та Поділля.

Окремим питанням роботи Комітету стала розробка проекту національного оподаткування у співпраці з фахівцями та проведення дня Національного фонду (11 квітня), яка продовжилася 14 квітня справою з «Позикою Волі». В засіданні 17 квітня докладно запротокольована справа влаштування дня Національного фонду, обговорення рішення Тимчасового уряду про внутрішню позику та узгодження цих двох заходів. В результаті вже через два дні після тривалого обміну думок членів Комітету було визнано за необхідне накреслення загального фінансового плану роботи УЦР.

Значний інтерес становить справа повернення українських національних реліквій, що зберігалися у російських музеях, сховищах, культових спорудах, яка виникла у зв'язку із переведенням частини фондів Ермітажу у Петербурзі до Москви.

Однією з головних проблем, з якою зіштовхнувся Комітет у квітні 1917 р. і яка потребувала як найскорішого вирішення, була справа організації Першого українського козацького полку ім. гетьмана Б. Хмельницького. Перша згадка про неї міститься у протоколі за 12 квітня, коли було вирішено звернутися до губернського виконавчого комітету приділити увагу справі організації українського війська. Через три дні виконавчий орган УЦР

своє засідання цілком присвятив військовим справам, розглядаючи перебіг подій, пов'язаних із формуванням українського полку у Києві і отримавших у подальших документах умовну назву «справа 3000». Це питання знайшло своє продовження у засіданні Комітету 18 квітня, на якому С. Колос докладно доповідав про стан справ. Наступного дня виступали Запорожець із суттєвими доповненнями та М. Міхновський з відомостями про останні події, пов'язані із формуванням полку. У зв'язку з цією справою Комітет піднімав питання про усунення зі своїх посад таких осіб, як командуючого Київською військовою округою генерала М. Ходоровича та виконуючого обов'язки начальника штабу М. Бредова.

Багато уваги було приділено участі українських представників у різних організаціях та форумах; призначенню інспекторів та попечителів учбових округів Києва, Харкова, Одеси. Розглядалися питання впровадження української мови як урядової на місцях; видання «Вістей Української Центральної Ради»; зносин з Петроградською українською радою.

Текст документів приведений без стилістичних змін та орфографічних виправлень. Треба вказати, що у документах звертає на себе увагу недосконалість української мови та її правопису. Це пов'язане, перш за все, із тим, що не всі «учасники подій» добре знали її та несталистю норм правопису на той час. Тому у квадратних дужках автор подає розшифровки певних слів, виразів й вставляє явно пропущені слова для більш легкого сприйняття тексту. Без приміток проставлені необхідні синтаксичні знаки та виправлені явні описки. При археографічній обробці усі необхідні виправлення та пояснення винесені у посторічкові примітки. Кожний документ має свої пошукові дані — номери фонду, опису, справи, аркушів, оригінальність документу і дату.

В іменному покажчику приведені персоналії, яких або нема у відповідній частині 2-го тому збірника документів «Українська Центральна Рада», або уточнені і більш повні біографічні дані тих діячів, відомості про яких присутні у вказаному

виданні. Автор свідомо не наводить персоналії найбільш значущих і знаних українських політичних і громадських діячів, біографії яких є легко доступними і відомими. У кінцевих примітках подана необхідна інформація про організації, з'їзди, поняття та події 1917 р., які безпосередньо пов'язані зі змістом документів.

ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАННЯ КОМІТЕТУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

№ 1

9 квітня 1917 р.

Слухали:

1. Пропозицію проф[есора] Грушевського про внутрішню організацію Комітету.

Ухвалили:

1. Товаришем Голови обрати Ф.І. Крижанівського, Скарбником Вол[одимира] Ковалю, Секретарями В. Бойко і С. Веселовського, Завідуючим Канцелярією Ц[ентральної] Р[ади] В. Скрипника з правом бути присутнім на зборах К[омітету] Ц[ентральної] Р[ади].

Організувати комісії:

- а) Фінансову; обрати Ковалю, Стасюка і Барановського;
  - в) Організаційну, до якої належатимуть справи агітаційні, інформаційні, маніфестаційні і виборчі; обрати Д. Антоновича і Одинця;
  - с) Шкільну; обрати І. Стешенка.
- Регулярні збори К[омітету] Ц[ентральної] Р[ади] відбуватимуться в понеділок, середу і п'ятницю о 7 год[ині] веч[ора].

2. Запитання про військові
одстрочки членам Комітету.
3. Доручення т. Шульгину до
Петрограду.

2. Довідатись, що в цій справі
зроблено Правничою Комісією.

3. Домагатися від Тимчасового
уряду призначення Краєвого
Комісара на Українські
губернії: Київську, Херсонську,
Волинську, Подільську,
Катеринославську,
Чернігівську, Полтавську,
Харківську, Кубань і Таврію.
Краєвий Комісар має бути
Головою Краєвої Ради,
представником Центрального
Уряду на Україні і заступником
інтересів України перед
Центральним Урядом.

Кандидатами намічені:

М. Суковкин і

бар[он] Ф. Штейнгель.

Домагатися усунення

ген[ерала] Ходоровича і

нач[ачальника] штабу Бредова,
як людей, котрі не

користуються довір'ям

широких мас населення і

Війська Київського гарнізону, і

являються ворогами

українського руху.

Кандидатами намічені:

полк[овник] Піщанський і

Оберучев.

Домагатися одміни циркуляру

про виділ Харківської і

Курської губерній з Київської

Військової округи.

Одкликати Веліхова од

Комісарства в Одесі.

4. Одеський автономний район.	4. Послати телеграму Одеському Городському Голові Брайкевичу, що Центральна Рада з доручення Національного з'їзду має дати ініціативу до організації Краснової Ради всю українську територію *; що ж до об'єднання Одеського району, то Ц[ентральна] Р[ада] просить вийти в згоду з Одеською Коаліційною Українською Радою ⁴ .
-------------------------------	---

Голова: М. Грушевський /підпис/

Секретар: В. Бойко /підпис/

(Ф.1076, оп. 2, спр. 1, арк. 1–1 зв. Рукотис, оригінал)

№ 2

11 квітня 1917 р.

Слухали:	Ухвалили:
1. Час скликання Центральної Ради.	1. Скликати пленарне засідання Укр[аїнської] Центр[альної] Ради на 28–29 квітня о 6 год[ині] веч[ора]. Порядок денний зборів доручити скласти т. Стасюкові.
2. Наказ Центр[альної] Раді і її Комітету.	2. Наказ доручено виробити т. Садовському і Барановському на

* Так у тексті документу.

⁴ Одеська коаліційна Українська рада — вочевидь в документі мова йде про Одеський український керівний комітет — громадську організацію, утворену в березні 1917 р. на зборах українців Одеси. Головою Комітету став С. Шелухін. Організація займалася агітаційно-просвітницькою діяльністю та організацією українського руху, в тому числі і у військах. І тільки 13 квітня була створена Губернська українська рада Одеси, де провідну роль відігравали українські політичні партії соціал-демократів та есерів.

понеділок 17 квітня.

3. Видання «Вістей
Укр[аїнської]
Центр[альної] Ради»⁵.

3. Видавати «Вісті Української
Центральної Ради» один раз на тиждень
у кількості до 5 тисяч примірників для
оповіщення укр[аїнських] організацій і
громадських, і урядових інституцій про
діяльність Ц[ентральної] Р[ади].
Передплату становити в 1 карб. на
місяць, або 9 карб. до кінця року.
Війти в згоду з редакціями
укр[аїнських] і не-укр[аїнських]
часописів про заведення в них відділу «З
Центральної Ради» для оповіщення
широких мас.

4. Доклад завідуючого
Канцелярією
Ц[ентральної] Р[ади].

4. Доклад про штати Канцелярії
затвердити і асигнувати 3500 карб. в
місяць на оплату служачих.

5. Доклад Фінансової
Комісії.

5. Доручити Секретаріату і Фінансовій
Комісії скласти відозву до приватних
осіб і громадських інституцій, як міські
думи, земства, банки, кооперативи з
закликом жертвувати і робити асигновки
на Нац[іональний] Фонд.
Розробити проект і організацію націо-
нального оподаткування вкупі з фахів-
цями, як податкі інспектора... *
Організувати «День Національного
фонду»⁶ по всій Україні.
Розробити проект національних пози-

⁵ «Вісті з Української Центральної Ради» — офіційний друкований орган Української Центральної Ради. Виходив в Києві з квітня по листопад 1917 р. Перші три номери мали назву «Вісті з Української Центральної Ради у Києві». Всього вийшло 25 номерів, дев'ятнадцять з них видав Комітет Центральної Ради, останні — Президія Української Центральної Ради. В газеті знайшли місце матеріали про створення і організацію Центральної Ради та її діяльність до початку вересня 1917 р.

	чок: 1) безпроцентової терминової позички з оплатою її з каси «національного фонду»; 2) безтерминової позички з оплатою її з коштів Українського Сейму.
6. Прохання Робітничого Клубу ⁷ і Жіночої Громади ⁸ про асигновку 300 карб. на курси українознавства для робітників і наймичок.	6. Дати позичку в 300 карб.
7. Прохання т. Любинського про асигновку 200 карб. для українських організаційних зборів в Винниці.	7. Дати позичку в 200 карб.

Голова: М. Грушевського /підпис/

Секретар: В. Бойко /підпис/

(Ф. 1076, оп. 2, спр. 1, арк. 1а–1а зв. Рукопис, оригінал)

^{*} Кінець речення відсутній.

⁶ Відповідно до постанови фінансової комісії УЦР (23.04.1917) днем Національного фонду було призначено 9 травня, однак через труднощі технічного характеру перенесено на «Зелені свята». Відбувся в Україні та у місцях існування українських організацій 20–22 травня 1917 р. проведенням вистав, концертів, мітингів, продажу українських книжок з метою збирання коштів для поповнення скарбниці УЦР.

⁷ Український робітничий клуб — у 1917 р. його очолював член Центральної Ради та УСДРП А.Г. Драгомирецький. Цьому товариству був переданий Лук'янівський народний будинок, де проходили вистави українських театрів, зокрема «Молодого театру».

⁸ Жіноча громада — в документі, скоріш за все, мова йде про Український жіночий союз (Жіночий клуб), ініціативна група по створенню якого була утворена 21 березня у Києві, а з 3 квітня діяла тимчасова Рада Союзу. 25 квітня відбулися установчі збори організації, які затвердили статут та обрали постійну раду у складі 15 осіб. Своім представником в УЦР рада обрала В. Нечаївську.

№ 3

12 квітня 1917 р.

Слухали:	Ухвалили:
1. Доклад Завідуючого Канцелярією про помешкання.	1. Звернутися до Виконавчого Комітету ⁹ віддати до розпорядження Ц[ентральної] Р[ади] всі вільні кімнати Педаг[огічного] Музею ¹⁰ .
2. Лист Степаненка ^α з приводу постанови Миської Думи про збільшення кількості гласних Думи.	2. Центральна Рада, як всеукраїнська організація не може посилати своїх представників до Гор[одської] Думи. Стежити за... [*] репрезентації в громадських інституціях м. Київ а мусять місцеві укр[аїнські] організації і

⁹ Виконавчий Комітет — Миський виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, виконавчий орган, створений у Києві після Лютневої революції. Був обраний 4 березня 1917 р. Складався з 15 представників політичних і громадських об'єднань під головуванням кадета М.Ф. Страдомського. До виконкому увійшло п'ять відомих українських діячів — Ф. Штейнгель, С. Єфремов, А. Ніковський, М. Паламарчук та М. Порш.

¹⁰ Педагогічний музей — був створений у Києві у 1901 р. Його будівлю по вул. Володимирській було зведено у 1910–1912 рр. за ініціативою Київської учбової округи, а урочисте відкриття відбулося 5 жовтня 1912 р. У 1916–1917 рр. двадцять з тридцяти приміщень Педагогічного музею займала Київська школа льотчиків-спостерігачів; на першому поверсі містилася канцелярія інспектора народних училищ та Комітет надання допомоги пораненим і хворим воїнам.

Перші засідання УЦР відбувалися у клубі «Родина». 9 березня 1917 р. остання ухвалила домагатися виділення для своїх потреб Маріїнського палацу, а до того часу — передачі їй помешкань Педагогічного музею. 11–12 березня Центральна Рада переїхала до останнього, де за дозволом Миської думи школа льотчиків звільнила для неї кімнату. Вже у серні 1917 р. військова школа виселилася, а 11 жовтня рішенням Генерального секретаріату Музей був прийнятий на утримання останнього.

^α Вирогідно мова йде про лист О. Степаненко, члена Київської губернської ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який він надіслав на адресу УЦР.

^{*} Пропущене слово — мова йде — «порядком».

3. Порядок денний Зборів
Центр[альної] Ради.

перш за все Київський укр[аїнський] Губер[нський] Комітет ¹¹, який повинен конче ... ^β згідно з резолюціями Нац[іонального] з'їзду ¹². Позаяк українці не можуть в Києві, як столиці України, вимагати тільки своєї репрезентації, то треба внести до Гор[одської] Думи заяву, що Ц[ентральна] Р[ада] звертає увагу М[іської] Д[уми], що часткове поповнення її складу не відповідає вимогам часу і вважає, що треба негайно провести повне оновлення складу Думи на демократичних підставах.

3. Порядок денний пленарного засідання Центр[альної] Ради має бути такий: 1) Затвердження протокола попередніх зборів.
2) Sprawozdannya Комітету.
3) Наказ Центральної Ради.
4) Наказ Ц[ентральної] Ради Комітету.
5) Статут Губерніяльних, повітових і волосних національних Рад.
6) Вибори до земств і муніципалітетів:
а) новий виборчий закон;
в) виборча тактика;
с) виборче порозуміння.

¹¹ Київський український губернський комітет — йдеться про Київський губернський виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій.

^β Слово нерозбірливе.

¹² Національний з'їзд — йдеться про Всеукраїнський Національний конгрес (6–8 квітня 1917 р.), який відбувся у Києві за участю 1500 делегатів від українських політичних, громадських, культурних організацій. Підсумком його роботи стало переобрання Центральної Ради та її перетворення з київської на загальноукраїнську організацію, яка очолила український національний рух під загальним гаслом побудови національно-територіальної автономії України у складі Російської федеративної республіки.

	7) Національне оподаткування.
	8) Національні позички.
	9) День Національного фонду.
	10) Утворення союзу народів Росії на платформі нац[іонально]-територіальної автономії і федерації.
	11) Біжучі справи.
4. Позика волі ¹³ .	4. З огляду на те, що успіх «позики волі» має скріпити новий лад, Ц[ентральна] Р[ада] закликає всю людність України до участі в реалізації цієї позики і доручає організаціям і установам допомогти Тимчасовому Уряду в цій важній справі.
5. Лист Харківського Організаційного Комітету ¹⁴ .	5. а) Послати телеграму в Петроград про усунення арх[ієпископа] Антонія. в) Послати листа Харків[ському] Організ[акційному] К[оміте]тові, щоб Рада, яка має бути обрана на Харківському з'їзді, не називалась «Центральною».
6. Листи до Ц[ентральної] Р[ади] від Петрогр[адської] Укр[аїнської] Нац[іональної] Р[ади]. ¹⁵	6. Послати листа з повідомленням, що ті доручення, які були дані через О. Шульгина, Ц[ентральна] Р[ада] стверджує і просить що тиждень подавати інформації про Петроградські

¹³ «Позика Волі» («Заем свободы») — була випущена Тимчасовим урядом (постанова від 26.03.1917) з метою покриття державних боргів та забезпечення військових витрат. Соціалістичні українські та російські партії підтримали позичку. Цю ж позицію зайняла і Центральна Рада.

¹⁴ Харківський організаційний комітет — комітет по організації та проведенню Українського національного з'їзду Харківської губернії 16 квітня 1917 р. Останній визнав УЦР крайовим органом українського народу, висловив протест проти намірів Тимчасового уряду приєднати територію Слобожанщини до Московського військового округу і звернувся до Центральної Ради вжити заходів для залишення її у межах України.

¹⁵ Українська національна Рада в Петрограді — створена 19 березня 1917 р. в Петрограді з представників ТУП, членів УСДРП, української фракції

7. Прохання Казенної Палати ¹⁶ про видання відозви до населення з закликом виконувати свої податкові повинності.	справи. 7. Утриматися від видання відозви, а послати листа до Петроградської Нац[іональної] Ради, що Укр[аїнська] Ц[ентральна] Рада вважає, що такі заклики не можуть відограти якоїсь ролі, бо населення ще й досі не бачить тих конкретних позицій Тимчасового Уряду до націон[ально]-територ[іальної] Автономії України, які могли б внести певне заспокоєння в населення.
8. Військові справи.	8. Вдатися до Губ[ернського] Викон[авчого] Комітету ¹⁷ з заявою про необхідність звернути увагу на справи організації укр[аїнського] війська.

Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, робітників, студентства, товариства «Громада» та ін. До неї увійшли: О. Лотоцький (голова Виконавчого комітету), М. Корчинський (заступник голови), П. Стебницький (секретар; з травня 1917 р. — голова виконкому), М. Славінський, Г. Голоскевич, П. Зайцев, Ф. Слюсаренко. Підтримувала тісний зв'язок з Українською Центральною Радою, мала в ній свого представника - Г. Голоскевича. В кінці березня делегація Національної Ради зустрілася з головою Тимчасового уряду князем В. Львовим та передала останньому документ з вимогами запровадження національно-територіальної автономії України, рідної мови в українській середній та вищій школі, суді, адміністрації; вирішення долі окупованих частин Галичини та Буковини, повернення полонених і засланих галичан та буковинців. Допомогала Центральній Раді у її зносинах з Тимчасовим урядом. Після проголошення II-го Універсалу та визнання УЦР крайовою владою функції Української Національної Ради перебрав комісар України при Тимчасовому уряді П. Стебницький.

¹⁶ Казенна Палата — губернський орган міністерства фінансів Російської імперії. Діяла як особлива місцева фінансово-господарська установа. У її підпорядкуванні були губернські та повітові казначейства; відала збором акцизів, загальнодержавних податків, прибутками та ін.

¹⁷ Губернський Виконавчий Комітет — обраний Радою представників громадських організацій Київщини, яка, в свою чергу, була зорганізована у середині березня 1917 р. на губернських земських зборах. У Виконавчому комітеті більшість отримали українці.

9. Агітаторські посвідчення.	9. Аби уникнути можливих непорозумінь і неприємностей, видавати посвідчення тільки людям певним. До затвердження Ц[ентральною] Радою порядку видачі посвідчень, свідоцтв агітаторам не видавати.
10. ^α Посвідчення для Галичан.	10. Посвідчень не давати, а повертати їх до «Юга Росії» ¹⁸ , або до відділу «Помощи населению, пострадавшему от последствий» при Городському Союзу ¹⁹ .
11. Пропозиція поклопотати про одстрочки членам Організ[аційного] Комі[тету] Военного отделе ²⁰ .	11. Послати телеграму до Гучкова, листа Лотоцькому і укр[аїнській] фракції С[оціалістів] Р[еволюціонерів] і С[оціал] Дем[ократів].

Голова:

Секретар: В. Бойко /підпис/

(Ф. 1076, оп. 2, спр. 1, арк. 2–3. Рукопис, оригінал)

^α У документі цей пункт знову «9-ий».

¹⁸ Організація «Юг Росії» — повна назва «Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий», було організоване з дозволу уряду у травні 1915 р. у Києві для допомоги виселенцям та біженцям із західних українських областей, потік яких збільшувався протягом зими — весни 1915 р. Очолив організацію директор Київської філії державного банку Я.Я. Ігнатович, його заступником став Д.І. Дорошенко. Товариство надавало матеріальну та моральну підтримку депортованим та біженцям, проводило велику культурно-освітню роботу, відкривши низку дитячих притулків та українських шкіл.

¹⁹ Відділ «Помощи населению, пострадавшему от последствий войны» діяв при Земгорі — об'єднаному комітеті Всеросійського земельного союзу та Всеросійському союзу міст, громадських організацій, утворених у 1914 р. у Москві з метою кращої організації роботи тилу на допомогу фронту. У липні 1915 р. був створений об'єднаний комітет союзів — Земгор, що став впливовою політичною організацією. У місцевих осередках Земгору працювало багато українських діячів.

²⁰ Організаційний комітет військового відділу — вирогідно в документі мова йде про Український організаційний військовий комітет, що був утворений українцями-військовими київського гарнізону одночасно із Українським військовим клубом ім. гетьмана П. Полуботка. Комітет мав займатися формуванням українських військових частин.

№ 4

14 квітня 1917 р.

Слухали:

1. Повідомлення
Нач[альникові] Київ[ської]
Почт[ової] Контори ²¹ про
те, що для одержування
кореспонденції на адресу
Ц[ентральної] Р[ади] треба
подати копію протоколу
загального зібрання про
обрання членів Ради.

2. Позика волі.

3. Звіт представника
Ц[ентральної] Р[ади] в
Губ[ернському]
Вик[онавчому] Комітеті.

Ухвалили:

1. Подати п. Начальникові К[іївської]
П[оштової] К[онтори] потрібні копії
протоколів і повідомити, що Комітет
доручає одержувати всякого роду
кореспонденцію (грошову і іншу)
двом з таких осіб: М. Грушевському,
В. Винниченкові, С. Єфремову,
Ф. Крижановському, В. Ковалеві,
В. Бойкові і С. Веселовському.

2. Доручити Крижановському і
Барановському скласти відозву до
людности України з закликом
підтримати «позику волі». Відозва
мусить бути коротка, не повинна
говорити про війну і мир, про
перемогу, а про зміцнення нової
свободи і демократії.

3. Заслухавши звіт, Ц[ентральна]
Р[ада]: 1) вважає необхідним, щоб
репрезентанти Ц[ентральної] Р[ади] в
різних інституціях виступали в
справах національного значіння
однодушно і в порозумінню між
собою; 2) визнаючи необхідним, щоб
укр[аїнська] мова почала займати
місце урядової мови в різних
інституціях, Ц[ентральна] Р[ада]
полишає вживання укр[аїнської] мови

²¹ Київська поштова контора — перша контора у Києві була відкрита ще у 1775 р. і вже у 1782 р. реорганізована на губернський поштамт, як складова мережі установ поштового сполучення Російської імперії. Після поштової реформи 1830 р. контора у Києві мала у своєму підпорядкуванні повітові галузеві установи.

	рішати укр[аїнськ]ій репрезентації в кожному окремому випадкові; 3) кандидатами на помічників Губ[ернського] Комісара пропонує І. Мирного і Голоскевича.
4. Порядок денний прилюдного засідання К[омітету] Ц[ентральної] Р[ади] на 17 квітня.	4. Порядок призначений такий: 1) Національна позичка; 2) День національного фонду; 3) День національного свята; 4) Справа розподілення ермітажних сокровищ. 5) Шкільні справи. 6) Біжучі справи.

Голова:

Секретар: В. Бойко /підпис/

(Ф. 1076, оп. 2, спр. 1, арк. 4–4 зв. Рукопис, оригінал)

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДИУМУ КОМІТЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

№ 5

15 квітня 1917 р.

Беруть участь в засіданні також делегати від 3000 солдат.

Засідання починається докладом прап[орщика] Гака про той стан речей, в якому опинилася справа сформування українського полку з 3000 солдатів²², котрі, зібравшись в Києві, до-

---

²² Справа «3000» — так умовно в Комітеті Української Центральної Ради називалася проблема організації Першого українського козацького ім. Б. Хмельницького полку у квітні 1917 р. За ініціативою Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка збори солдатів-українців ухвалили рішення про формування українського пішого полку на чолі з штабс-капітаном Д. Пutnikом-Гребенюком, яке підтримала Центральна Рада. Затвердження полку, як

магаються, щоб їх було відправлено на позиції лише як українську військову одиницю.

Як видно з цього докладу Губернський Виконавчий Комітет висловлюється рішуче за сформування з цих 3000 укр[аїнського] полку, і взагалі за націоналізацію армії. Видно також, що ініціатива в справі сформування з цих 3000 укр[аїнського] полку походить не з Українського Військового Організаційного Комітету²³, і взагалі не від Українських військових частин. Запитують солдатів-делегатів: хто їх направляв до Центр[альної] Укр[аїнської] Ради?

Один солдат відповідає, що коли вони голодні приходили до коменданта, то унтер-офіцер відганяв їх, кажучи: Чого, мол, ви, дезертири, сюда со всех сторон стекаетесь. Ви мол не хочете йти на позиції, а ждете укр[аїнського] полку; — не пускають їх у двір, на обід. Але один офіцер українець велів зібратись у чорного ходу, і своєю дорогою провів їх і вот пообідали. Але солдата Дмитриченко (промовця) і ще другого арештували на де-який час за те, що вони бунтують і є провокатори.

Запитують чи Дмитриченко є справді дезертир. Дмитриченко: «Я просрочив 5 днів, але я не дезертир».

Другий солдат оповідає: «Той унтер-офіцер казав: ви мол українці не ходіть більше до нас, у вас є свої старші, котрі ведуть куди хочать».

Третій солдат Станіслав Іздетський з Снігуровки. «Приїхав до коменданта, аж чую, що збирається український полк. Став розпитуватися того, сього... Стали збираться. Але вдали, що тільки вільним, значить — штатським котрим можно до того

військової одиниці, відбулося на I Всеукраїнському військовому з'їзді, який призначив командиром полку Ю. Капкана.

²³ Український військовий організаційний комітет був утворений 12 березня рішенням Тимчасового військового бюро у Києві. Його очолив полковник П. Глинський, начальник резервної команди у Києві. До президії організації входили: полковник П. Волошин, капітан Л. Ган, підпоручик М. Міхновський, прапорщик В. Павелко. Завданням організаційного комітету було формування українських військових частин.

полку. Ну ми обговорили і рішили щоби хлопотать, щоб дозволили зібрати полк під назвою «український». Але от нічого не виходить. А поки збереться той «охочекомонний полк», то пройде і місяць і 2, і 5 місяців, та полки навчатися, то і не треба вже буде, вже і війна кінчиться, то і рішили хлопотать. І от просять помочі.

Грушевський каже, що «значить в Совете робочих депутатів²⁴ і в Городському комітеті²⁵ вони ні до чого не договорилися?»

Єфремов питається чи Совет Солд[атських] і Роб[ітничих] Депутатів і Городський комітет мають право взагалі дозволяти?

Гак відповідає, що права дозволяти вони не мають, але вони можуть хлопотать про дозвіл.

Грушевський: Губ[ернський] Комісар²⁶ взявся поїхати перебалакати з Ходоровичем.

Гак каже, що до мійського комітету в цій справі ніяк не можна звертатися.

Ніковський вказує, що ні Центр[альна] Рада, Викон[авчий] Комітет^α не є рішальними речниками.

Винниченко. Це так, але вони хотять знати нашу думку.

Гак. Я повинен знову повторити, що ми військові в цій справі зовсім з боку, і щоби не трапилося провини у нас немає ніякої. До нас людей засилали.

Ніковський. Як би то не було, комплектування тепер провести трудно, але комплектування польських полків являється і прикладом, і несправедливістю.

---

²⁴ Київська рада робітничих депутатів — утворена 2–4 березня 1917 р. 2 березня 60 представників київських підприємств обрали організаційну комісію. 4 березня були проведені установчі збори Ради, які обрали її виконавчий комітет, до якого увійшло 37 осіб, під головуванням есера П. Незлобіна.

²⁵ Городской комітет — те саме, що й Міський виконавчий комітет.

²⁶ Губернський комісар — повноважний представник Тимчасового уряду, який мав права і виконував функції колишніх губернаторів. Губернські комісари призначалися центральним урядом з березня 1917 р. У квітні 1917 р. Київським губернським комісаром був М. Суковкін, який пробув на цій посаді до вересня місяця того ж року.

^α Йдеться про Міський виконавчий комітет.

Запорожець. Річ не [в] польських легіонах²⁷, — вони питають, як ми думаєм, і вони навіть заговорили про націоналізацію війська. Да і Губернський Комітет^β правдоподібно буде стояти на тій точці, що ця націоналізація бажана, і що її бажано провести і на фронті.

За останній час на засідання приходить Рада військового клубу²⁸ в повному складі.

Міхновський (член клубу) вимагає особливого акта про націоналізацію армії. Але це треба серйозно обдумати, бо вони (Совети Рабочих и Солдатских Депутатов) хочуть на нас всю вину переложити, бо це явище приймає катастрофічний характер.

Гак. Нові полки комплектуються увесь час. Один полк утворити немає ніяких труднощів (приводить приклади). Хто хоче, той зможе. Коли буде видно прихильність з боку уряду, то справа не буде стояти так гостро.

Запорожець. Не в формуванні діло. Вони говорять, що ми затягуємо справу, що ці 3000 хочуть тут сидіти, а не йти на позиції і хочуть тільки протягти час.

Грушевський. Центр[альна] Рада тієї гадки про переформіровання частей на фронті не приймає, щоб не ослабити фронту, а вважає можливим і потрібним комплектування полків тут на

---

²⁷ Польські легіони — добровольчі військові одиниці, які під час Першої світової війни були у складі австро-угорської армії. У відповідь наприкінці 1914 р. російським командуванням був утворений добровольчий польський підрозділ Легіон Пулавський, через рік — Бригада польських стрільців, яка у лютому 1917 р. була зорганізована у Дивізію польських стрільців. Остання, з погодження російського військового міністра, у квітні 1917 р. перетворилася на корпус у складі двох дивізій та трьох спеціальних військових частин під командуванням генерала Білевського.

^β Йдеться про Губернський виконавчий комітет.

²⁸ Рада Військового клубу — виконавчий орган української військової громадської організації, створеної 16 березня 1917 р. на Установчих зборах представників київського гарнізону. Ці збори ухвалили рішення про заснування Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка, статутом якого визначалася загальна мета клубу — створення української національної армії. До Ради військового клубу, очоленої М. Міхновським, входило 24 члена та 12 кандидатів.

Україні на націон[ально]-тер[иторіальному] принципі, і це вони і тільки вони затягують.

Винниченко. Але вони бояться, що з фронту підуть люде. Як цьому справді запобігти?

Солдат-делегат. Та хіба ж може те бути. Там же теж товариші по ...^х лежать... І щоб кинути? Та тоді ж і тут нас візьмуть, і там не пожалують.

II Солдат-делегат. Можна видать приказ, щоб ніхто не кидав свій пост.

III Солдат-делегат. А як полякам дозволили і на фронті виділятися, так вони ж виділялися тільки тоді, коли приходили маршеві роти, а сам ніхто не тікав. Буде гірше, як нам не вирішувати.

Грушевський. Нема іншого виходу, як тільки сформувати з них полк.

Винниченко і інші згоджуються.

Підіймається знову питання про те, що тепер трудно дістати зброю, обоз і інше.

Солдат-делегат Іздетський. Ми тут пробудемо 2 тижні, дістанемо всіх офіцерів, і зараз же підемо і без зброї, і вже там її одержимо. Згодні хоч і зараз, і через тиждень іти, тільки ж офіцерів треба. Але це все з умовою, щоб назва була «Український полк» і своє знамя.

Ніковський. Чого ви домагаєтеся, — маршевих рот чи певної військової одиниці — баталіону, полку тощо?..

Солдат. Ми допускаємо і маршеві роти, але краще полк.

Запорожець. Центр[альна] Рада повинна зайняти ту позицію, що хто повинен їхати, той повинен їхати.

Колос подає резолюцію Військового Клубу²⁹:

1) З цих 3000 людей утворити полк.

---

^х Нерозбірливе слово.

²⁹ Військовий клуб — Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка, див. посилання № 28.

2) Щоб була призначена виключно укр[аїнська] дивізія, до якої буде послано цей полк.

3) Заснувати для поповнення дивізії запасну часть.

4) Звернутися до вищого командування, щоб було зроблене безболісне, поступенне і планомірне переведення одноплеменності боєвих одиниць.

5) Ужити всіх можливих заходів до порозуміння з російськими організаціями і тільки в тім разі коли вони виразно одіпхнуть нас, тоді вже виступати лише в контакті з українськими організаціями.

(Резолюції подані на папері.)

Ротмістр вносить пропозицію, що [б] де-які дивізії поповнювалися виключно українцями.

Висловлюються також побажання, щоб в кожному полку, батальйонні окремі части організовувались тільки з українців.

Запитують солдатів, чи серед 3000 дійсно всі українці, чи може є й інші.

Солдати: Тільки українці. Поки ми на етапному пункті, то мішаються і неукраїнці, але ми їх не приймаємо.

Ніковський запитує, чи багато дезертирів серед них.

Відповідають, що мало, а більшість з слабосильних команд. В Кременчузі і в Чернігові коменданти направляли їх до Києва і говорили, що тут формуються укр[аїнські] полки.

Нарешті вносить Комітет Центр[альної] Ради таку резолюцію.

Щодо 3000 солдатів, які припадком без усякої агітації, через недбальство воєнних властей, зібралися в Києві і за прикладом польських легіонів домагаються формування їх в укр[аїнський] полк, Центр[альна] Рада не бачить іншого виходу, як сформувавши з них укр[аїнський] полк і задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт в виді укр[аїнської] військової одиниці. Инакше цей стихійний рух, не направлений в відповідному напрямі, може викликати заколот в тилу і на фронті і тим пошкодити справі оборони і укріплення нового ладу.

Формування дальших укр[аїнських] частей має робитися тільки з запасних тилкових, а не з фронтних частей. Приналежні

до фронтових частей солдати, які б опинилися в Києві, не можуть на далі претендувати на формування з них окремих укр[аїнських] частей.

Вилучення в осібні укр[аїнські] части укр[аїнських] військових на фронті вважається бажаним, але здійснення його в даний момент полишається вищим воєнним властям.

Ніковському доручається на засіданні 16 квітня (о 7-ій годині ввечері) Комітетів Виконавчого Міського і Солд[атських] і Рабоч[их] Депутатів докласти резолюцію Ради.

Були присутні: Голова У[країнської] Ц[ентральної] Р[ади] проф[есор] М. Грушевський, місце за заступника Голови: В. Винниченко і С. Єфремов. Члени Комітету: Ніковський, Запорожець, Колос. За секретаря Євг[ен] Онацький.

Голова Зборів — Голова Укр[аїнської] Центр[альної] Ради.

Завідуючий Секретаріатом Євг[ен] Онацький.

Почалося засідання після 10, кінчилося після 12 години ночі.

[Євгена Онацького] /підпис/

(Ф. 1076, оп. 2, спр. 1, арк. 4 зв.—7. Рукопис, оригінал.

Автограф Є. Онацького)

ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАННЯ КОМІТЕТУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

№ 6

17 квітня 1917 р.

Починається після 7 години ввечері.

Головує проф[есор] М. Грушевський. Присутні: В. Винниченко, С. Єфремов, Стасюк, Крижановський, Христюк, Садовський, — також гості (засідання публічне), серед них члени Центр[альної] Ради: І. Шраг, Біляшівський, Шаповал і інші. За Секретаря Євг[ен] Онацький.

Розпочинаються збори промовою Пр[офесора] Грушевського, в якій в першу чергу на обговорення ставиться справа, в

зв'язку з вістями про переведення де-яких скарбів Ермітажу³⁰ до Москви, про повернення тих скарбів Ермітажу, які походять з України, до Київа.

Біляшівський. Трудно ділити Ермітаж, та і Уряд не дозволить. Окрім того, ціла комісія з Горьким³¹ на чолі стежить за цілістю Ермітажу. Але треба б подбати щоб повернено було з Петрограду і інших місць клейноди запорожські. Ціла низка клейнодів знаходиться в Оружейній Палаті в Москві³² (Біляшівський називає ще декілька місць). Можна б подбати про те, щоб цією справою вияснення де знаходяться які з наших нац[іональних] скарбів, спеціально зайнялася якась людина. Треба б асигнувати і гроші, щоб оплатити час і працю. За людину можна було б рекомендувати Широцького, який незабаром їде до Петрограду. Йому це діло знайоме. Треба подбати, звичайно, не тільки про клейноди, є багато речей, котрі слід би було повернути. Так, Кибальчич в Гаправській Переяславській Церкві³³

---

³⁰ Ермітаж — музей у Петербурзі, один з найвизначніших та найвідоміших художніх та культурно-історичних музеїв світу. Свою історію починає з перших художніх зібрань, придбаних імператрицею Катериною II у другій половині XVIII ст. У 1852 р. з сильно збільшеної колекції був сформований та відкритий для відвідування публіки Імператорський Ермітаж.

³¹ 4 березня 1917 р. у Петрограді під головуванням М. Горького була створена Особлива нарада в справі мистецтв, як дорадчий орган при комісарі колишнього міністерства двору Ф. Головині для організації охорони історико-культурних надбань Російської держави. У квітні того ж року нарада припинила своє існування, замість неї була заснована Рада в справах мистецтв.

³² Оружейна палата в Москві — музей-скарбниця, частина комплексу Великого Кремлівського палацу, де зберігаються дорогі цінні предмети царської казни та патріаршої різниці, а також пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва. Колекція музею постійно поповнювалася. Протягом XIX — початку XX ст. до нього передавалися обладунки, військові трофеї, подарунки імператорській родині, цінні археологічні знахідки.

³³ Гаправська Переяславська церква — цілком можливо, що у тексті документу помилка. У Переяславі-Хмельницькому не було Гаправської церкви. Вірогідно йдеться про церкву, у якій зберігалася ікона Покрови. Запорізькі козаки вважали Святу Покрову своєю покровителькою. Після Переяславської ради 1654 р. з'явилася велика кількість ікон типу «Козацька Покрова». Такі ікони з часом стали національними, увібравши у себе специфічні композиційні та іконографічні особливості. В документі, ймовірно, йдеться про одну з таких ікон.

взяв ікону Покрови, надзвичайно цікаву, і подарував її якомусь в[еликому] князю. Тепер вона знаходиться у в[еликого] кн[язя] Николая Михайловича. Гармати є також дуже цікаві. Це друга категорія. Третья категорія це різні речі, коштовні і рідкосні, якими буквально набито Ермітаж. Є, перш за все, передісторична епоха, тут багато золота, великокнязівської ...^α і т. ин.

Грушевський. В цій справі було винесено резолюцію на секції Вищої Школи про передачу Архівів і т.д. А щодо клейнодів, то це питання виникає в зв'язку з чутками про повернення польських клейнодів польським військам. Користуючи з того, що п. Широцький їде до Петрограду, чи будемо просити щодо Петрограду п. Широцького, а щодо Москви, то це треба буде звернутися до Новицького Олексія Михайловича^β.

Біляшівський. Комітет нашого музею³⁴ вже телеграфував до Петрограду про необхідність скасувати закон про передачу скарбів, знайдених на Україні, до Петрограду.

Грушевський вказує, що причини перенесення частини скарбів Ермітажу до Москви нам невідомі, різні то можуть бути причини, але треба щоб з цієї нагоди не тільки Москва, але і Київ скористав[ся].

Справа про влаштування дня Національного Свята

Професор Грушевський. Харківський Комітет висунув справу про призначення дня Національного свята. Сам Комітет Харків-

---

^α Пропущене слово, йдеться — «епохи».

^β В документі мова йде про Новицького Олексія Петровича.

³⁴ Комітет Музею — мова йде про «Київський художньо-промисловий і науковий музей імператора Миколи Олександровича», відкритий у 1904 р. (зараз — Національний художній музей). Одним з його організаторів та директором до 1923 р. був відомий український археолог, етнолог, мистецтвознавець та громадський діяч М. Біляшівський. З 1910 р. завідування справами музею, згідно статуту, було покладено на Комітет музею, головою якого був обраний Б. Ханенко. До комітету входили представники Товариства старожитностей і мистецтв та російського міністерства торгівлі і промисловості, до відомства якого належав Музей.

ський цієї справи не розглянув, може б хто з присутніх підніс би свою гадку з цього приводу.

Христюк. Такий би день слід призначити. Тільки чи треба призначати ще якийсь день, коли в нас є день 26 лютого. І дні революції приходяться майже на цей день. Треба тільки поширити його значення.

Винниченко. На засіданні комітету пропонували щоб день Шевченка не робити днем національного свята. Та і нам не треба відсувати його назад, може б взяти просто якийсь день і пристосувати його до історичної події.

Грушевський. Значить, в цьому році цей день треба злити з днем національного фонду.

Садовський. Цей день повинен бути найскоріше і треба вжити якихось мір, щоб цей день націон[ального] Фонду було переведено по всій Україні. За два тижні ми б могли приготуватися до того.

Грушевський з цим не згоджується. Слабо наладжена преса і ми не зможемо як слід підготувати народ до цього дня.

Винниченко. Два тижні замало.

Христюк пропонує призначити цей день на 21 мая — перший день Зелених свят³⁵.

Садовський боїться, що якщо цей день буде відкладено далеко, то може начнеться вже передвиборча компанія.

Винниченко вбачає в цьому скоріше плюс.

Христюк знов повторює свою пропозицію щодо 21 мая і через те, що преса слабо наладжена, да і через те, що самі Зелені Свята внесуть якийсь настрій в цей день, піддержать його.

Сфремов. Я думаю, що за два тижні слід би було влаштувати цей день, бо я маю сподіватися великих боїв на фронті, і як трапиться якась неудача, то це може попсувати нам все чисто.

Крижановський. Але треба ж призначити певний термін, бо не призначення терміну — ослаблює енергію.

---

³⁵ «Зелені свята» — у 1917 р. припадали на 20–22 травня, коли за рішенням фінансової комісії Комітету Центральної Ради було проведено День національного фонду.

Грушевський. Як би то ні було цей день національного свята потрібний для нас. Ми думаєм на рахунок того націон[ального] Фонду, який зберемо в той день, зробити внутрішню позику. Поки що для остаточного затвердження це передається Укр[аїнській] Центр[альній] Раді.

Справа про внутрішню позику³⁶

Крижановський читає доклад, складений членами фінансової комісії (якої на зборах Комітету немає) про національну позичку для потреб Укр[аїнської] Центр[альної] Ради.

Пристають до обговорення.

Грушевський. Висота першої позики була означена 50000. Вона замала для потреб навіть перших місяців Центр[альної] Ради. Обрахунок однієї агітаційної комісії виходять на місяць 60000.

Крижановський каже, що він не належе до фінансової комісії і думає, що 50000 замало.

Грушевський. Термін погашення «не пізніше 1-го іюля» занадто близький.

Стасюк пропонує не пізніше 15 іюля.

Христюк і Грушевський пропонують не пізніше 1 серпня.

Христюк пропонує підняти цифру позики до 100000.

Крижановський говорить, що до принципів, покладених в основу проекту. Одна позика процентова і з зазначенням певного терміну. Друга безпроцентова і без терміну. Цей модус обезцінює першу позику.

Грушевський. Це дуже серйозний аргумент.

Христюк каже, що на жаль немає тих, хто укладав проект, адже ж вони мали якісь мотиви, коли так склали.

Пропонує, щоб і друга позика була процентова.

Грушевський роз'яснює, що і друга позика є також процентова, бо покупці за 90 одержують 100, значить 10 процентів. Але друга позика безсрочна, — в уцьому вся ріжниця. Забезпе-

---

³⁶ Внутрішня позика — йдеться про проведення дня Національного фонду.

чення першої позики в тій формулі, що автономний уряд України повинен взяти на себе виплату тієї позики, що робить Центр[альна] Рада. Тут до певної міри повинен відіграти і моральний елемент — віри в себе, в будучність України.

Крижановський. Але не можна також випускати з очей того значіння, які в натурі людини відіграють елементи вигоди.

Христюк пропонує понизити ціну облігацій до 25 рублів.

Крижановський. Не варто розмінюватись. 25 рублів тепер ніщо.

Стасюк обстоює пропозицію Христюка і радить понизити до 10 рублів.

Приймається поки що пропозиція понизити до 25 рублів.

Онацький, завід[уючий] Секретаріатом, докладує про пропозицію секретаря Агітаційної комісії взяти на себе передрук відозви до селян, бо нема що давати, а всі вимагають.

Шраг і Біляшівський говорять про потребу відозв тепер взагалі.

Стасюк про те, що треба надрукувати резолюції з'їзду.

Біляшівський. Тільки не резолюції, треба до селян зрозумілою мовою щось видати.

Стасюк. Селянська спілка видає відозву до селян, і Центр[альна] Рада може передрукувати.

Винниченко. Висловлюється взагалі проти передруків. Треба б про землю, про мійське самоврядування.

Грушевський. Центр[альна] Рада нічого не може виносити в справі земельній.

Біляшівський. У всякому разі треба якомога швидче видати щось.

Винниченко піднімає питання про утворення видавничої комісії і друкування брошур і т.д. Треба завести свою друкарню.

Грушевський підтримує, бо напр[иклад], «Вісті»^α ще й досі лежать. Треба вибрати комісію для відшукання друкарні.

Вибирають Христюка. Згодом зголошуються взяти участь в комісії Крижановський і Колос.

---

^α Мова йде про «Вісті з Української Центральної Ради».

Стасюк каже, що в Катеринославщині^β продається друкарня.

Хтось з рядів. В провінції пустують друкарні.

Грушевський і Винниченко указують, що з Києва користуватися друкарнями на провінції дуже трудно.

На 18 квітня на 4 годину призначаються слідуючі збори і на тому засідання кінчається.

Голова

Завідуючий Секретаріатом - [Євгена Онацького] /підпис/

(Ф. 1076, оп. 2, стр. 1, арк. 7–9 зв. Рукопис, оригінал.

Автограф Є. Онацького)

№ 7

18 квітня 1917 р.

Головує М. Грушевський. За секретаря Є. Онацький. Присутні: Винниченко, Єфремов, Крижановський, Прокопович, Колос, Мірна, Мірний і інші. Також гість Широцький.

Питання про комісарів Волині і Буковини.

Пр[офесор] Грушевський робить доклад. Вязлов приїхав до Грушевського і сповістив його, що видигають його кандидатуру на комісара Буковини, але він не може прийняти, не повідомивши Центр[альну] Раду, — якщо Рада піддержить його кандидатуру, то він, як свідомий українець, коритиметься її постанові, але все-таки, якщо можна, просив би його увільнити. Тоді ж таки Вязлов підняв питання про те, що слід би убрать з Волині Євлогія. Грушевський пропонує Вязлова видвинути на комісара Волині, тим більше, що Буковинський Комісар, після призначення Дорошенко Комісаром Галичини, не буде мати великого значення. Два дні назад комісарство Волині було пропонувано бар[ону] Штейнгелю, але Штейнгель не хоче. Чи не можна б на Буковинського Комісара призначити когось іншого?

---

^β Так в тексті.

Вязлов, видвигає кандидатуру Багрія, пр[иват]-доц[ента] Петроградського Університету.

Широцький. Багрій з'явився в Петербурзі років 1 ½ - 2 назад разом з Перетцем, учнем якого він був. До українського руху відношення не має. Зайцев^α балакав з ним з метою прилучити його до Укр[аїнської] Громади і вражіння в його зосталось досить прикре.

Грушевський. Вязлов казав, що на Буковину Багрія прийняла Акад[емія] Наук³⁷ для охорони пам'ятників.

Єфремов. На Буковині діло піде само собою. Важніше мати свого кандидата тут, на Волині. Щодо Багрія, то Перетц висловлювався в бесіді з Єфремовим про Багрія досить добре.

Крижановський. Я Вязлова досить добре не знаю. Але ті люде, котрим приходилося з ним працювати, кажуть, що він вузький формаліст, педант, що до українського питання, — то він обсадив себе росіянами, і свого українства нічим себе не виявив^β. Краще Вязлова видвінути на председателя Черн[івецького] Окр[ужного] Суда.

Єфремов. Формалізм для комісара не є велика хиба. Щодо його українства, то в цьому не може бути ніякого сумніву. Щодо нарікань служащих, то він дійсно тяжкої вдачі, але це для нас не важно.

Прокопович. Педантизм в цім випадкові тільки плюс. А вдача його для нас не має значення.

Грушевський. Справою призначення на голову суду ми можемо не займатися, бо його кандидатуру видвигають інші кола (кадетські).

Приймається пропозиція видвинути кандидатуру Вязлова на губ[ернського] комісара. Доручається Завід[уючому] Секрета-

---

^α Мова йде про Павла Івановича Зайцева.

³⁷ Академія наук — загальноживана назва вищої наукової установи Російської імперії. Петербурзька Академія наук заснована наказом імператора Петра I у 1724 р. Створювалася за зразком західноєвропейських академій.

^β Так в тексті.

ріятю Онацькому срочною телеграмою запросити згоди Волинських укр[аїнських] організацій.

Питання про Подільського Комісара.

Грушевський. Член Ц[ентральної] Р[ади] від Поділля Любинський їздив до Винниці і привіз звіти звістки, що винничане висовують кандидатуру на губ[ернського] комісара — Марковича і Степуру. Степуру, як людину порівнююче молоду, можна на помічника комісара, а Марковича на комісара.

Сфремов каже, що він одержав лист від Марковича, що він цілком добре себе почуває. Маркович — людина потрібна, енергійна, знає службу, як бувший прокурор і т.д. До того ж дуже на Поділлі популярна людина.

Вирішено ждати відповіді з Кам'янця.

Про Багрія.

Широцький. Не своїми словами, а словами багатьох людей свідчу, що Багрій не українець. Пропоную кандидатуру Біляшівського.

Ніхто не піддержує.

Сфремов пропонує в остаточній формі не вирішувати питання про кандидатуру Багрія, а зібрати відомості.

Доручається Онацькому зібрати відомості, запитати Дорошкевича, товариша Багрія.

Про Євлогія.

Вирішено переказати через Широцького до Петрограду про те, що було б бажано усунути Євлогія.

Про посаду Інспектора Київської Округи.

Пр[офесор] Грушевський докладує. Цю посаду займає зараз Озаревич, людина тяжко хвора, котра вже не може нести служби. Кандідата відповідного ще немає. Грушевський пропонує поміркувати про кандидатуру Мортірія Галіна, старого драгоманівця.

Проти цієї кандидатури ніхто не висловлюється, але...^α

Крижановський одмічає, що посади виникають перед нами якось випадково. Нема ніякої пляномірності в тому, як ми заміщаєм ці посади. Треба принципово вирішити, чи ми заміщаємо тільки громадські посади, — посади, які мають громадське значіння, чи також і різні бюрократичні посади, для громадської діяльності байдужі. Ця посада для нас безразлічна.

Питання про укр[аїнське] військо.

Грушевський докладає, що як йому відомо, Суковкін говорив з Ходоровичем в справі війська, і послідній пішов на великі уступки, — але Грушевському не удалось того перевірити. Пропонують викликати Мірного, котрий повинен знати стан речей.

Колос зробив доклад про те, про ворожий настрій [в] укр[аїнських] військових колах до Центр[альної] Ради^β, викликаний невдалою стилізацією резолюції Ц[ентральної] Р[ади] щодо «3000», зробленою Ніковським, проголосивши її в засіданні Об'єднан[ого] Зібрання Військових і Робітничих Депутатів^γ.

Крижановський. Між нами і військовими пробігла чорна кішка.

Винниченко. Волі нашої не прийдеться здобувати багнетами. Бо і сили такої не буде, — а розрішиться все питання на Установчих Зборах, які, між іншим, навряд чи згодяться на Автономію. Автономія буде, це я можу напевне сказати, через років 10.

Колос. Варто було б щоб Ц[ентральна] Р[ада] мала більший вплив на Військову Раду^δ.

Винниченко. Міхновщина — явище часове. Чим ширше йтиме військовий рух, тим Міхновщина буде все більш зникати.

---

^α Речення не має закінчення.

^β Так в тексті.

^γ Йдеться про зібрання рад військових і робітничих депутатів.

^δ Йдеться про Раду військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка.

Про Понятенко.

Слухали заяву п. Понятенко про те, що він складає свій мандат до Губ[ернського] Комітету тому, що п. Барановський член Комітету Ц[ентральної] Р[ади] і Губ[ернського] Комітету, схарактеризував виступи п. Понятенко цілком негативно, і тому п. Понятенко, «шануючи репрезентацію укр[аїнського] громадянства» не вважає себе в праві zostавитися його представником.

Постановили передати заяву п. Понятенко до п. Барановського і просити його пояснень в цій справі.

Про утворення комісії.

Винниченко здійснює питання про комісії.

Ми займаємось якимись випадковими справами, а охоплюючого плану нема. Треба, щоб працювали комісії, які б робили головну роботу і раз на тиждень складали своє справоздання перед Ц[ентральною] Радою.

Пропонує засновати і відновити комісії: організаційну, правничу, виборчу і видавничу.

В завдання організаційної комісії входить: вимагати від кожної укр[аїнської] партії і організації докладного цифрового відчиту про кількість своїх членів. Вона повинна мати велику мапу України, на котрій треба відмічати ті міста і села, про котрі ми маємо відомості, що там є наші організації, або наші люде. В одному випадкові треба вживати одну фарбу, в другому другу.

Онацький зауважив, що Секретаріат це уже має на увазі зробити при експедиційному і адресному бюрі в найближчій часі.

Винниченко. Необхідно також заснувати видавничу комісію. Треба дбати про поміч видавничим комісіям різних партій. Треба придбати друкарню. Тим більше, що є змога використати де-які зв'язки (через Ніковського) для здобуття паперу.

Потрібна агітаційна комісія, не бюро агітаційне, а іменно агітаційна комісія.

Треба також поставити як слід на ноги національне Бюро Праці, — котре можна було б назвати і Бюро Влади.

Грушевський. Як казати правду, то слід би почати реорганізацію з голови — з Комітету. До комітету ходять акуратно тільки чоловік 5. А інші — сьогодні одні, завтра другі. Ми маємо право розширитися в своєму складі, але і розширення повинно бути проведено в такому напрямі, щоби прийняти люде не «honoria cansa»³⁸, а дійсно людей праці. Слід би може трохи згодом переглянути весь склад Комітету і запропонувати тим, що не ходять, скласти мандати.

Вносять[ся] пропозиції підняти насамперед ті комісії, які вже існують, і в першу голову Правничу.

Здіймається питання про заснування військової комісії, але вирішають відкласти її закладини до в'яснення тих треній, котрі виникли в зв'язку з неточною формулюванням Ніковським і «Київською Мислю»³⁹ резолюції Ц[ентральної] Р[ади] від 15 квітня щодо «3000».

Вирішено післати до газет лист, складений Винниченком з огляду на ті чутки, що пішли по місту, ніби то в формуванні тих 3000, і агітації серед них брала участь Ц[ентральна] Р[ада].

Голова У[країнської] Ц[ентральної] Ради

Секретар

Завідуючий Секретаріатом Євг[ен] Онацький

(Ф. 1076, оп. 2, стр. 1, арк. 10–12 зв. Рукопис, оригінал.

Автограф Є. Онацького)

---

³⁸ «Honoria cansa», правильне написання — «honoria causa» (у перекладі з латинської мови — «заради почесності»), «почесний доктор» — ступінь доктора наук без захисту дисертації, присуджувалася за видатні досягнення в області науки і культури. У тексті вираз вжито у значенні — «почесний член».

³⁹ «Киевская мысль» — щоденна громадсько-політична та літературна газета ліберального напрямку. Виходила у 1906–1918 рр. У 1917–1918 рр. виходила у двох випусках (ранковому і вечірньому). Користувалася великою популярністю, була рупором опозиційних до самодержавства кіл громадськості різних напрямків. Припинила своє існування у грудні 1918 р.

№ 8

19 квітня 1917 р.

Головує пр[офесор] Грушевський. За секретаря Євг[ен] Онацький.

Присутні п.п. Барановський, Христюк, Крижановський, Прокопович, Єфремов, Стасюк, Коваль, Садовський, пізніше приходять Винниченко, Бойко, Колос.

Розпочинаються збори розглядом заяви П. Понятенко. З приводу цієї заяви бере слово п. Барановський, котрий говорить, що він в своїй промові, викликаній промовою П. Понятенко в губернiальнiм Комiтетi на українській мові, мав метою підкреслити громадянську мужність і красномовність П. Понятенко, який тільки один говорив в Комiтетi українською мовою, котра зробила на присутніх, в тiм числi і на Барановського, гарне враження, — і не зважаючи на те, що зміст мови де-яким присутнім може і не подобався, позаяк промовець ворушив питання для декого досить гостре, всі з увагою слухали цю промову, що Барановський і висловив в виразі «вуха в'януть, а вони слухають».

Христюк. Вся промова Барановського була в похвалу, а ніяк не в ганьбу п. Понятенко. Тут очевидне непорозуміння. Виступи п. Понятенко, які завсiгда відзначалися тактовністю, і той раз також не мали нічого щоб можна було йому закинути.

Крижановський вносить резолюцію, — з заявою Христофора Антоновича і слів присутніх на тих зборах (крім Христюка висловлювалися ще й інші), які чули промову Понятенко і Барановського видно, що тут трапилося непорозуміння. Висловлюючи жаль з цього приводу, я пропоную просити п. Понятенко не складати свого мандату, і доручити завід[уючому] Секретаріатом переслати п. Понятенкові витяги з протоколів засідань, присвячених заяві п. Понятенко.

Пропозиція одногolosно приймається.

Піднімається знову справа про реорганізацію Комiтету.

Організація військової комісії була перенесена на це засідання, але позаяк т. Запорожця не було, т. Колос міг бути лише недовго, ця справа відкладається.

Барановський вносить пропозицію, щоби Комітет так часто не збирався, досить би може Президіуму.

Пр[офесор] Грушевський протестує проти цього, бо Веселовського нема, місце заступників голови то 2, то один, а то і не одного — де ж Президіум? Справи так болять, що не вспіваємо робити, від того і приходиться часто збиратись. Комісії не працюють. Фінансова комісія — Коваль, Барановський, Стасюк, Ігнатович збиралася лише раз.

Крижановський. Стешенко хоча є головою шкільної комісії, але ми його ніколи не бачимо, скоріше б слід було обрати на голову Прокоповича, який у нас і часто буває, і зараз є тут.

Прокопович. Я власне дуже близько стояв до Педагогічного діла, і я не зрікаюсь. Але треба передивитися або всіх голов комісій замінити їх ^α, або нікого. І до того вважаю присутність Стешенка корисним.

Грушевський пропонує, не передрішаючи того, хто буде головою комісії, просити Прокоповича зайнятися організацією освітньої комісії.

Христюк. Прокопович буде організатором, головою комісії, а Стешенко помічником голови.

Грушевський пропоную вихід протилежний.

Прокопович. Стешенкові було уже проголошено, що він є голова, і перерішувати тепер незручно.

Постановлено називати комісію не шкільною, а просвітньою. Запросити Прокоповича на товариша Голови.

Христюк пропонує закласти аграрну комісію.

Крижановський проти. Це питання ще раніше обмірковували і відкинули, бо Ц[ентральна] Р[ада] є коаліційний орган різних партій, а кожна партія вирішає аграрне питання по

---

^α Так в тексті.

своєму. Через це ми можемо мати лише 2 спільних питання, на яких єднаємось — Федерація і Автономія.

Христюк визнає це слушним, але говорить, що аграрна комісія не буде щось вирішати, її діяльність буде направлена виключно на допомогу селянам, до часу вирішення цього питання. Селяне починають ділити землю, Уряд заклада комітети в раді примирительних камер, і во всіх цих справах треба кидати і свій голос. Може б треба було зібрати якийсь статистичний матеріал.

Садовський. Утворити аграрну комісію, значить мати аграрну програму, а ми такої не маємо.

Заснування Аграрної комісії визнати (семеро проти одного) не бажаним.

Відозва про позику волі.

Крижановський читає^β зо змінами, зробленими на засіданні 18 квітня.

Грушевський. Гарно і популярно відозва написана, та чи не за сильно ми запрошуємо до тієї позики?

Садовський. Невірно в відозві вказується, що Терещенко звертається до Центр[альної] Ради.

Грушевський. Він звернувся до Голови З'їзду^γ.

Винниченко. Рада [-] орган З'їзду.

Садовський. Так то воно так, тільки я боюся, що «Киевская Мысль» причепиться.

Рішається, що краще написати, що Терещенко звернувся до З'їзду.

Єфремов вказує, що популярність в відозві не всюди витримана.

Крижановський пропонує дати Єфремову виправити.

Грушевський. Барановський дав середину, може тепер він дасть і початок, і кінець.

Крижановський. Йому по українському досить тяжко це робить. До того ж він, як і я, зайнятий 24 години.

Відозва для виправки передається Серг[ію] Єфремову.

---

^β Йдеться про проект постанови Комітету Центральної Ради.

^γ Мова йде про Національний конгрес.

Про позичку для Нац[іонального] фонду.

Крижановський читає проект наказу про позичку для потреб національного фонду.

Прокопович. Час підписки — місяць, ліквідації — також місяць, — чи не можна встановити строк, як для векселів — півроку.

Садовський. Як може Рада, не будучи юридичною особою взятися за позику. В проекті гарантією позики виставляється те, що Авт[ономний] Уряд України виплатить цю позику. Це ще питання, чи він виплатить. І до того ж цей спосіб займу не «предусмотрен» законом.

Сфремов. Це безумовно дуже важливе питання.

Винниченко. Коли робиться позичка, то дається якесь забезпечення. Ми безумовно маємо юридичне лице, бо ми являємось представниками. Був з'їзд, який нас обрав, і є протокол того з'їзду і тих виборів. Але ми можемо морально провалитись, — просто не зберемо грошей. І це буде моральний провал, — бо треба ж буде оголосити наслідки позички. Може б треба звернутися до яких заможних осіб чи інституцій, щоб вони поручилися. Тоді на обов'язку Ради буде виплатити позичку хоч би що там ні було.

Грушевський з цим не згоджується. Це утопія — поручительство членів Ради. Роблячи позичку на тих підставах, на яких ми її робимо, ми робимо апеляцію к признанню нашого авторитета і віри в будучність України. Ми нікого не дуримо. Ми не обіцяємо бо зна чого. Хто не вірить в день Націон[ального] Фонду і в Автономію України, той не підпишеться. Це питання довірря, нашого морального авторитету. Ті, що будуть підписуватися, будуть маніфестувати своє до нас довірря. Я думаю, що ця позичка повинна мати поспіх. Ми звернемося до Банків, і я не думаю, щоб вони нам одказали. Центр[альна] Рада хоче маніфестувати свій авторитет, люде — своє довірря до нас і віру в будучність України.

Коваль. Безумовно ми цю суму покриємо. Тепер без усякої організації і агітації, копійками ми зібрали 16000. Особливо

можна надіятися на кооперативи, та земства, городи. Що ж до юридичного боку, то багато тепер робиться не юридично.

Садовський. Краще замість позички розробити проект націон[ального] оподаткування.

Коваль. Це буде само собою.

Садовський. Тут також ми б мали маніфестацію, — і ми б не так ризикували на провал. Мали б юридичний ґрунт, який позичка не має. Опреділяти суму першого займу не годиться, бо 10000 — як міра довіря — замала.

Бойко. Що торкається другої позики, то коли перша має ґрунт доброї волі, і виплата її залежить від самих українців, бо вони будуть давати в день нац[іонального] фонду для виплати цієї позики, то друга позика такого характеру не має. Виплата її не залежить від волі самих українців. Треба її розкидати між укр[аїнськими] організаціями.

Винниченко. Власне кажучи ми 3 роки робили день нац[іонального] фонду. Перший раз на першу позичку, другий раз — день нац[іонального] фонду, і третій — самооподаткування. Треба краще знищити першу позичку зовсім і через якийсь місяць оповістити позичку. А оподаткування своїм порядком.

Грушевський. Барановський нам обіщав дати циркуляр про оподаткування.

Бойко читає постанову 14 квітня про те, що складання цього циркуляру доручено Фінансовій Комісії і Секретаріату.

Висловлюється жаль, що того циркуляру досі не має.

Грушевський. Раціональність першої позики і для мене не ясна. Крім того, треба так зробити, щоб відозва в справі займу свободи явилась або після циркуляру, або разом з нею, щоб люде мали змогу розібратися куди треба більше нести.

Крижановський висловлюється проти оподаткування. Позика це симптом того, що ми стаємо на державний ґрунт, нема сумнівів, що зніметься галас, це свідчить епізод з 3000. Але нам це не може стати на заваді. Що ж до кооперативів, то дурно давати вони навряд чи згодяться. Їм увесь час тлумачать про самодіяльність і про те, що ніщо не можна людям давати дурно,

і це їм [в]війшло в плоть і кров. Навіть на пам[’ятник] Шевченко давали дуже неохоче. А позичка — це інша річ. Спосіб позички більш відповідає психології кооператорів.

Сфремов. Все таки мене турбує юридичний бік справи. На кого ми, як що зніметься^α, зможем опертися, — і особливо коли вступимо в конкуренцію з позикою волі, як пропонують. Юридичний бік треба вяснити. Першої позики краще не робити. Почати з дня націон[ального] фонду.

Прокопович. Через брак часу нам все одно не пощастило б з першою позикою. Треба б підготовляти ґрунт для другої позики. Комісія повинна повести агітацію серед кругів близьких до банків — буржуазних (Василенко, Корольов, Синицин), — державного⁴⁰ (Игнатович) і кооперативних (Союзбанк⁴¹), і включивши представників їх в комісію, рішити справу.

Христюк піддержує цю пропозицію.

Крижановський. Як боятись юриспруденції, то нам нічого не можна робити, не можна і ставити метою досягнення Автономії, а просто треба її ждати.

Винниченко пропонує день націон[ального] фонду відсунути місяців на 3. Що ж викличе з боку росіян ця позичка? Ми ж звертаємся до своїх. Хто віре, той дає, ми нікого не обов’язуємо. Чому ми не маємо права робити позичок?

Сфремов. Город не має право роботи позичек, інакших як з дозволу Центр[ального] Уряду.

---

^α Так в тексті.

⁴⁰ Державний банк — центральний банк Російської імперії, заснований у 1860 р. наказом Олександра II на основі реорганізації Державного комерційного банку. Був державно-урядовою банківською структурою.

⁴¹ Союзбанк — центральна українська установа дрібного кредиту. Заснований у Києві у 1910 р. Організатором та директором (до 1917 р.) Союзбанку був відомий український громадський і кооперативний діяч Х. Барановський. Банк швидко став організаційним та фінансовим центром Наддніпрянської України. З 1913 р. він видавав свій журнал «Мурашник». Окрім банківських, проводив також торгівельно-посередницькі операції, сприяв створенню промислових підприємств, організовував кооперативні наради.

Винниченко. А може нам що зробити щодо Центр[ального] Уряду.

До того приєднується і Прокопович.

Грушевський. Треба начати з заклику до приватних осіб і громадських інституцій жертвувати і робити асигновки на націон[альний] фонд. Уряд ніколи не дасть дозволу на національну позичку з оплатою укр[аїнським] сеймом.

Винниченко. Ми цією позичкою вже заявляємо, що ми маємо автономію, і в цьому суперечимо самі собі, бо в «Новій Раді»⁴² і на Нараді ми самі заявляли, що ми не думаємо нічого актроїрвати⁴³ α і т.д. Або як уже так, то проголошуйте війну; або на ту ногу, або на ту.

Крижановський. Ми заняли ту позицію, щоб фактично переводити те, що можемо. Лише актроїрованя ми не будемо робити. Або ми віримо автономії, або не віримо. Поки я хожу сюди, я вірю, перестану вірити, — кину зразу все і не буду ходити.

Сфремов. Ця позичка і єсть актроїрованіє. Такі позички можуть робити лише уряди, і як ми проголосимо позичку, то значить проголосимо себе і Урядом. Що ж до віри, то я не певен в тому, що ми в Уст[ановчих] Зборах здобудемо Автономію.

Винниченко. Я глибоко вірю, що автономія в нас буде, але я не певен, що вона буде зараз. Я пропонував би відкласти цю позичку до того, поки ми вяснимо свої сили. Цього вимагає

---

⁴² «Нова Рада» — щоденна політична, економічна і літературна газета. Офіційний орган УПСФ. Редагувалася А. Ніковським, С. Сфремовим. Виходила у Києві з 25.03.1917 р. до січня 1919 р., з відходом Директорії УНР з Києва припинила своє існування. Була відродженням закритої у 1914 р. газети «Рада». Відзначалася високим рівнем вміщених матеріалів і статей, авторами яких були представниками політичної і культурної української еліти.

⁴³ Актроїрованя — правильне написання терміну — «октроїрування» — спосіб прийняття в державі конституції не традиційним методом — парламентом, чи референдумом, а прийняття її діючим головою держави (монархом, президентом). Вперше октроїрування було застосоване у Франції у 1814 р., коли вступила у законну силу «Хартія 1814 року». В тексті документу це слово вжито у значенні — «самочинне впровадження автономного устрою України».

α Правильне написання цього слова — октроїрування; тут і далі за текстом.

реальна політика. Ми повинні підрахувати. Може автономія буде через 3 місяці, а може і через 10 літ.

Садовський. Як можемо ми брати на себе такий обов'язок, як то висловлено в Проекті [-] «Укр. Ц[ентральна] Р[ада] вживе всіх заходів, щоб Автономний Уряд оплатив позику». Ми тепер є меншість і беремо обов'язок примусити більшість.

Грушевський пропонує скінчити балачки, бо ніякої постанови все одно виносить Комітет не може, бо це питання стоїть на порядку денному Центр[альної] Ради. Ми ще не обміркували всього порядку денного Ц[ентральної] Ради.

Прокопович пропонує докласти Ц[ентральній] Р[аді], що в Комітеті це питання обмірковувалось і розроблення його доручено комісії з представниками банків.

Грушевський. Питання про позичку є тільки частина фінансового плану. Всі, власне, згодні з планом лише одні говорять, що треба його перевести зараз, інші пропонують пересунуть на пізніше.

Бойко. Можна погашення позички віднести не на Автон[омний] Уряд, а на наші громадські інституції.

Доручається Ковалеві зробити на Заг[альних] Зборах Центральної Ради доклад всього фінансового плану.

Входить Запорожець і робить **позачергову заяву**.

В комітеті Воєнних і Робітничих депутатів колосальна настроєність проти українців, говорять, ніби наші інституції вели агітацію серед 3000, яких вже не 3000, а далеко більше, коло 5000. Да і ті теж змінили свою позицію. Раніш згоджувались їхати на фронт без амуніції, без обозу, а тепер не згоджуються. Обрали собі командіра, якогось штабс-капітана, якого ніхто не знає. Дуже нетактовна людина як про те свідчить інцидент з Оберучевим. Поділились на куріні, сотні. Багато хвилюються, до чого спричиняється почасти і те, що мають погану кухню. До їх що дня пристає 200–300 чоловік. І це все люде, котрі повинні вже бути на фронті. Вчора коло двірця^α Ходорович обіцяв їм

---

^α Так в тексті.

казарми, і вони вже одведені, але малі, всіх не вміщують. Досі власне все-таки нічого не відомо, чи буде полк, чи не буде. Солдати з полків просрочили вже на 15–20 днів, і починають просто боятись їхати на фронт, і всі держаться кухні. Всю відповідальність Комітет перекладає на всі українські організації, що вони ніби то вели агітацію. На завтра скликають зібрання солдатів всього гарнізона і ставляться страшенно вороже.

Коваль. Де вони («3000») офіцерів набрали. Вчора ж в маніфестації я в рядах налічив 18 офіцерів.

Запорожець. Одного я знаю, це офіцер 5 стрілкової дивізії, він приїхав до Києва, узнав про укр[аїнський] полк і пристав. Але інших ніхто не знає. Командіра також ніхто не знає. Це здається навіть і не українець.

Стешенко (незадовго перед тим прийшов). Це може кінчитись кров'ю. Комітет повинен втрутитися, щоб якось розідити атмосферу.

Винниченко. Це можна було б зробити тільки приєднавшись до постанови Виконавчого Комітету^α. Єдине, що ми можемо зробити — іти до шовіністів і казати не лайтеся, тягнуть їх до суду і т.д.

Грушевський. Треба дати в пресу, що ми прослухали заяву військових організацій, що ніякої агітації з їх боку не було. Вони ж («3000») раніше звернулися до коменданта, і військові і ми взяли тільки тоді, коли цю справу занедбала воєнна вища власть. Згоджуйтесь, що треба виступити судом проти тих, що пускають пльотки^β.

Коваль. Треба б скласти лист до Виконавчого Комітету.

Садовський. Треба післати звістку Лотоцькому.

Стешенко пропонує порозумітися.

Грушевський і Винниченко свідчать, що спроби порозумітися були, відбували наради[,] тощо, але нічого не вийшло.

---

^α Йдеться про Губернський виконавчий комітет; тут і далі по тексту.

^β Так в тексті, мова йде про «плітки».

Винниченко. Міхновський все порушував своїм шовінізмом, своїм викликом: «ви тут гості». Як будуть такі представниками, то треба буде все порвати з військовою організацією ^х.

Прокопович пропонує надати заяву в пресу і в виконавчий Комітет.

Крижановський. Багато во всій цій історії винувата наша невиразна позиція. Міхновський кинув лозунг «українське військо», а ми не перечили.

Грушевський. Це посіяв Ходорович своїми польськими легіонами. Польські легіони формуються, а укр[аїнські] солдати, не затримуючись, проходять просто на фронт.

Сфремов пропонує одмежуватись від військових організацій.

На цім справа переривається і Стешенко піднімає питання про Шкільну Раду, закласти котру Педагогічний З'їзд ⁴⁴ доручив Центр[альній] Раді: потреба в ній дуже велика.

Під цей час приходять Міхновський, ген[ерал] Іванис і Корольчук.

Міхновський докладає про весь хід подій.

У п'ятницю вдень товариш голови Укр. Фракції Совета Роб[ітничих] Депутатів запросив Міхновського до Фракції. Прибуло всього на нараду біля 20. Тут оповіли, що на етапному пункті зібралося од 2000 — до 3000 солдатів, почасти дезертирів, почасти слабосильних, і хочять іти на фронт не раніше, як в вигляді якоїсь укр[аїнської] військової одиниці і під укр[аїнським] прапором, і справляють досить прикре вражіння на Комітет. Нас запросили не як представників, а як приватних людей

---

^х Так в тексті.

⁴⁴ Педагогічний з'їзд — 5–6 квітня 1917 р. за ініціативою товариства шкільної освіти був проведений Перший Всеукраїнський учительський з'їзд. Одним з його рішень було ініціювати створення в Центральній Раді Головної шкільної ради для проведення роботи по організації української школи і освіти. В результаті в УЦР була заснована шкільна комісія, до якої увійшли члени Ради Товариства шкільної освіти.

на нараду. Нам говорили, що не розуміють навіщо укр[аїнське] військо. Ми говорили і те, і се, але ми не мали відомостей. По тому було засідання Фракції, після котрого вирішили поговорити офіційно і запросити президії Ц[ентральної] Ради, Президіум Клубу^α і т.д. Перед засіданням ми порадилися і вирішили виступати тільки солідарно. На засіданні трапилось 2 інцидента, один з Таском, котрий назвав себе гостем, на що один з військових відповів, що він тут є дійсно гість, другий з полковником Чеховичем, не зрозумівшим навіщо військо.

З самого початку пр[офесор] Грушевський зголосився, що ми всі солідарні, а в справах військових треба звертатись до військових. З нагоди проголошеної Міхновським постанови, відбулася дискусія. Години через 2, пр[офесор] Грушевський поїхав, зостався з Ц[ентральною] Р[адою] тільки Винниченко. Було рішено не виносити постанов, а тільки вислухати що кожний скаже. Винниченко заявив, що на де-які постанови він згоден, на де-які — ні, і повинен порадитись з Комітетом. Військові zostалися на старій позиції. Отоцький сам від себе (не від організації) вніс пропозицію, щоб відповідальність за майбутнє перекласти на укр[аїнські] організації, і що укр[аїнські] організації повинні переконати солдатів поїхати на фронт. Міхновський заявив також сам від себе, що як хтось хоче когось переконувати, то краще хай вони переконують Правительство, щоб воно видало якийсь акт в роді польського або фінляндського⁴⁵. У суботу ввечері зібралися в Гор[одському] Исп[олнительному] Комітеті в 5 годин. А потому ввечері ж (в 10 годин) тут. Центр[альна] Рада прийняла позицію, як «Киевск[ая] Мисль»

---

^α Йдеться про Військовий клуб ім. П. Полуботка.

⁴⁵ Урядові акти стосовно Польщі і Фінляндії — у документі йдеться про березневу декларацію Тимчасового уряду про принципову згоду на існування у післявоєнному майбутньому незалежної Польщі за умови військового і економічного союзу з Росією. Відносно Фінляндії урядом було видано два документи: маніфест про «Затвердження конституції Великого князівства Фінляндського» (20 березня 1917 р.) та грамота про скликання фінляндського сейму 22 березня у Гельсінгфорсі.

закріпила в вигляді надрукованої в неї резолюції. На засіданні військових в вівторок в 10 годин ранку всі були вражені цією резолюцією. Але позаяк т. Колос запевняв, що текст надрукований ріжниться від справжнього тексту, то вирішили не виносити постанов, аж поки не дістануть завірених членами Центр[альної] Ради. Сьогодні дістали. А вчора був мітинг на Сирці⁴⁶. Тут сформувався полк. Вибрали командіра полка, невідомого нам чоловіка, вертався він з Кавказу, прочув про полк і пристав до його. Завуть його штабс-капітан Гребінчук-Путнік. Вибрали і його помічника, і офіцерів. Ніхто з них не входить в нашу організацію. Увесь полк з прапором заявивсь годин в 5 перед Педаг[огічним] Музеєм, а звідти пішли до Дворця⁴⁷.

Ще в суботу ввечері вони прибули до Університету⁴⁸ всім полком, і рішили взнати, яку позицію займе що до них Совет Объединен[ных] Организаций⁴⁹. Їм відповіли, що вони повинні направлятися на фронт, чим швидче.

Коли прийшли до Палацу, зробили мітинг. Отоцький виголосив промову на тему «Долой войну!». Це фактично треба буде ще перевірити. Але на превелике диво Отоцького солдати відповіли, що вони мають свій полк і хочять воювать.

Але коли Таск хотів говорити, то солдати почали кричать, що він хотів їх арештувати, і не дали говорити. Потому він говорив.

---

⁴⁶ Сирець — історичний район міста Києва.

⁴⁷ Дворець, в тексті також зустрічається «Палац» — поширений термін того часу. Йдеться про будівлю Київського вокзалу.

⁴⁸ Університет — Київський імператорський університет св. Володимира, відкритий у 1834 р. Зараз — Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Перші корпуси навчального закладу розташовувалися по вул. Володимирській.

⁴⁹ Совет Объединенных организаций — Рада Об'єднаних громадських організацій Києва (РОГО) — громадсько-політична представницька організація від 40 громадських, культурних, просвітних об'єднань, установ, партій. Була утворена 1 березня 1917 р. 4 березня був обраний виконавчий комітет Ради на чолі з заступником міського голови кадетом М. Страдомським. Працювала у приміщенні Київської міської думи.

Через де-який час приїхав Ходорович. Командір полка рапортував від імені полка. Заграла музика, Ходорович прийняв рапорт, назвав «командиром полка». Просили його сказати промову по українському. Він сказав: «Вітаю вас, браття. Вітаю перший укр[аїнський] полк, зичу здоров'я, нехай живе вільна Україна, слава першому укр[аїнському] полку». Міхновський просив казарм і провіанту. Ходорович обіцявсь.

Грушевський зауважує, що ще в неділю Ходорович з Іжедовим^α освідчивсь перед Комітетом, що сформування укр[аїнського] війська неможливе, а в понеділок рано, в балачці з Суковкиним, уже згоджувався отправити укр[аїнський] полк тільки без зброї.

Міхновський. Совет Солд[атских] і Раб[очих] Депутатів об'явив, що він застається на старій позиції.

Після цього докладу збори зачинилися.

Міхновський запрошував Президіум Ц[ентральної] Р[ади] прибути 20-го о 1-й годині дня на засідання Об'єднан[аних] Комітетів, але позаяк запросили Ц[ентральна] Рада ще не одержала, то питання залишилося невирішеним.

Голова Центр[альної] Ради

Завід. Секретаріатом Євг[ен] Онацький

(Ф. 1076, оп. 2, стр. 1, арк. 13–19. Рукопис, оригінал.

Автограф Є. Онацького)

№ 9

24 квітня 1917 р.

Головує пр[офесор] Грушевський. За секретаря Єв[ген] Онацький.

Присутні: Винниченко, Крижановський, Ніковський, Прокопович, Садовський, Коваль, Єфремов, Бойко.

---

^α Написання прізвища незрозуміле: Іжедов, або Ізведов.

Перше обмірковується питання про скликання загальних зборів Ц[ентральної] Ради.

Вирішено призначити на 7 травня, — мотиви 1) не відкладати далеко, щоб не сказали, що Ц[ентральна] Рада відтягує скликання Ц[ентральної] Ради ^α.

На порядок денний вирішено поставити питання про Статут Автономної України, а також про національну позичку.

Єфремов піднімає також питання про вироблення проекту контакту з федералістами — неукраїнцями.

Бойко вказує, що в газеті з'явилася «сводка національних бажань», зроблена Урядом.

В зв'язку з цим виступає знову гостре питання про контакт з Петр[оградською] Національною Радою. Пр[офесор] Грушевський зазначає, що з 4 квітня Комітет немає жодних звісток з Петрограду, і що треба щось робити.

Питання про комісарів губернських.

Бажано, щоб на Буковинського Комісара призначено було Петлюру, але поки що треба порозумітися з Дорошенком.

Про Поділля.

Докладається Телеграма з Кам'янця ^β, в якій просять з питанням про Подільського Комісара підождати.

Висловлюються думки з цього приводу, що певно нелегко відсунути з комісарства Александрова, людину переобрану земством, кадетську кандидатуру.

Що до Катеринославців, то вони рішуче Александрова не хочуть. Гезбергом незадоволені, але иньшого кандидата немає. Трубу на комісара призначити вони вважають неможливим, але, на кандидатуру його на помічника комісара згоджуються.

Прокопович виставляє кандидатуру Фед[ора] Алекс[андровича] Єфремова.

---

^α Так в тексті.

^β Мова йде про м. Кам'янець-Подільський.

Грушевський просить Єфремова С.А. сказати по щирості про сю кандидатуру.

Єфремов заявляє, що це людина тверда по укр[аїнським] переконанням, але не знає, чи згодиться він іти на комісара. На управляючого Каз[енною] Палатою, що иньше, а на комісара мабуть ні.

Що до Попечителів.

На Харьків Сумцова і Левицького. Намічали також кандидатуру Голоскевича, але висловлювались проти його кандидатури, також і на віцекомісара Київського, закидали його нервовість і брак організаційного таланту.

Грушевський робить увагу, що перерішати про кандидатуру Голоскевича на помішника Київського Комісара вже не приходитьсь.

Що до Одеського попечителя, Коваль виставляє кандидатуру Олекс[андра] Грушевського, свого чоловіка в Одесі.

Грушевський каже, що Ол[ександр] Грушевський вже давно не був в Одесі.

Ніковський згадує Скрипчинського, котрий був один час Правителем Канцелярії Учебн[ого] Округу, тепер він секретарем Правління Університета^α, можна було б повернути назад до канцелярії, — він був великою опорою кожному Попечителеві.

Здіймається знову кандидатура Науменко, який раніше відмовлявся, але рішено, що з ним треба ще раз переговорити. Він є тут помішником Попечителя, людина відома серед педагогів, і Уряд може легше на його згодитись.

Ніковський говорить про Шелухіна, як людину популярну і доброго педагога.

Доручається Прокоповичу перебалакати з Науменком.

Крижановський згадує ще О[реста] Ив[ановича] Левицького.

Грушевський. Він і сам не піде, да і людина не підходяща, м'яка і не любе політики. Треба було б і ще когось поставити

---

^α Мова йде про Одеський університет.

коло нього, щоби фактично правив. Його кандидатура ще можлива була б для Києва, але не для Одеси.

На цьому обговорення кандидатур припиняється.

Завід[уючий] Секретаріатом докладає прохання Робітничого Клубу про те, щоб Ц[ентральна] Рада поклопоталася про одведення помешкання Лук'ян[івського] Нар[одного] Дому⁵⁰ для Робітничого Клубу і про призначення комісара на всі будинки Т[оварист]ва Тверезості⁵¹.

Доручається Крижановському передати про призначення комісара до Губерн[ського] Комітету, а Ніковському поклопотатись про помешкання Лук[']янівського Нар[одного] Дому.

По докладу Секретаріята, дозволяється купити для канцелярії пишущу машинку.

Висловлюється побажання, щоб був заведений журнал резолюцій: що призначено для виконання, кому і коли виконано.

Після обговорення тих позицій, які займають різні національності і партії що до Автономії України, визнано потрібним зняти з повістки дня Статут Автономної України з тактичних мотивів.

Пр[офесор] Грушевський просить одпуск до неділі. Дозволяють. Засідання закривається.

---

⁵⁰ Лук'янівський народний будинок (дім) — заснований у 1897 р. Південно-Західним відділенням Товариства тверезості і розміщувався у Києві по вул. Дегтярівській, 5. Будинок Народного дому перебував у віданні Київського міського комітету піклування про народну тверезість, канцелярія якого містилася саме в ньому. Головою комітету був педагог і освітній діяч Т.Г. Лубенець. У Народному домі працювала їдальня, притулок, бібліотека, амбулаторія, кінематограф, театр.

⁵¹ Товариство Тверезості — південно-західне відділення Петербурзького православного Олександрівського товариства тверезості, що діяло у Російській імперії в 1896–1917 рр., об'єднавши зусилля товариств тверезості, духовництва та інтелігенції. У Києві товариство тверезості було створене за ініціативою університетських викладачів у 1896 р. Очолив його лікар-психіатр, професор І. Сікорський. Товариство містилося у Лук'янівському народному будинку, де знаходилася канцелярія Київського міського комітету піклування про народну тверезість.

Завідуючий Секретаріатом Євг[ен] Онацький.

*(ЦДАВО України, ф. 1076, оп. 2, спр. 1, арк. 34–35. Рукопис,
оригінал. Автограф Є. Онацького)*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Антоній архієпископ (Олексій Павлович Храповицький) (17.03.1863 — 10.08.1936) — митрополит Російської Православної церкви, церковний діяч. Походив з московського дворянського роду Храповицьких. У 1881 р. після закінчення гімназії вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії. У 1885 р. прийняв постриг. Архієпископ Волинський (1906 р.), Житомирський (1914 р.), священархімандрит Почаївської лаври. У 1914—1915 рр. відвідував землі Західної Галичини, зайняті російською армією, для насадження московського варіанту православ'я. Під час революції став відомим своїми гострими виступами проти українського національного руху. Активно боровся з прихильниками автокефалії української церкви. 1 травня 1917 р. був звільнений Тимчасовим урядом через невдоволення його діяльністю нової влади. 3 листопада 1917 р. — митрополит Харківський, з травня 1918 р. — митрополит Київський і Галицький. У грудні 1918 р. усунутий Директорією УНР з єпархії за антиукраїнську діяльність. 3 травня 1919 р. фактично очолював Вище Церковне управління Півдня Росії на території, яку контролював білий рух. 3 1920 р. — на еміграції в Югославії, голова Вищого російського церковного управління за кордоном. Керував РПЦ за кордоном до своєї смерті.

Александров (Олександров) П. — у 1917 р. займав посаду Подільського губернського комісара, член Союзу російських націоналістів. У травні 1917 р. Подільська губернська рада громадських організацій висловила йому своє недовір'я, про що було сповіщено Тимчасовий уряд. Замість нього на посаду губернського комісара запропонували кандидатуру офіцера Шостаковського, але Українська подільська рада заблокувала її. В результаті Тимчасовий уряд комісаром Поділля затвердив М. Стаховського.

Багрії Олександр — приват-доцент Петербурзького університету. Прийшов у Буковину з російськими військами у чині офіцера. У 1917 р. — чернівецький староста. Його заходами відбулися великі збори чернівецького магістрату, на яких було обрано нову чернівецьку громаду на чолі з бургомістром Шандрою. У 1919 р. — український консул в Самарі.

Брайкевич Микола Васильович (1874 — 12.02.1940) — український інженер, економіст, колекціонер, меценат, громадський діяч. Народився у дворянській родині в Одесі. У 1897 р. закінчив Інститут корпусу інженерів шляхів сполучення. Працював у Петербурзі та Москві.

З відкриттям відділення фірми Бунге в Одесі, став його завідувачем. 11 березня 1917 р. затверджений російським міністром внутрішніх справ на посаді тимчасового міського голови Одеси. Влітку обраний на цю посаду Громадським комітетом. Займав в Одесі ще низку посад — голови Одеського обласного військово-промислового комітету, голови наради по паливу, комісара з морських перевезень. У жовтні 1917 р. призначений товаришем міністра торгівлі і промисловості. 17 грудня того ж року знов обраний міським головою Одеси, пробувши на цій посаді до березня 1919 р. У цей період за його сприяння в місті відкрився Політехнічний інститут.

На еміграції з 1919 р. Перед від'їздом передав свою колекцію картин міському Художньому музею. Жив і працював у Парижі, згодом в Лондоні, де створив Російське економічне товариство; надавав допомогу російським емігрантам. Помер у Лондоні.

Бредов Микола Емільович (15.11.1873 — ? після 1945) — професійний військовий, учасник російсько-японської війни, I Світової війни та громадянської — на боці білого руху. Походив з російських дворян німецького походження. Брат Федір Емільович (1884—1959) — теж військовий, активний учасник білого руху, емігрував. Микола Емільович закінчив 1-й Кадетський корпус (1889 р.), 2-е Костянтинівське училище (1891 р.) та Миколаївську академію Генерального штабу (1911 р.).

Під час I Світової війни командир 166 піхотного Ровенського полку; з 1915 р. — у чині генерал-майора, генерал-квартирмейстер штабу армії Північного фронту. З 8 вересня 1916 р. по 3 квітня 1917 р. — виконуючий обов'язки начальника штабу Київського військового округу. 22 квітня — 9 вересня 1917 р. — командуючий 6-ої Фінляндської стрілецької дивізії, отримав чин генерал-лейтенанта. Згодом, командуючий 21-го армійського корпусу. З кінця 1918 р. — у Добровольчій армії; брав участь у формуванні добровольчих загонів у Києві (1918—1919 рр.). Командуючий групи ЗСПР (Збройні сили Півдня Росії), що знаходилася на Правобережній Україні. Здійснив відомий Бредівський похід (січень — лютий 1920 р.) — рейд до Польщі через Західну Україну, де був інтернований зі своїм загоном. Згодом зумів з частиною свого загону повернутися до російської армії генерала П. Врангеля у Крим.

Евакуйований з Криму до Турції. В еміграції жив з родиною у Болгарії. У 30-ті роки та під час II Світової війни — завідуючий Російським інвалідним домом у Шипці. 1945 р. — арештований агентами НКВС. Подальша доля невідома.

Великий князь Микола Михайлович (6.11.1856 — 5.01.1929) — онук російського імператора Миколи I, генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії. Верховний головнокомандувач всіма сухопутними і морськими силами Російської імперії у I Світовій війні (1914–1915 рр.). З серпня 1915 р. по 1917 р. — намісник на Кавказі і головнокомандувач Кавказьким фронтом. Отримав негативну оцінку з боку сучасників за свій вплив на прийняття рішень правлячим імператором Миколою II.

Веліхов Б. — журналіст, комісар Тимчасового уряду в Одесі. На початку квітня 1917 р. в Одесі був обраний керівником обласного комітету кадетської партії (комітет поширював свій вплив на Херсонську, Бессарабську і Таврійську губернії).

Гак (Крюк) Анатолій — у 1917 р. прапорщик російської армії, член армійського комітету, український соціаліст, співробітничав з М. Міхновським. У 1973 р. у США вийшли його спомини.

Галін Мортирій — український хірург, військовий лікар російської армії. Мав чин статського радника. За свідченням М. Грушевського, прихильник драгоманівських ідей. У 1917 р. відмовився від пропозиції УЦР зайняти посаду начальника військово-санітарної управи в Україні. Займався науковою працею — написав та видав українсько-російський медичний словник.

Гезберг — висувався на посаду Подільського губернського комісара Тимчасового уряду.

Гребінчук-Путнік — штабс-капітан, у квітні 1917 р. обраний солдатами-українцями командиром новосформованого українського полку у Києві, який згодом отримав назву Перший український козацький ім. Б. Хмельницького полк.

Горький Максим — літературний псевдонім *Пешкова Олексія Максимовича (16.03.1868 — 18.06.1936)* — російський письменник, драматург, прозаїк. Один з найвидатніших і найвідоміших у світі російських письменників і мислителів. На рубежі XIX та XX ст. став відомим завдяки своїм творам з революційної тематики. Близький до соціал-демократів, знаходився в опозиції до царського режиму.

Народився у Нижньому Новгороді; рано пішов з дому і розпочав літературну діяльність. У 1902 р. стає почесним членом імператорської Академії наук по розряду «язящной словесности». З 1906 р. живе і працює за кордоном, в основному на о. Капрі (Італія). 1907 р. — делегат з'їзду РСДРП, редагує більшовицький часопис.

1917–1919 рр. — проводить велику громадську роботу. Піддає критиці більшовицькі методи управління країною; захищає представників старої інтелігенції від більшовицького терору та голоду. Керує у Петрограді видавництвом «Світова література». 1921 р. — переїжджає за кордон. Повертається до СРСР у 1932 р. 1934 р. — готує проведення I Всесоюзного з'їзду радянських письменників і виступає на ньому з основним докладом.

Дмитриченко - солдат, брав участь в засіданні президії Комітету УЦР 15 квітня.

Дорошкевич (15.09.1889 — 01.04.1946) — український радянський літературознавець та критик. У 1913 р. закінчив Київський університет. Співробітник і одностудець І. Стешенка у його роботі в генеральному секретарстві освіти. Готував матеріали по питанню викладання дисциплін українознавства в учбових закладах України. У 1917–1918 рр. редагував журнал «Вільна українська школа», у 1925–1927 рр. — «Життя й революція». У 20-ті роки — викладач кафедри української літератури Київського університету. Зазнав переслідувань у 30-ті роки. З 1943 р. — керівник відділу української дожовтневої літератури в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР та завідуючий кафедрою української літератури Київського університету. 1946 р. — отримав ступінь доктора наук.

Один з провідних літературних критиків 20-х рр. Автор численних досліджень творчості українських класиків. Вивчав українсько-російські літературні зв'язки. Написав підручник «Українська література» (1922–1931 рр.), уклав «Хрестоматію з історії української літератури» (1918 р.). Брав участь у підготовці видання творів І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Вовчка, І. Карпенка-Карого та ін.

Євлогій митрополіт (в миру Георгієвський Василій Семенович — 1868–1946) — з липня 1905 р. — єпископ Холмської і Люблінської єпархії. 1912 р. — вивищений у сан архієпископа. Член II та III Державних дум. З травня 1914 р. — архієпископ Волинський і Житомирський. Після зайняття російською армією Галичини і Буковини — управляючий церковними справами в окупованих областях. Керував масовим оберненням уніатських приходів у Галичині у православ'я.

У 1917 р. брав участь у роботі Передсоборної Ради, член Всеросійського Помісного Собору. У грудні 1917 р. повернувся в Україну, виступав проти руху автокефалії. 1920 р. — емігрував до Стамбулу, згодом до Белграду. Того ж року йому було доручено управління всіма

Олександра Кудлай

західноєвропейськими російськими церквами. Жив у Берліні. 1922 р. — отимав сан митрополита. Наприкінці цього ж року перевів своє управління до Парижу. Працював над налагодженням життя у православних приходах Європи. Приймав активну участь в екуменічному русі. За його ініціативою був створений Свято-Сергіївський православний богословський інститут в Парижі.

Єфремов Федір Олександрович — педагог і громадський діяч, брат С. Єфремова. Народився у с. Пальчик Катеринославського району Черкаської області. Член Катеринославської Просвіти (1912 р.). Викладач природничої історії у Катеринославському єпархіальному жіночому училищі, жіночій гімназії. Статський радник. Брав активну участь у діяльності «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» у Петербурзі. До 1917 р. працював у Казенній палаті, з 1912 р. — голова її другого відділення. У 1917 р. організував і став першим директором української гімназії у Січеславі. За радянської влади викладав у Київському ветеринарному інституті. Подальша доля невідома.

Зайцев Павло Іванович (1886–1965) — громадський і культурний діяч, вчений-літературознавець. Член української громади в Петербурзі, ТУП-у. 1917 р. — член Петроградської «Української національної ради»; призначений Тимчасовим урядом комісаром Косівського повіту. Член УЦР від петроградської громади. Серпень 1917 р. — очолював канцелярію генерального секретарства освіти; викладав в Українському народному університеті. За доби Української Держави — директор департаменту загальних справ міністерства освіти; 1919 р. — начальник культурно-освітнього відділу Армії УНР. У 1918–1919 рр. — головний редактор журналу «Наше минуле», співробітник ВУАН, редактор «Записок історично-філологічного відділу ВУАН». З 1921 р. на еміграції; професор українських високих шкіл у Варшаві і Мюнхені.

Запорожець — член УЦР від товариства «Український військовий клуб ім. П. Полуботка», поручик. Входив до Комітету УЦР, член військової комісії при Центральній Раді.

Іванис Василь Миколайович (21.03.1888 — 28.09.1974) — народився в козацькій родині в станиці Настасіївській Темрюцького відділу на Кубані. 1904 р. — вступив до середньотехнічної школи у Ростові-на-Дону, входив до учнівського соціал-демократичного гуртка. Продовжив навчання у Комерційному інституті в Москві, Олексіївському політехнічному інституті в Новочеркаську. Служив у 3-му Кубанському

пластунському батальйоні у Телаві. Участь у військових діях I Світової війни. Після закінчення Михайлівської гарматної школи в Петербурзі служить на Кавказькому фронті, бере участь у взятті турецької фортеці Трапезунд. Відряджений на військовий завод синтетичного фенолу на Донбасі як інженер-хімік.

Тут його застав 1917 р. 1918 р. — обраний делегатом до Надзвичайної Кубанської крайової ради, що скликалася в Катеринодарі. Входячи до військової комісії, як мала розробити положення про окрему кубанську армію. Бере участь у боротьбі проти радянської влади у складі Добровольчої армії. Згодом, міністр торгівлі і промисловості Кубані. Деякий час у 1920 р. очолював кубанський уряд. Того ж року отримав отаманські повноваження від отамана Кубані М. Букрєтова. Після військової поразки через Крим і Туреччину емігрував до Румунії, згодом до Варшави. Вів переговори з С. Петлюрою. 23 лютого 1922 р. як голова Кубанського уряду звернувся до голови міжнародної конференції у Генуї з проханням визнати незалежність Кубані.

Пізніше жив у Празі, викладав в Українській господарській академії в Подєбрадах спеціальні дисципліни з хімії. Отримав звання доцента, професора; декан інженерного факультету, головний редактор журналу «Український інженер»; співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві. Професор і керівник технологічного відділу Українського технологічного господарського інституту. 1935 р. — викладає у Рільничому ліцеї в Черницях біля Стрия. Автор низки праць з економіки. Під час II Світової війни у Німеччині, працює інженером на різних виробництвах. Після війни живе у Торонто (Канада) — заступник голови НТШ, голова ради української школи. Написав спогади у 5 томах «Стежками життя», видав підручники. Помер у Канаді.

Іжєдов (Ізведов) — військовий, вирогідно служив у штабі Київського військового округу під началом М. Ходоровича.

Іздетський Станіслав — солдат, брав участь в засіданні президії Комітету УЦР 15 квітня.

Кибальчич — вирогідно мова йде про одного з представників українського роду священиків, що походили з Чернігівської губернії.

Колос Сергій Григорович (1888 — 12.12.1969) — український громадський діяч, мистецтвознавець, маляр. 1906 р. — закінчив Морський кадетський корпус. Вступив до лісового інституту, через рік був виключений за політичні погляди. 1910 р. — переїжджає в Україну, навчається у Львівському університеті, де знайомиться з І. Франком.

У цей період у нього формується майбутній напрям мистецтвознавчої діяльності — народна творчість. Художню освіту здобув в Італії та в Українській Академії мистецтв у Києві.

1917 р. — член президії Національного конгресу, член УЦР. 1919 р. — як маляр працював над розписом Луцьких казарм. З 20-х років веде педагогічну діяльність. Викладав живопис, малюнок і композицію в Академії мистецтв. 1925–30-ті рр. — очолює відділення текстилю на живописному факультеті академії. Автор низки наукових праць про традиційне народне мистецтво.

Корольчук — військовий, брав участь в засіданні Комітету УЦР 19 квітня 1917 р. у справі «3000».

Новицький Олексій Петрович (7.04.1862 — 24.09.1934) — історик мистецтва, академік АН УРСР (з 1922 р.), автор досліджень про Т. Шевченка-художника. Народився у Симбірську в родині інтелігенції. Навчався у Москві у Свято-Миколаївському ліцеї, Московському університеті (фізико-математичний факультет). Після закінчення навчання присвятив себе літературно-науковій праці. Організатор мистецтвознавчого журналу «Русский художественный архив» (1892 р.). Працює бібліотекарем Московського училища живопису, скульптури і архітектури. 1903 р. — видав працю з історії російського мистецтва. Член товариств: Московського архітектурного (1906 р.), Ради Російського історичного музею (1909 р.). Бере участь в археологічних з'їздах, працює у «Товаристві слов'янської культури» — центрі української громади у Москві. У 1914 р. видає наукову працю «Т. Шевченко як маляр». Член НТШ у Львові, Українського наукового товариства у Києві. Співробітничав з виданням «Украинская жизнь».

До нього восени 1917 р. від імені Центральної Ради звернувся І. Стешенко з проханням надати допомогу в поверненні в Україну реліквій українського народу. О. Новицький у зв'язку із цим вказував на необхідність складання докладного списку усіх українських культурних цінностей, що зберігалися в культових спорудах, музеях та архівах Росії. Він взявся за цю роботу і здійснював її до літа 1918 р., коли був змушений виїхати з Москви до Криму.

Проводив громадську роботу у Симферополі. 1920 р. — керівник бібліотечного підвідділу Коктебельського відділу народної освіти. 1922 р. — професор кафедри російської історії Феодосійського інституту народної освіти та завідуючий Феодосійським археологічним музеєм. Дійсний член ВУАН. Переїжджає до Києва, де у 1924 р.

очолює Комітет по охороні пам'яток старовини і мистецтва ВУАН. Професор Археологічного інституту. Бере участь у розробці пам'яткоохоронного законодавства; дослідженні і збереженні Софійського собору, Андріївської церкви та ін. у Києві, церков у Чернігові. Ініціював створення музею історії Києва. 1926 р. — один з засновників і директор театрального музею. Помер у Києві.

Оберучев Костянтин Михайлович (1864–1929) — закінчив Михайлівське артилерійське училище, Михайлівську артилерійську академію. 1886–1906 рр. — служив на Київському артилерійському полігоні. Командир артилерійської бригади. 1906 р. — вийшов у відставку, займався публіцистичною, кооперативною діяльністю. Делегат II Кооперативного з'їзду в Києві. Належав до російських есерів. 1913 р. — за політичну діяльність висланий за кордон, перебував у Швейцарії, де працював на посаді першого секретаря Центрального комітету допомоги російським громадянам, які були за кордоном з початку світової війни.

1917 р. — повертається до Росії. Виконкомом ради громадських організацій Києва обраний військовим комісаром Київського військового округу. Отримав звання генерала і призначений Тимчасовим урядом командуючим КВО. У вересні 1917 р. — делегований на міжнародну конференцію по обміну військовополоненими до Копенгагену. Після Жовтневого перевороту залишився за кордоном, відмовившись від пропозиції радянського уряду зайняти посаду у військовому відомстві.

Жив у США. Був головою Фонду допомоги російським письменникам і вченим; один з засновників і викладачів Російського народного університету у Нью-Йорку. Представник Адміністративного центру позапартійного об'єднання у Нью-Йорку. Автор спогадів.

Одинець Гаврило Матвійович — український громадський діяч. Народився в с. Биківня (нині у межах Києва) у селянській родині. Спочатку член УПСР, з 1920 р. — КП(б)У. У 1917 р. — делегат Національного конгресу від Чернігівщини; член УЦР та її Комітету. У травні 1917 р. — член делегації на переговорах з Тимчасовим урядом. Очолював Остерський повітовий селянський комітет; обраний до Всеукраїнської ради селянських депутатів на I Всеукраїнському селянському з'їзді. В жовтні 1917 р. — депутат-представник блоку партії від Чернігівщини. За радянської влади — член спілки селянських письменників «Плуг». Автор спогадів про УЦР, збірки поезій. На процесі «Спілки визволення України» виступив як член Верховного суду УСРР із звинуваченням проти колишнього соратника С.О. Єфремова. Репресо-

Олександра Кудлай

ваний на початку 30-х років. Після п'яти років ув'язнення повернувся в Україну. Подальша доля невідома.

Озаревич — у 1917 р. займав посаду інспектора Київської шкільної округи.

Отоцький — військовий, брав участь в засіданні Комітету УЦР 19 квітня 1917 р. у справі «3000».

Пицанський — член УЦР від товариства «Українського військового клубу ім. П. Полуботка», полковник.

Синицин — у 1917 р. входив до банківських кіл Києва.

Скрипник В. — член Комітету УЦР, в квітні 1917 р. — завідуючий канцелярією Центральної Ради.

Скрипчинський Петро Васильович (1879—?) — закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Викладав у київських гімназіях, працював завідуючим бібліотекою Союзбанку, бібліотеками Кооперативної школи та Київського кооперативного технікуму. За деякими свідченнями перебував на посаді завідуючого канцелярією Київського учбового округу та секретарем правління Київського університету. Співпрацював як секретар і фахівець у Термінологічному бюро сільськогосподарських наук України. У 20-х рр. — виконуючий обов'язки наукового співробітника при історичній секції ВУАН та її бібліотеці. Позаштатний науковий співробітник Інституту української наукової мови (1924 р.).

Суковкін Михайло Акінфійович (07.11.1857 — 11.11.1938) — громадський і державний діяч. Народився в сім'ї таємного радника у Санкт-Петербурзі. Брат київського губернатора (1912–1915 рр.), шталмейстера Н. Суковкіна. Упродовж багатьох років до Лютневої революції очолював Київську губернську земську управу. 1 березня 1917 р. його обрано головою Комітету громадських організацій у Києві. 8 березня — 22 вересня 1917 р. — губернський комісар Київщини. Брав участь у роботі Національного конгресу. У 1918 р. — надзвичайний посол Української Держави у Туреччині. Після падіння Гетьманату був усунутий з посади, але відмовився передавати справи і майно посольства новопризначеному представникові Директорії УНР О. Лотоцькому. Ще перебуваючи на посаді посла, підписав угоду, за якою за Українською Державою визнавалося право на Чорноморський флот. Помер у м. Ментона (Франція).

Сумцов Микола Федорович (18(06).04.1854 — 14.09.1922) — фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч. 1905 р. — член-

кореспондент Петербурзької Академії наук, 1899 р. — Чеської Академії наук; дійсний член УАН (1919 р.). Народився в Петербурзі у родині нащадків козацької старшини. Закінчив Харківський університет (історико-філологічний факультет), захистив магістерську дисертацію, 1885 р. — одержав ступінь доктора наук. 1908–1916 рр. — декан історико-філологічного факультету Харківського університету. Засновник Харківського історико-філологічного товариства, яке очолював у 1897–1919 рр. Дійсний член НТШ (1908 р.), Московського археологічного товариства та ін. Виступав проти заборони української мови, у 1907 р. розпочав читати лекції в Харківському університеті українською мовою. 1904–1918 рр. — директор Етнографічного музею у Харкові. 1920–1922 рр. — директор Музею Слобідської України. Автор численних наукових праць з слов'янського та українського фольклору, етнографії, краєзнавства, мистецтвознавства та ін. Помер у Харкові.

Таск Охрим Якович — голова Ради солдатських депутатів Києва, меншовик, присяжний повірений. Член Малої ради без мандата та УЦР — без права дорадчого голосу.

Труба Іван Михайлович (09.09.1878 — 27.08.1950) — український письменник, перекладач, громадський і політичний діяч. З відзнакою закінчив реальну школу у Ромнах та Петербурзький технологічний інститут. У 1902 р. взяв участь у революційному студентському гуртку, за що був висланий спочатку до Іркутської губернії, згодом до Архангельська. Активно співпрацював з товариством «Просвіта» у Катеринославі, був членом його ради та двох комісій. Приймав участь в організації і відкритті бібліотеки-читальні (1913 р.).

У 1917 р. обраний до Катеринославської губернської земської управи та делегований до Всеросійської ради робітничих і солдатських депутатів у Петербурзі. У серпні того ж року призначений Генеральним секретаріатом комісаром народної освіти Катеринославської губернії. Був членом комісії Центральної Ради по виробленню статуту автономії України. У своїх політичних уподобаннях схилився до УПСФ. Взяв активну участь в організації Українського учительського товариства. У 1918 р. — участь у фундації Катеринославського університету; член катеринославського проводу ТУП; у листопаді — голова Катеринославської філії Українського Національного Союзу. Організатор видавничої діяльності — створив видавництво «Стежка додому».

Емігрував на початку 1919 р. і до 1922 р. перебував у Відні, де займався видавничою діяльністю. Згодом оселився у Пльзені (Чехо-

Олександра Кудлай

словаччина), працював інженером-конструктором на електромеханічному заводі «Шкода». Викладав в Українській господарській академії в Подєбрадах. Видав перший підручник з опору матеріалів українською мовою.

Залишив багату літературну спадщину — казки для дітей, переклади, шкільну хрестоматію з української літератури та ін.

Ходорович Микола Олександрович (06.12.1857 — 21.07.1936) — генеральний значковий Армії Української Держави. Народився в Києві. Закінчив Київське реальне училище, 2-е військове Катеринославське училище (1879 р.), вийшов прапорщиком до лейб-гвардії Литовського полку (Варшава). Закінчив Миколаївську академію Генерального штабу (1890 р.), служив на штабових посадах у Варшавському та Київському військових округах. З 1898 р. — полковник, з 1894 р. — начальник штабу 33-ої піхотної дивізії (Київ), 1904 р. — командир 165-го піхотного Луцького полку (Київ), 1904 р. — начальник етапу 3-ї Манджурської армії, 1905 р. — генерал-майор. З 1906 р. — начальник штабу військових сполучень Київського військового округу. 1911 р. — генерал-лейтенант, начальник штабу Одеського військового округу. З квітня 1916 р. до травня 1917 р. — командував Київським військовим округом. Сприяв українському військовому руху в російській армії, за що був усунутий з посади. З липня 1918 р. — стояв на обліку в Армії Української Держави. У грудні того ж року емігрував. Помер та похований у Празі.

Чехович Олександр Олександрович (23.11.1870 — до 1936) — генерал-хорунжий Армії УНР. Народився в Кам'янець-Подільському. Закінчив Київський Володимирський кадєтський корпус, 1-е Павлівське військове училище (1891 р.), служив у 11-ій польовій артилерійській бригаді. 1906 р. — закінчив Олександрівську військово-юридичну академію; з 1908 р. — помічник військового прокурора Кавказького військово-окружного суду; 1912 р. — помічник військового прокурора київського окружного суду; 1914 р. — штаб-офіцер при завідувачі 1-ої судової частини штабу головнокомандувача Південно-Західного фронту; згодом — офіцер штабу військового губернатора Галичини, військовий слідчий 1-го Київського військового училища. 1917 р. — військовий суддя Київського окружного суду; у серпні — голова корпусного суду 32-го армійського корпусу.

З 1 січня 1918 р. — товариш начальника Головної військово-судової управи військового міністерства УНР; 20 квітня 1918 р. —

голова Київського вищого військового суду; жовтень 1918 р. — начальник прокурорського відділу Головної військово-судової управи військового міністерства Української Держави, пізніше — Директорії УНР. 1919 р. — начальник законодавчого відділу військового міністерства; 1920 р. — помічник начальника Головної військово-судової управи і головний військовий прокурор УНР. Помер на еміграції у Польщі.

Шраг Ілля Людвигович (23.08.1848 — 11.04.1919) — український громадський і політичний діяч, присяжний повірений у Чернігові, депутат I Державної думи від Української демократично-радикальної партії. Народився у містечку Седнів Чернігівської губернії в родині лікаря — вихідця з Німеччини. Навчався в Чернігівській гімназії, на юридичному факультеті Петербурзького університету, з якого за участь у студентському русі був виключений і відправлений в Україну до батьків. Влаштувався на роботу до губернської земської управи, згодом — виконуючий обов'язки секретаря редакції «Земского сборника». Екстерном склав іспити на юридичному факультеті Київського університету, отримавши вищу освіту. Розпочав кар'єру юриста-практика у 1875 р. адвокатом (присяжний повірений окружного суду Чернігова).

Займався активною земською діяльністю: 1875 р. — гласний міської думи, згодом земської управи; гласний Чернігівського повітового та губернського зібрань. З 1893 р. — активний член Української Чернігівської громади. Лідер Української демократичної партії (1904 р.). Депутат I Державної думи — очолив першу українську фракцію, яка розпочала роботу над підготовкою законопроекту про автономію України. За підписання «Выборгского воззвания» відбув тюремне ув'язнення, був звільнений з земських установ.

1917 р. — обраний головою Чернігівського губернського комітету громадських організацій, гласним міської думи та губернського земства. Очолив Губернський виконавчий комітет. Голова Чернігівського окружного суду. Керував місцевим осередком УПСФ. Член УЦР, учасник Національного конгресу, член комісії УЦР по складанню статуту автономії України.

Штейнгель Федір Рудольфович (1870–1946) — барон, землевласник. Навчався на фізико-математичному факультеті Київського і Варшавського університетів (не закінчив через хворобу). До 1918 р. жив у Києві та у своєму маєтку Городок біля Рівного. Займався природничими науками. Член Імператорського Російського ентомологічного товариства, Київського гуртка природознавців та ін. З 1914 р. — член

Українського наукового товариства у Києві. Почесний мировий суддя Ровенського повіту, член комітету Ровенського відділення Державного банку. З 1906 р. — кадет, входив до її Київського обласного комітету; 1916 р. — увійшов до її ЦК. Голова Ровенського повітового комітету. Депутат I Державної думи — член української громади. Підписав «Выборгское воззвание». Входив до ТУП-у. В роки I Світової війни увійшов до її Ради. 1915–1917 рр. — очолював Південно-Західний комітет Всеросійського союзу міст. 1917 р. — член Виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, член президії Національного конгресу. Прибічник національно-територіальної автономії України. У 1918 р. — посол Української Держави у Берліні. Після повалення Гетьманату — на еміграції в Германії. У 1924–1940 рр. — жив у своєму маєтку Городок (на той час — територія Польщі). На початку 1940 р. вивезений з родиною до Німеччини. В останні роки життя писав мемуари.

Олег Павлишин

**З документів дипломатії Української Народної
Республіки 1920–1921 рр.:
Договір між УНР і Кубанським Краєм та ідея
Союзу Причорноморських Держав**

Збройна боротьба уряду Української Народної Республіки за державну незалежність у 1920–1921 рр. супроводжувалася активною дипломатичною діяльністю спрямованою на міжнародне визнання української самостійності та пошук стратегічних союзників. 21 квітня 1920 р. у Варшаві уряд УНР підписав військову конвенцію з Польщею яка проголошувала армії обох держав союзниками у боротьбі за визволення України і стримання більшовицької експансії на захід¹. Наслідком угоди став спільний наступ проти Радянської Росії. 25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські формування (близько 20 000 польських і 15 000 українських вояків) форсували Збруч й динамічною наступальною операцією відтіснили більшовиків з Житомира, Бердичева та Козятина. Втім успішний наступ на Київ не підняв всенародного антибільшовицького повстання, на яке так надіялося керівництво УНР. Після того як 7 травня 1920 р. польські та українські війська вступили до Києва, вони не розвинули стратегічного успіху. Більшовицьке командування сконцентрувало значні сили й внаслідок контрнаступу військ Південно-Західного фронту зуміло перехопити ініціативу. У другій половині липня 1920 р. Червона Армія перейшла Збруч, заволоділа частиною Галичини, а в північному напрямку більшовицькі війська розпочали стрімкий наступ на Варшаву. Тоді стало зрозумілим, що українсько-польський союз втрачає шанси на успіх. У складних військових та політичних обставинах українське

---

¹ *Шелухин С.* Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року / С. Шелухин. — Прага: Нова Україна, 1926. — С. 33–36.

керівництво вирішило шукати нових союзників, щоб спільними силами протидіяти більшовицькій експансії.

Документи, які ми публікуємо зберігаються в Державному архіві Львівської області (далі — ДАЛО). Вони відображають дипломатичні заходи УНР у 1920–1921 рр. Перший документ — текст договору між урядами УНР і Кубанського Краю, два наступних стосуються підготовки українськими дипломатичними колами створення Союзу Причорноморських Держав.

Стосунки поміж Україною і Кубанню мали свою передісторію в 1917–1920 рр. Керівництво Центральної Ради, вважаючи Кубань українською етнічною територією, сподівалося приєднання Кубані до УНР. Однак такі надії виявилися марними. Микола Галаган, який для з'ясування позицій Кубанського уряду 10 грудня 1917 р. прибув до Катеринодону, пізніше згадував: «На перешкоді тому стояла не тільки неунормованість внутрі-кубанських відносин, але й недосить висока політично-національна свідомість української частини населення Кубані. Любов до України стихійне почуття спорідненості не перетворились ще у сформовану свідомість необхідності державно-політичної єдності, хоч початкові елементи такої свідомості без сумніву уже народжувались...»². Тогочасне населення Кубані поділялося у двох різних площинах: у соціальній — на дві головні станові групи: козаків та «іногородніх»; у національній — на російську та українську частини³.

Революційні події на теренах колишньої Російської імперії безпосередньо вплинули на відцентровий рух на Кубані. У січні 1918 р. на Кубані була утворена Законодавча Рада, яка 16 лютого 1918 р. проголосила утворення Самостійної Кубанської Народної Республіки. Через кілька днів на неофіційній нараді членів Ради обговорювали рішення про прилучення Кубані на

---

² Галаган М. Делегація на Кубань (грудень 1917 р.) / М. Галаган // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. — Львів: Накладом видавництва «Червона Калина», 1930. — С. 39.

³ Там само.

федеративних основах до України⁴. Кубань налагодила конструктивні стосунки з урядом Павла Скоропадського, отримавши від нього вкрай необхідне військове спорядження та боєприпаси. Останній у своїх спогадах відзначав, що прагнув входження Кубані до Української Держави на автономних підставах, однак вирішив, що цю справу не варто форсувати⁵.

4 грудня 1918 р. надзвичайна сесія Кубанської Краєвої Ради прийняла нову конституцію і змінила назву держави на Кубанський Край. Однак в окремій декларації, що додавалася до конституції, було відзначено, що Кубань мала стати складовою частиною Російської федеративної республіки⁶.

У 1918–1920 рр. Кубань стала ареною боротьби поміж більшовиками та антибільшовицькими силами Росії. Обидві сторони вміло використовували соціальні, станові та міжнаціональні протиріччя в краю, розбіжності серед місцевого політичного проводу й грубу військову силу задля «великоросійських» інтересів⁷.

Після повалення Гетьманського уряду, Директорія поряд з заходами спрямованими на об'єднання УНР та ЗУНР, цікавилася перспективами інтеграції до України й Кубані. 21 грудня 1918 р. секретар українського посольства при Краєвому Кубанському Урядові барон полковник Федір Баржинський у своєму рапорті до Києва відзначив: «Кубань вже є існуючим державним козацьким організмом, і тому проводити на Кубані лише українську політику, може бути шкідливим для української ідеї там. Кубань безумовно врешті решт прилучиться до України, але

---

⁴ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1968. (Монографії, Ч. 4). — С. 28.

⁵ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918) / П. Скоропадський / Гол. ред. Я. Пеленський. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 237–238.

⁶ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. — С. 63.

⁷ Див.: Булавенко. Кубань і «московський шлях» (Червень–вересень 1919 р.) // Розбудова Нації. — Прага, 1934. Липень–серпень. — Ч. 7–8. — С. 187–196; Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. — С. 28–137.

з огляду на вищевказане треба перевести її через дві стадії, власне:

1. Через самостійність Кубанську.

2. Через федерацію з Україною, як рівного з рівним. І се єдиний реальний шлях»⁸.

У 1919 р. представник С. Петлюри Іван Красковський зумів зустрітися у Новоросійську з головою Кубанської Ради Миколою Рябоволом і обговорити з ним проект створення Чорноморської федерації «виходячи з точки погляду загальноукраїнської справи» і питання виконання взаємних фінансових зобов'язань. Втім вбивство М. Рябовола, яке сталося незабаром, звело нанівець прийняті домовленості⁹. Двохсторонні контакти представників УНР і Кубанського уряду щодо координації військово-політичних зусиль в антибільшовицькій боротьбі не припинялися й в другій половині 1919 — першій половині 1920 рр.¹⁰ Обопільні перемовини та підготовка українсько-кубанського союзного договору тривала з квітня 1920 р.¹¹

Текст договору між Урядом Української Народної Республіки та Урядом Кубанського Краю публікується за завіреною копією з круглою гербовою печаткою: «Дипломатична місія в Річі Посполитій Польській». Про підготовку цього договору дізнаємося з опублікованих документів Директорії та Ради Народних міністрів УНР. У Журналі надзвичайних засідань Ради Міністрів УНР 1 серпня 1920 р. запроTOCOLьовано таке: «Слухали: 2. Внесення міністра справ закордонних про бажання

---

⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 9 (Доповідь закордонного відділу інформаційного бюро при Директорії та рапорт секретаря українського посольства при Крaсвому Кубанському Урядові про національний склад, економічне, політичне та стратегічне становище Кубані, Чорноморщини, Донщини та шлях їх приєднання до України), арк. 9.

⁹ Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія / Віктор Матвієнко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — С. 110–111.

¹⁰ Там само. — С. 111–117.

¹¹ Там само. — С. 113–115.

заклучення договору між Українською Народною Республікою і Кубанським Краєм й проект цього договору. П о с т а н о в и л и : [2] Проект договору між УНР і Кубанським Краєм, представлений міністром справ закордонних ухвалити. На підписання договору уповноважити міністрів Ливицького, Тимошенка, Стемповського й голову торговельно-економічної місії І. А. Феценко-Чопівського з тим, що досить підписів двох з зазначених осіб»¹². 2 серпня міністр закордонних справ проінформував уряд «про проект договору УНР з Кубанським Краєвим урядом, що присутні на засіданні РНМ «прийняли до відома»¹³. Договір підписали у Варшаві 7 серпня 1920 р. у той час коли більшовицькі війська під командуванням Михайла Тухачевського наступали на столицю Польщі¹⁴.

У договорі (Документ № 1) обидва уряди зобов'язалися щодо взаємної підтримки у військових, політичних, господарських і фінансових справах задля виборювання державної незалежності; відмовилися заключати будь-які договори чи конвенції з іншими державами, які б суперечили інтересам обох сторін; виявили намір заключити між собою морську конвенцію а також договори, які б регулювали господарські та фінансові стосунки між обома республіками.

У кульмінаційний момент польсько-більшовицької війни, український та кубанський уряди сподівалися, що червоних може послабити висадка десанту, який підготували війська російського генерала Врангеля на Кубані 30 липня 1920 р. Однак наступ росіян і кубанців провалився і кубанські частини остаточно відступили в еміграцію¹⁵.

---

¹² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — Т. 2. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. — С. 142.

¹³ Там само. — С. 144.

¹⁴ *Матвієнко В. М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — С. 117.

¹⁵ *Іванис В.* Кубань // Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1216.

Так само, фактично зазнала краху угода УНР з Польщею. 12 жовтня 1920 р. у Ризі була підписана російсько-польська прелімінарна мирна угода, за якою бойові дії припинялися, встановлювався тимчасовий кордон України по лінії Сарни–Рівне–Радивилів–ріка Збруч. Польща зі свого боку зобов'язалася припинити підтримку збройних сил УНР та армії Врангеля. Український уряд не визнав цього договору та оголосив, що буде продовжувати боротьбу за визволення України від більшовицької окупації¹⁶.

У намаганні здобути нових союзників, керівництво УНР на початку листопада 1920 р. уклало угоду з «Російським Політичним Комітетом» у Польщі під керівництвом Бориса Савінкова про спільні дії з підпорядкованою йому армією генерала Б. Перемикіна. В угоді росіяни визнали незалежність України¹⁷. Однак у військово-політичній ситуації, яка склалася, ця двохстороння угода не мала серйозної перспективи.

Еміграційний уряд УНР не залишаючи надії щодо повалення більшовицького режиму й свого повернення в Україну розпочав діяти в напрямку створення ширшої антибільшовицької коаліції. Як дізнаємося з дослідження Віктора Матвієнка, уперше ідею утворення Союзу Балтійсько-Чорноморських держав, у складі Польщі, України, Латвії, Литви та Естонії, Симон Петлюра обмірковував ще восени 1919 р.¹⁸ Через півтора року українське керівництво розглядало ідею залучення до такого союзу Кубані, Азербайджану, Вірменії та Грузії.

У квітні 1921 р. міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський розробив — а Рада Народних Міністрів ухвалила — спеціальну Інструкцію щодо підготовки та організації конференції та союзу Причорноморських держав, призначену для украї-

---

¹⁶ Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. / Б. Дацків. — Тернопіль: Астон, 2009. — С. 376.

¹⁷ Там само. — С. 376–377.

¹⁸ Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — С. 290–291.

нських дипломатичних представництв. Відповідний документ направили, зокрема, голові Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Польщі (Документ № 2). У цій Інструкції (Документ № 3), після покликання на існуючі союзні договори УНР з урядами Кубані, Демократичною Донецькою Групою, «Російським Політичним Комітетом» Бориса Савінкова, йшлося про необхідність укладення відповідних угод між Україною та демократичними урядами Азербайджану, Вірменії та Грузії.

Передбачалося, що такі договори мали б заключати Посли УНР з названими урядами в аналогії з Українсько-Кубанським договором. Одночасно йшлося про необхідність ведення перемовин та здійснення заходів для скликання Конференції демократичних урядів Азербайджану, Вірменії, Грузії, Дону, Кубані, «Російського Політичного комітету», Тереку та України для обговорення ідеї створення Причорноморського Союзу і здійснення спільних військових, пропагандистських та політичних акцій. Можливість участі в Конференції Польщі та Румунії мала б обговорюватися окремо. Представників Естонії, Латвії, Литви та Фінляндії планувалося запросити як спостерігачів. Головним завданням конференції передбачалося підготовка проекту союзу держав Балтійського і Чорноморського регіонів зі спільними економічними та політичними інтересами. В інструкції не говорилося прямо про інтервенцію проти більшовицької Росії. Однак в завуальованій формі йшлося про «оборонні заходи проти Російської експансії на південь і схід, демократичний лад в новопосталих державах — в тому числі і Великоросії». В інструкції йшлося також про нагальну необхідність фінансування еміграційних демократичних урядів з боку провідних європейських держав.

У цьому контексті привертає увагу згадка про договір уряду УНР з т. зв. Демократичною Донецькою Групою, про яку ми не маємо детальнішої інформації. Загалом підготовлений А. Ніковським документ проливає світло на формування зовнішньополітичної стратегії уряду УНР в еміграції у 1921 р.

Що вдалося втілити з цього проекту? Про намагання уряду УНР залучити Вірменію до участі в Чорноморському Союзі писав Володимир Сергійчук у публікації про українсько-вірменські зв'язки. Автор покликався на віднайдені ним відповідні документи у Центральному державному архіві вищих органів влади України у Києві¹⁹.

З приводу контактів УНР з грузинськими урядовцями маємо інформацію пов'язану з діяльністю Посольства УНР в Німеччині. 11 серпня 1921 р. Міністерство Закордонних Справ УНР дізналося про заплановану у Берліні спільну конференцію українських соціал-демократів з представниками уряду Грузії Чхеїдзе і Рамішвілі. З цього приводу А. Ніковський звернувся до Посла УНР в Берліні Миколи Порша з проханням надати відповідний звіт про цю зустріч у його міністерство. Міністр закордонних справ просив також посла всіляко сприяти діячам УСДП, які у той час перебували у німецькій столиці²⁰.

Можна припустити, що певні кроки в цьому напрямку були здійснені через дипломатичні канали. За даними Володимира Трембіцького в 1920–1921 рр. українські дипломатичні представництва діяли в Грузинській республіці (дипломатичне представництво), Естонській республіці (дипломатична місія), Латвійській республіці (посольство)²¹. Причому у Грузії статус пред-

---

¹⁹ Сергійчук В. Українсько-вірменські зв'язки у 1917–1921 роках / В. Сергійчук // Культура і мистецтво вірменської діаспори в Україні. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19–20 листопада 2011) / Упорядник і відповідальний редактор Андрій Ясіновський. — Львів, 2011. — С. 124–129.

²⁰ Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кравець. — К.: Смолоскип, 2012. — С. 424.

²¹ Трембіцький В. Дипломатичні взаємини Аргентини з Україною / В. Трембіцький // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. — Т. 205: У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889–1975 / Редакція: Григор Лужницький і Ярослав Падох. — С. 461.

ставництва був, через спротив Антанти, «де юре» урядово не підтвердженням²².

Ідея творення Союзу Чорноморських Держав обговорювалася наступного року в еміграційних козацьких середовищах. 4 липня 1922 р. у Будапешті на нараді представників Ради Генеральної Старшини «Українського національного козачого товариства» Іваном Полтавця-Остряниці та Бориса Бутенка з колишнім командармом збройних сил УНР Михайлом Омеляновичем Павленком було визнано й запроTOCOLьовано необхідність «прагнути до порозуміння межі національно-державними колами тих сусідніх народів, що перед всім світом визнають самостійність Української держави і таким чином дійти до мети створення Союзу Чорноморських держав (Україна, Дон, Крим, Кубань, Терек, Кавказ), який б і в майбутньому зміг би захистити свою національну економічну і політичну самостійність»²³.

Однак ідея Причорноморської коаліції не знайшла ані політичної ані матеріальної підтримки в Європі. Лідери країн Антанти не бажали утворення будь якого політичного союзу, який би не вписувався в їхні проекти формування стабільного балансу сил у Європі.

Публікація документів висвітлює важливу сторінку з історії міжнародної УНР і сподіваємося заохотить дослідників продовжити пошуки автентичних документів української дипломатії доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

---

²² Там само.

²³ Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — С. 127.

№ 1

**Завірена копія тексту договору
між УНР і Кубанським Краєм***

Договір між Урядом Української Народної Республіки та
Урядом Кубанського Краю

Уряд Української Народної Республіки в особі своїх уповноважених представників:

1) А. М. Ливицького, Заступника Голови Ради Міністрів УНР, Голови Дипломатичної місії в Варшаві. 2) С. П. Тимошенко, Міністра Шляхів УНР 3) С. Г. Стемповського, Міністра народного Здоров'я УНР, І. Фещенко Чопівського, Голови Торговельно-Економічної Місії УНР в Польщі, які представили повноваження Ради Міністрів УНР від 1 серпня 1920 року — з одного боку та

Уряд Кубанського Краю в особі Повноважних Представників: 1) Г. Білого, Товариша Члена правительства Кубанського Краю по закордонних справах 2) І. В. Івасюка, Члена правительства Кубанського Краю, по фінансовим справам і 3) П. М. Сулятицького

виходячи з щирого й твердого переконання, в спільности історичної долі і завдань і спільних інтересів братніх Республік України і Кубані в їх боротьбі за політичне визволення і державну незалежність, — визнали необхідним заключити між собою договір на таких умовах:

§ 1. Уряд Української Народної Республіки і Уряд Кубанського Краю взаємно визнають Кубанський край з Чорноморщиною і Українську Народню Республіку політично незалежними і суверенними державами.

§ 2. Уряд Української Народної Республіки і Уряд Кубанського Краю взаємно зобов'язуються підпирати один одного

---

* Документи публікуються зі збереженням оригінального правопису та орфографії документів — *О. П.*

в спільній боротьбі за державну незалежність обох Республік в справах військових, політичних, господарських і фінансових.

§ 3. Уряд Української Народньої Республіки і Уряд Кубанського Краю взаємно зобов'язуються не заключати ніяких договорів чи конвенцій з іншими державами, котрі були-б направлені проти інтересів котрого-небудь із учасників цього договору.

§ 4. Уряд Української Народньої Республіки і Уряд Кубанського Краю взаємно зобов'язуються заключити між собою в найближчому часі в мірі розвитку спільної праці морську конвенцію а також договори, що регулювали-б господарські та фінансові взаємовідносини між обома Республіками.

§ 5. Договір цей входить в силу з моменту його підписання і по скликанню відповідних вищих законодавчих державних установ обох Республік, має бути негайно внесений на їх ратифікацію.

Договір цей складений в 2-х примірниках в м. Варшаві СЕРПНЯ 7-го ДНЯ 1920 року —.

Договір підписали:

З боку України:

Андрій ЛІВИЦЬКИЙ²⁴
Сергій ТИМОШЕНКО²⁶,

З боку Кубані:

Гнат БІЛИЙ,²⁵
Іван ІВАСЮК²⁷

---

²⁴ Андрій Лівіцький (1879–1954) — юрист, український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат. Голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі (1919–1920). Міністр юстиції УНР (1919, 1920–1921, 1922–1923). Голова уряду УНР (жовтень 1920 — березень 1921, січень 1922–червень 1926). Член Ради Республіки (лютий–серпень 1921).

²⁵ Ігнат Білий (рр. життя невід.) — представник уряду Кубанського Краю, заступник міністра закордонних справ (1920).

²⁶ Сергій Тимошенко (1881–1950) — інженер, український громадсько-політичний і державний діяч. Міністр шляхів УНР (1920–1921). Член Ради Республіки (лютий–серпень 1921). Емігрував у Чехо-Словаччину, викладав в Українській господарській академії в Подєбрадах.

²⁷ Іван Івасюк (1879–1933) — кооператор, громадсько-політичний діяч і державний діяч Кубані. Директор Кубанського Кооперативного Банку. Міністр фінансів Кубанського Краю (1920). Емігрував у Чехо-Словаччину, викладав в

Олег Павлишин

С. СТЕМПОВСЬКИЙ²⁸

Павло СУЛЯТИЦЬКИЙ²⁹

І. ФЕЩЕНКО ЧОПІВСЬКИЙ³⁰

З оригіналом згідно.

Секретарь української Дипломатичної місії в Польщі

[Підпис]

[*Кругла гербова печатка: «Дипломатична місія в Річі
Посполитій Польській»*]

*ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1393 (Завірена копія договору між
урядом Кубанського Краю і урядом Української Народної
Республіки, дипломатична переписка з місіями міністерства
УНР і інші документи), арк. 39–39 зв, 40 зв.*

Українській господарській академії в Подєбрадах. Автор наукових праць та підручників з економіки та кооперації.

²⁸ Станіслав Стемповський (1870–1952) — польський громадсько-політичний діяч, державний діяч УНР. Кооперативний організатор на Волині (1906–1916). Керівник польського демократичного руху в Україні (1917). Міністр земельних справ в уряді Ісаака Мазепи (1919) та міністр охорони здоров'я в уряді Володимира Прокоповича (1920–1921), міністр «без теки» (1921).

²⁹ Павло Сулятицький (1884–1932) — правник, громадсько-політичний та державний діяч Кубані. Народився у Великих Сорочинцах Миргородського повіту Полтавської губернії. Був діячем Револуційної Української Партії. Міністр юстиції Кубанської Народної Республіки (1918–1920). Був на еміграції у Празі та Варшаві.

³⁰ Іван Фещенко-Чопівський (1884–1952) — вчений-металург, український громадсько-політичний і державний діяч. Голова київської міської Національної Ради (1917), міністр торгівлі і промисловості УНР в уряді Всеволода Голубовича (лютий–квітень 1918). Голова Торгово-економічної місії УНР у Варшаві (1920). Голова Ради Республіки (лютий–серпень 1921). З 1922 р. викладав у Варшавській політехніці. У 1945 р. арештований радянськими спецслужбами у м. Катовіце. Помер в концтаборі Абезь (Республіка Комі).

№ 2

**Лист голові Надзвичайної дипломатичної місії УНР в
Польщі про направлення «Загальної інструкції в справі
організації конференції і союзу причорноморських держав»**

Строго — Таємно

УНР
МІНІСТЕРСТВО
ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
Департамент Чуж[оземних] Зносин
21/23 квітня 1921 року
Ч.Д IX/406 м.
Тарнів
Панові Голові Надзв[ичайної]
Дипл[оматичної] Місії УНР
в Польщі

Міністерство закордонних справ має честь переслати Вам, Вельмишановний Пане, «Загальну інструкцію в справі організації конференції і союзу п р и ч о р н о м о р с ь к и х держав» заготовлену п. міністром закордонних Справ А. В. Ніковським³¹ і ухвалену Радою Народних Міністрів — для відома і к о р и с т у в а н н я .

Т. В. О. МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ [Підпис]
Директор Департаменту Чужоземних Зносин [Підпис]

ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1393, арк. 78.

---

³¹ Андрій Ніковський (1885–1942) — журналіст, літературознавець, український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат. Заступник голови Центральної Ради, член Малої ради (1917). Член Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі (1919). Міністр закордонних справ УНР (1920–1921). Член Ради Республіки (лютий–серпень 1921). Співголова уряду УНР (серпень 1921 — січень 1922). У 1923 р. повернувся в УСРР. Арештований 1929 р. у справі СВУ й засланий на Соловки. Помер у блокадному Ленінграді.

№ 3

Урядова інструкція українським дипломатам
щодо заходів задля створення
Союзу Причорноморських Держав (квітень 1921 р.)

Таємно

ЗАГАЛЬНА ІНСТРУКЦІЯ В СПРАВІ ОРГАНІЗАЦІЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ І СОЮЗУ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ДЕРЖАВ

Маючи союзні договори — між Україною і Кубанью, Україною і «Російським Політичним Комітетом» Б. В. Савінкова³², Україною і Демократичною Донецькою Групою, між Кубанським Урядом і «Російським Політичним Комітетом» — слід приступити до закладення договорів між Україною і демократичним урядом Грузії, Україною і Азербайджаном, Україною і Вірменією.

Останні договори мають заключати наші Посли в тих місцях, де знайшлися-б відповідні Уряди, дотримуючи певної аналогії з Україно-Савінковським чи Україно-Кубанським договором.

Разом з тим треба зараз вести переговори і робити заходи для скликання Конференції демократичних Урядів — України, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Кубані, Тереку, Дону, і «Російського Політичного комітету» — для в'ясування умов і ідей Причорноморського Союзу і ведення спільної акції в розумінні військових операцій, політичної роботи і пропаганди.

Конференція має на меті моменти спільного фінансування акції і заключення договорів — політичного, економічного і культурного характеру

Справа участі в Конференції — Польщі і Румунії, а також в можливому союзі — повинні обговорюватися особно.

Можливо, що для Польщі і Румунії було би вигідним виявити своє відношення до Конференції і союзу після того, як

---

³² Борис Савінков (1879–1925) — письменник, публіцист, російський революційний та політичний діяч. Перед Першою світовою війною очолював терористичну Бойову організацію партії есерів. Після повалення царизму призначений комісаром Південно-Західного фронту (1917). Один з лідерів російського антибільшовицького руху в еміграції на початку 1920-х рр. Голова «Російського політичного комітету» у Варшаві. В результаті операції більшовицьких спецслужб був заарештований 1924 р. в СРСР. Помер у тюрмі на Луб'янці.

станеться порозуміння і накреслить ся провідна ідея між демократичними Урядами-вигнанцями, не втягаючи поки що — як близько заінтересованих учасників Латвії, Естонії, Литви і Фінляндії; можна було би запросити їх представників для інформації і загального накреслення пляну союзу держав Балтійського і Чорноморського Районів.

Думка Українського Уряду що до здійснення Причорноморського Союзу така:

Розв'язання проблеми Сходу Європи можливе з загально світового погляду в ближчі роки тільки при умові самостійного нормального існування новоутворених держав, котрі об'єднавшись між собою в союз склали би могутнє господарське ціле.

Разом з тим — як об'єднання не вимагає од держав Європи збройної інтервенції, а в крайнім разі, коли би і пішло на це, число учасників союзу гарантує всякому війську, котре пішло би на певних умовах допомагати у заведенні ладу — моральну санкцію цілого Світу.

Особливі заходи перед Польщею і Румунією мали б зараз на меті спонукати ті держави допомогти союзові морально і матеріально, будучи посередниками між великими державами і союзом.

Лозунгами політики Союзу повинно бути: Оборонні заходи проти Російської експансії на південь і схід, демократичний лад в новопосталих державах — в тому числі і Великоросії, відродження господарства найбагатіших частин сходу Європи, діяльні стосунки з Європою, сприяння економічному відродженню України, Великоросії, Дону, Кубані та інших держав, що виявили волю до самостійного державного життя.

Безпосередні жадання сьогоднішнього дня що до держав Європи — буде фінансове підтримання груп, котрі тримаються своїх Урядів, як основного ферментуючого ядра та культурного елемента що незалежно від долі їх народів на території бувшої Росії, повинен бути напоготові для служби свому народові.

Тому негайна фінансова допомога повинна прийти демократичним Урядам, особливо в тих випадках, коли брак грошей загрожує цім державним центрам — розкладом.

Згідність свідчу

В. Об. Начальника Дипломатичного відділу [Підпис]

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później. Pod redakcją Sławomira Dębskiego. Warszawa, 2013. 424 s.¹

Однією з дискусійних тем сучасної історичної науки до сих пір залишаються революційні події в Східній Європі 1917–1923 рр., що були детерміновані Першою світовою війною. У той час були сформовані історичні умови створення/відродження національних держав. У Центральній і Східній Європі цей процес мав свої особливості, що розвивалися у результаті розпаду імперій. Сьогодні такий науковий ракурс відіграє важливу роль у конструюванні нових інтерпретацій та оцінок української історії.

Знаковим у цьому контексті став вихід фундаментального видання «Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później» (український переклад — «Забутий мир. Ризький договір. Інтерпретації і контроверсії 90 років потому») під редакцією д-р Славоміра Дебського. Ідея публікації цієї колективної праці була реалізована Центром Польсько-Російського Діалогу та Взаєморозуміння в результаті проведення 2 червня 2011 р. у Ризі міжнародної наукової конференції «Польща, Росія, Європа: від війни до миру — до 90-річчя підписання Ризького договору».

Рецензована книга представляє собою збірник оригінальних статей і есе відомих істориків з Канади, Білорусі, Польщі, Росії, України і Латвії, які написані без співавторства. Вся проблематика сконцентрована навколо декількох головних дослідницьких фокусів, які ми почергово проаналізуємо.

---

¹ Скорочений варіант цього тексту в формі огляду був опублікований сайтом: [Електронний ресурс]: ww.historians.in.ua/index.php/novi-knizhki/679-zapomniany-pokoj-traktat-ryski-interpretacje-i-kontrowersje-90-lat-pozniej-pod-redakciej-slawomira-debskiego-warszawa-2013-424s.

1. *Польсько-російські відносини в національному та східно-європейському контекстах* (Славомир Дебьски, Дар'я Наленч).

Ризький мир зіграв не останню роль у перериванні російської імперської традиції (с. 15). Однак сприяв формуванню нової якості цієї традиції. Вона якраз ставить під сумнів легітимність створення радянських Білорусі та України, адже для них цей мир був закінченням державотворчих аспірацій та означав поразку їх самостійних національних проектів (с. 127). Концептуально автори презентують єдиний погляд щодо оцінки історичного значення Ризького миру 1921 р., відзначаючи його важливе значення для закінчення військових дій у Східній Європі та легітимації Польщі в післявоєнний період. На їх переконання, саме Рига 1921 р. сприяла формуванню стабільності в цілій Східній Європі.

2. *Польсько-радянська війна 1919–1921 р.* (Михайло Нарінський, Інеса Яжборовська, Гжегож Новік).

Російські дослідники характеризують війну в політичних категоріях та військових оцінках. Тому пробують показати інший погляд на значення Ризького миру, пишучи, що навіть після його підписання ситуація у Східній Європі залишалася «нестабільна і нетривка» (с. 54). І як наслідок, Ризький мир не дав перемоги ні одній зі сторін. Успіхом було саме підписання миру в формі, яка була можлива в умовах «переможної поразки» (с. 66).

Польський дослідник Г. Новік представив власний погляд тих подій, інтерпретуючи його як «польсько-російська війна». Автор детально розкриває цікавий і малодосліджений аспект — вивчення інформаційного протистояння на фронтах між Польщею і радянською Росією. Порівняння діяльності польської та більшовицької розвідки доводить, що розвідка Червоної армії не піднялася вище досвіду царської армії періоду Першої світової війни (с.198).

3. *Рига 1921 р. і формування післявоєнної системи міжнародних відносин* (Єжи Борецьки, Анджей Новак).

Польські історики висловили твердження про вирішальну роль Риги 1921 р. у закінченні війни в Європі, на протипагу Версальській системі. Це загальне формулювання повторює прийняті польською історіографією оцінки тих подій. Ризький мир сприймається явищем, що зупинив експансію більшовизму до Європи, перекресливши плани В. Леніна щодо радянзації Угорщини, Чехословаччини, Румунії та Італії. Крім того, мир також сприяв формуванню нових балтійських держав — Литви, Латвії й Естонії (с. 93).

Історичне значення Риги оцінюється в рамках формування нової «версальсько-ризької» системи міжнародних відносин (с. 31). Ця сентенція польського історика А. Новака відображає реальну картину військових, політичних і геополітичних процесів у Східній Європі, коли Захід розпочав повільне міжнародне визнання радянської Росії та більшовицького режиму.

4. *Хід переговорів і тактики дипломатії сторін у Ризі (Геннадій Матвеев, Маріуш Волош).*

Різні деталі тактики переговорів з Польщею Адольфа Іюффе, майбутнього керівника більшовицької делегації у Ризі, розкривають нюанси погодження умов прелімінарного мирного договору, що «поза сумнівом давало кожній зі сторін можливість зберегти обличчя і при цьому не порушуючи мирні переговори, в успішному завершенні котрих були зацікавлені обидві сторони» (с.228). Тому в оцінці Риги 1921 р. присутня наявність багатьох суперечностей, котрі залишилися невіршеними, а навіть сформували передумови майбутньої конфронтації в Європі.

5. *Білоруський (Володимир Снапковський), український (Владислав Верстюк), «українсько-білоруське питання» (Ян Яцек Бруськи), латвійський (Еріксен Єкабсон) контекст Ризького договору.*

Підписання Ризького миру завершило збройну боротьбу націй Східної Європи за власні державності. При цьому українські й білоруські землі знову були поділені між більшовицькою Росією і II Річчю Посполитою. Польські провідники розглядали вирішення «білоруського питання» через процес

розв'язання українського і литовського (с. 271). Тому Ризький мир сприяв поділу білоруських земель між поляками і більшовиками, котрі розглядали їх як «буферну» державу і власний політичний простір (с. 272). Логічним є висновок, що тим самим проголошення радянської Білорусі відповідало інтересам більшовицької Росії і не було наслідком розвитку білоруського визвольного руху. Парадокс Риги 1921 р. полягав у тому, що з одного боку — Білорусь була поділена, а з другого — була визнана на міжнародному рівні незалежність радянських Білорусі та України (с. 273–274).

Аналогічні процеси відбувалися на українських землях, де відбувався процес завершення збройної боротьби за УНР. В результаті ж підписання миру в Ризі відбулося формальне визнання радянської Української республіки (с. 297). Фактично українські та білоруські землі стали «розмінною картою» в руках польських та більшовицьких діячів, що в уявленнях західних політичних кіл були представниками «історичних» націй. Поразка УНР була пов'язана з небажанням європейських еліт визнати право на самовизначення «нових» націй у Східній Європі. Хоча створення Чехословаччини ілюструє можливість такого переосмислення серед дипломатів країн Антанти та США. Цікаво, що під час переговорів Латвія зайняла позицію нейтрального господаря, хоча в дійсності її прихильність до польської сторони була очевидною (с. 337).

б. *Польський чинник «польсько-російського зближення» (Юлія Кантор) і основи польської зовнішньої політики (1921–1939 рр.) (Марек Корнат).*

Післявоєнна роль відновленої Польщі на мапі Європи розглядається як «буфер» між Німеччиною і Росією (с. 346). Тому для польської дипломатії мир мав більше імпровізований характер, що польським суспільством він сприймався як раціональний і корисний (с. 371). Польща де-юре визнала радянську Росію, чим забезпечила територіальний компроміс (с. 374). Фактично Ризький мир в уявленні польського політичного керів-

ництва був фактором стабілізації в Східній Європі (с. 406), формуючи «версальсько-ризьку» систему.

Підписання 18 березня 1921 р. Ризького договору між Польщею і радянськими республіками (Росією, Україною і Білоруссю) поклало початок довгожданого миру в Центрально-Східній Європі. Саме Рига 1921 р. остаточно легітимізувала розпад Габсбурзької й Російської імперій. У категоріях і уявленнях того часу Ризький трактат був відображенням «духу часу» — права націй на самовизначення. Однак, як відомо, в реальності все сталося інакше — українська і білоруська національні перспективи не були реалізовані (с. 161). Можна припустити, що Рига 1921 р. була «східною» відповіддю на підписання Версальського миру, вирішивши складне і суперечливе «російське питання». Першочергове бажання Європи (особливо, країн Антанти) відновити довоєнний порядок натикнулося на революційні процеси в Центрально-Східній Європі. Тому Рига знову інтегрувала вже радянську Росію до нових європейських політичних систем (с.15). Сьогодні вже очевидно, Ризький трактат був класичним політичним кроком Заходу відносно збереження цивілізаційного статус-кво. А Україна і Білорусь під час переговорів залишалися заручниками старих європейських уявлень про Східну Європу як частину російського простору. В кінцевому підсумку, це зумовило реанімацію нової російської імперії у формі радянської Росії, яку почав офіційно визнати Захід.

Загалом книга показує можливості як націоцентричного прочитання, так і транснаціонального осмислення проблемних сюжетів «польсько-російсько-українського трикутника». Авторські тексти репрезентують різні точки зору і позицію національних історіографій. Потрібно відзначити, що позитивом книжки є плюралізм інтерпретацій, а також наявність певного протистояння методологічних підходів. Хоча розмитість категорій і понять історичного дискурсу призвела до певної диспропорції в мовах історичного самоопису. Наприклад, визначення «польсько-російська війна» є етнічною конструкцією, яка слабо, що пояснює і не відображає реальній революційної боротьби у

Центральній і Східній Європі. Формулювання «громадянська війна на Україні» є повторенням радянської інтерпретації революційних подій в Україні в 1917–1921 рр.

Загальний формат книги доповнюють карта формування кордонів II Речі Посполитої 1920–1922 рр., а також цікава добірка фотографій, пов'язаних з польсько-більшовицькими відносинами і переговорами у Ризі. Вважаю, що ця праця є важливою для української історіографії та розуміння сучасних європейських перспектив України, а її переклад має стати справою честі українських видавництв. Усім хто знає польську мову рекомендую прочитати книгу, яка може/допоможе змінити ваші уявлення про історію Центральної й Східної Європи у міжвоєнний період.

Геннадій Корольов

АНОТАЦІЇ

Ресит Олександр

Формування сучасної історіографії української нації

Аналізується стан сучасної історіографії української нації. Автор відмічає її україноцентризм. Окреслюються перспективи наукових студій історичного розвитку українського народу та стверджується, що дослідження вітчизняної історії потребує нестандартних підходів.

Ключові слова: історіографія, україноцентризм, нація.

Верстюк Владислав

Гетьманський режим у публіцистиці Сергія Єфремова

Аналізується публіцистика одного з найвідоміших журналістів доби Української революції, лідера партії соціалістів-федералістів С. Єфремова, з'ясовується його категоричне несприйняття перевороту 29 квітня 1918 р. та режиму П. Скоропадського як антидемократичного, збудованого винятково на підтримці німецьких й австрійських окупаційних військ. Розглядається висвітлення С. Єфремовим окремих аспектів внутрішньої та зовнішньої політики гетьманату.

Ключові слова: Українська революція, державний переворот, скоропадщина, реакція, реквізиції, цензура.

Пиріг Руслан

Правляча еліта Української гетьманської держави: вищі урядовці (жовтень–грудень 1918 року)

Аналізується персональний склад урядів Гетьманату Павла Скоропадського, висвітлюються етнічне походження, партійна належність, освітній рівень, управлінський досвід та соціальний статус міністрів. З'ясовується вплив цих чинників на позиції міністрів при ухвалі урядових рішень та визначенні політичного курсу держави.

Ключові слова: Українська Держава, Гетьманат, правляча еліта, уряд, міністри.

Любовець Олена

Ставлення загальноросійських і національних партій до гетьманату П. Скоропадського

Проаналізовано ставлення загальноросійських і національних партій, які діяли на терені України, до Гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, загальноросійські партії, національні партії, опозиція.

Осташко Тетяна

З історії діяльності В'ячеслава Липинського у 1914–1918 рр.

У статті на основі нових документальних джерел і матеріалів розкрито маловідомі сторінки життя і діяльності чільного діяча українського консервативного руху В'ячеслава Липинського у 1914–1918 рр., охарактеризовано його політичну позицію та кроки, спрямовані на популяризацію державницького думання серед різних суспільних верств.

Ключові слова: В'ячеслав Липинський, Українська Держава, українська дипломатія.

Луцандін Олексій

Перспективи дослідження еволюції політичного вибору гетьмана П. Скоропадського в світлі нових методологічних підходів

Стаття присвячена проблемі еволюції політичного вибору гетьмана П. Скоропадського. Автор аналізує останні дослідження постаті П. Скоропадського зроблені в руслі новітніх методологічних підходів транснаціональної історії.

Ключові слова: транснаціональна історія, історична парадигма, «нація-державна», кроскультурний аналіз.

Потапенко Максим

**Польський політикум в Українській Державі
(квітень—грудень 1918 р.).**

Робиться спроба дослідити діяльність польських політичних партій на території Наддніпрянської України протягом квітня – грудня 1918 р. Висвітлено еволюцію їх ідеологічних засад, міжпартійних відносин, ставлення до гетьманату і політичної ситуації у Польщі. З'ясовано комплекс чинників, що зумовлював посилення опозиційних настроїв щодо Української Держави.

Ключові слова: Українська Держава, поляки, політичні партії.

Еткіна Ірина

1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства

Розглянуто проблему поділу Чернігівської губернії у 1918 р. між Українською Державою гетьмана П. Скоропадського та Радянською Росією. Висвітлюється ставлення селянства до обох режимів.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, більшовицький режим, селянська свідомість, аграрне питання.

Шара Любов

**Чернігівське міське громадське управління
1913–1917 років**

Йдеться про формування інституцій міського самоврядування Чернігова, що діяли упродовж 1913–1917 рр. Звертається увага на чисельність і партійну приналежність гласних думи, характеризується персональний склад управи.

Ключові слова: міське самоврядування, дума, управа, гласні, службовці.

Жванко Любов

**Діяльність урядових структур Української Народної
Республіки у справі підготовки до репатріації біженців
Першої світової війни (зима 1917 — весна 1918 рр.)**

У статті, підготовленій на основі нових архівних документів, проаналізовано діяльність урядових структур Української Народ-

ної Республіки протягом зими 1917 — весни 1918 р. у справі розробки плану реєвакуації біженців Першої світової війни, які тимчасово проживали в українських губерніях.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, Українська Народна Республіка, реєвакуація.

Демченко Тамара

Василь Андрієвський: штрихи до біографії

У статті розглядаються головні віхи життєвого шляху діяча українського національно-визвольного руху на Чернігівщині, маловідомого учасника революції 1917–1921 рр. у Чернігові, Кролеві, Борзні, який загинув від рук більшовиків, захищаючи свої ідеали.

Ключові слова: В. Андрієвський, український національно-визвольний рух, Українська революція 1917–1921 рр., Братство Тарасівців, Чернігівщина.

Бойко Олена

**Влада і місто: нариси життя Києва за Директорії УНР
(грудень 1918 — січень 1919 рр.)**

У статті розглянуто короткий період перебування Києва під владою Директорії УНР: життя столиці в умовах військового стану, проблеми міського самоврядування, морально-психологічний стан, настрої, мотивація ставлення до влади різних верств міського соціуму.

Ключові слова: Київ, Директорія УНР, міське самоврядування.

Устименко Володимир

Політичні причини етноконфліктних ситуацій

Досліджуються політичні причини етнічних протиріч і конфліктів в Україні. Природа, зміст та динаміка яких були зумовлені політичною ситуацією періоду 1917–1920 рр.

Ключові слова: конфлікт, етнічні протиріччя, міжетнічні взаємини, соціально-економічні впливи.

Гірік Сергій

Західна Україна і партія боротьбистів:

Ідеологічний і тактичний аспекти

У статті здійснено огляд спроб керівників партії боротьбистів поширити впливи своєї організації на західноукраїнські землі. Особливу увагу приділено їхній діяльності в середовищі бійців Української галицької армії, котрі перейшли на бік Червоної армії, та заснуванню дочірньої політичної сили – Української комуністичної партії (боротьбистів) Наддністрянщини (Галичини, Буковини та Угорської України).

Ключові слова: УПСР(к.-б.), УКП(б), УКП(б)Н, Галичина, боротьбисти, націонал-комунізм.

Тимченко Роман

Мирон Тарнавський —

командувач Української Галицької армії

У статті розкрито основні біографічні відомості життя командувача УГА Мирона Тарнавського. Основний акцент приділено його діяльності в період української революції.

Ключові слова: Мирон Тарнавський, Українська Галицька армія, Східна Галичина, Західно-Українська Народна Республіка.

Файзулін Ярослав

Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки

У статті на основі маловідомих архівних документів висвітлюється життя і діяльність видатного українського військового діяча, генерал-хорунжого Юрія Тютюнника в Українській Соціалістичній Радянській Республіці. Головна увага зосереджена на його стосунках із радянськими органами держбезпеки та політичних акціях у яких він брав участь.

Ключові слова: Юрій Тютюнник, Симон Петлюра, український національно-визвольний рух, українська політична еміграція, «поворотництво», органи ГПУ, радянська пропаганда.

Скальський Віталій
Пилькевич Олександр. Про минуле
Українського Генерального Військового Комітету
і початок організації української армії
(спроба історичних спогадів)

Публікуються спогади українського військового діяча Олександра Пилькевича про події 1917 року в Україні.

Ключові слова: Олександр Пилькевич, спогади.

Кудлай Олександра
Протоколи засідань
Комітету Української Центральної Ради (квітень 1917 р.)

У статті публікуються повні тексти протоколів Комітету Української Центральної Ради, які не увійшли до збірника документів «Українська Центральна Рада» (Т. 1–2, 1996–1997 рр.). У додатках до них поданий відповідний довідковий матеріал та іменний покажчик.

Ключові слова: Комітет Української Центральної Ради, протокол, засідання.

Павлишин Олег
З документів дипломатії
Української Народної Республіки 1920–1921 рр.:
Договір між УНР і Кубанським Краєм та
ідея Союзу Причорноморських Держав

У статті публікуються та аналізуються документи зовнішньої політики Української Народної Республіки у 1920–1921 рр.: союзний договір між урядами УНР і Кубанського Краю та інструктивні матеріали дипломатичним відомствам УНР з приводу організаційних заходів задля створення Союзу Причорноморських Держав. У складних внутрішній та зовнішньополітичній ситуації український уряд намагався реалізувати проект створення ширшої антибільшовицької коаліції за участі України, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Дону, Кубані, «Російського

Політичного комітету» та держав Балтійського регіону зі спільними економічними та політичними інтересами.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, уряд Директорії, дипломатія, антибільшовицька коаліція, Союз Причорноморських Держав.

ANNOTATIONS

Oleksandr Reent

The formation of the modern historiography of the Ukrainian nation

Author analyzes the modern historiography of the Ukrainian nation.

Key words: historiography, Ukraine-centrism, nation.

Vladyslav Verstiuk

Hetman regime S. Yefremov's publicism

Author analyzes the opinion journalism of S. Yefremov, one of the famous journalists of the Ukrainian Revolution period, the leader of the socialist-federalist party. Covered his categorical non-acceptance of the April 29, 1918 coup and regime of P. Skoropads'kyi as the anti-democratic and build on the supporting of the German and Austrian occupation army. The lightening of some aspects of domestic and foreign policy of hetmanate by S. Yefremov considered in the article.

Key words: Ukrainian revolution, coup d'état, skoropadshchyna, reaction, requisitions, censorship.

Ruslan Pyrih

The ruling elite of Ukrainian Hetman State: senior officials (October — December 1918)

Author analyzes the personal staff of government of Ukrainian Hetman State.

Key words: Ukrainian State, Hetmanate, elite, government, Minister.

Olena Liubovets'

**Analyze the position of all-russian and national parties before
Skoropadskiy's Hetmanate**

Author has analyzed the position of Russian and national parties, which functionated in Ukraine before Skoropadskiy's Hetmanate.

Key words: Skoropadskiy's Hetmanate, Russian parties, national parties, opposition.

Tetiana Ostashko

**On the history of the activity Vyacheslav Lipinsky
in 1914–1918**

On the basis of new documentary sources and materials disclosed little-known pages of the life and activity of a distinguished representative of the conservative movement Ukrainian Vyacheslava Lipinski in the 1914–1918 biennium, described his political stance and steps aimed at promoting the state of mind among the various social strata.

Key words: Vyacheslav Lipinsky, Ukrainian State, Ukrainian diplomacy.

Oleksii Lupandin

**The investigation of the evolution of political choice
of hetman P. Skoropadskiy
in the light of new methodological approaches**

The present article is dedicated to the evolution of political choice of hetman P. Skoropadskiy. Author analyzes the latest investigation of person of P. Skoropadskiy made in terms of recent methodological approaches of transnational history.

Key words: transnational history, historical paradigm, “nation-state”, cross-cultural analysis.

Maksym Potapenko

**Polish Politicians in the Ukrainian State
(April — December, 1918)**

The article looks at the activity of the Polish political parties on the territory of the Dnieper Ukraine in April — December, 1918. The

author focuses on the evolution of their ideological principles, interparty relationships, their attitude to the Hetmanat and political situation in Poland. The factors that caused the intensification of opposition to the Ukrainian State have been considered.

Key words: the Ukrainian State, the Poles, political parties.

Irina Etkina

Peasants' view of 1918 in Chernihiv province

The problem of Chernihiv province separation in 1918 between Ukrainian Hetman State P. Skoropadsky and Soviet Russia is viewed. The attitude of the peasantry to both regimes is analyzed.

Key words: P. Skoropadsky Hetman State, Bolshevik regime, peasant consciousness, agrarian question.

Ljubov Shara

Chernihiv municipal government, 1913–1917

The institutions' formation of Chernihiv municipal government which acted during 1913–1917 years is viewed. Great attention is paid to the number and party affiliation of Council's glasnye, the personal membership of the Council Uprava is analyzed.

Key words: City Council Government, Duma, Uprava, glasnye, employees.

Lubov Zhvanko

Activity government of the Ukrainian National Republic in preparing for the repatriation of refugees of World War I (Winter 1917 — Spring 1918)

In a article prepared on the basis of new archival documents, analyzed government activity Ukrainian People's Republic during the winter 1917 — spring 1918 in the case of a plan re-evacuation of refugees of World War I who are temporarily residing in the Ukrainian provinces.

Key words: First World War, refugees, Ukrainian People's Republic, repatriation.

Tamara Demchenko

Vasil' Andriyevskiy: strokes biography

The article headlines the landmarks of V. Andriyevskiy's biography – little known figure of the national-liberation movement and Ukrainian revolution 1917–1921 in Chernihiv, Krolevets and Borzna. He was killed by Bolsheviks in 1918.

Key words: V. Andriyevskiy, the national-liberation movement, Ukrainian revolution 1917–1921, The Tarasovtsi's Brotherhood, Chernihiv region.

Olena Boyko

**Power and city: essays of life of Kyiv at Directory of UPR
(December 1918 — January 1919)**

The article describes the life of Kyiv at Direktoiry UPR's regime: life at the conditions of martial law, problems of city self-government, moral-psychological state of society and mood of different layers of population.

Key words: Kyiv, Direktoiry UPR, city self-government.

Volodymyr Ustymenko

The Political Resons of Ethnic and Conflict Situations

According the contradictions and conflicts are investigated in Ukraine. Nature, content and dynamics of these occurrences were within the period 1917–1920.

Key words: conflict, ethnic contradictions, interethnic relations, socio-economical influences.

Serhiy Hirik

**Western Ukraine and the Borotbists' Party:
Ideological and Tactical Aspects**

Author presents the review of the Borotbist leaders attempts to extend the influence of their organization on Western Ukrainian territory. Particular attention is paid to the activity of the UCP(B) (the Ukrainian Communist Party (Borotbists)) among the Ukrainian Galician Army soldiers who defected to the Red Army side and the

establishment of the filial political organization — the Ukrainian Communist Party (Borotbists) of Naddnistrianiashchyna (Galicia, Bukovina and Hungarian Ukraine)

Key words: The Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries (Communists-Borotbists), the Ukrainian Communist Party (Borotbists), Borotbists, Galicia, Bukovina, national communism.

Roman Tymchenko

Myron Tarnavskiy —

Commander of the Ukrainian Galician Army

This article deals with the basic biographical information lives Commander UGA Myron Tarnavskogo. Emphasis to its activities during the Ukrainian Revolution is given.

Key words: Myron Tarnavskiy, Ukrainian Galician Army, Eastern Galicia, Western Ukrainian People's Republic.

Yaroslav Faizulin

Yuri Tyutyunnik and Soviet state security organs

On the basis of little-known archival documents the life and work of the famous Ukrainian military leader, General-cornet Yurii Tiutiunyk in the Ukrainian Soviet Socialist Republic is revealed. Main focus is on his relations with the Soviet state security organs and political events in which he participated.

Key words: Yurii Tiutiunyk, Symon Petliura, Ukrainian national liberation movement, Ukrainian political emigration, “povorotnytstvo”, bodies of SPD, Soviet propaganda.

Vitaliy Skalsky

**Pyl'kevych Oleksandr. About history
of Ukrainian General Military Committee and beginning
of the Ukrainian army (historical memory)**

It's publication Olexander Pylkevych's memories about the events in Ukraine, 1917.

Key words: Olexander Pyl'kevych, memories.

Aleksandra Kudlai

**The protocols of the Committee
of the Ukrainian Centralna Rada (April, 1917 p.)**

In this article is published the full texts of the protocols of the Committee of the Ukrainian Centralna Rada, which are not included to the collection of documents “Ukrainian Centralna Rada” (V. 1–2, 1996–1997), with relevant background material and Author Index.

Key words: Committee of the Ukrainian Centralna Rada, protocol.

Oleh Pavlyshyn

**The Ukrainian People’s Republic diplomatic documents
of 1920–1921: Treaty between the Ukrainian People’s Republic
and the Kuban Land and the idea
of the Union of Black Sea Region States**

Foreign policy papers of the Ukrainian People's Republic of 1920–1921 are analyzed and published in the article: a treaty of alliance between the governments of the Ukrainian People's Republic and the Kuban Land and instructional materials for the UPR diplomatic office on arrangements for the creation of the Union of Black Sea Region states. In complex domestic and foreign situation the Ukrainian government tried to implement a project to create a broader anti-Bolshevik coalition of Ukraine, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Don, Kuban, «Russian Political Committee» and the Baltic Region states with common economic and political interests.

Key words: the Ukrainian People’s Republic, the Directory government, diplomacy, anti-Bolshevik coalition, the Union of Black Sea Region states.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бойко Олена Дмитрівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Бойко Елена Дмитриевна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Boyko Olena, senior scientific worker, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, oboyk@i.ua

Верстюк Владислав Федорович, доктор історичних наук, професор, завідувачий відділом історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Верстюк Владислав Федорович, доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Украинской революции 1917–1921 гг Института истории Украины НАН Украины

Verstiuk Vladyslav, Doctor of Historical Sciences, Head of Department of history of Ukrainian revolution (1917–1921), Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, vverst@ukr.net

Гірик Сергій Іванович, аспірант, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Гирик Сергей Иванович, аспирант, Институт украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины

Hirik Serhiy, postgraduate researcher, Mykhaylo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, NAS of Ukraine, Sergiusz.1985@gmail.com

Демченко Тамара Павлівна, кандидат історичних наук, доцент, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

Демченко Тамара Павловна, кандидат исторических наук, доцент, Черниговский национальный им. Т. Г. Шевченко

Demchenko Tamara, Candidate of Historical Sciences, Lecturer, T. H. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University, cafistukr@ukr.net

Еткіна Ірина Ігорівна, кандидат історичних наук, доцент, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

Еткина Ирина Игоревна, кандидат исторических наук, доцент, Черниговский национальный педагогический университет имени Т.Г.Шевченка

Etkina Irina, Candidate of Historical Sciences, assistant Professor, Chernigiv national pedagogical university, etkina@ukr.net

Жванко Любов Миколаївна, доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова

Жванко Любовь Николаевна, доктор исторических наук, доцент, Харьковский национальный университет городского хозяйства имени А. Н. Бекетова

Zhvanko Lubov, Doctor of Historical Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Kharkiv National University of municipal economy named O. M. Beketov, zhvan2012@gmail.com

Корольов Геннадій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Королев Геннадий Александрович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Korolev Hennadii, Candidate of Historical Sciences, fellow research, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, korolev_h@mail.ru

Кудлай Олександра Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Кудлай Александра Борисовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Kudlai Aleksandra, senior research fellow, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Лупандін Олексій Ігоревич, молодший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Лупандин Алексей Игоревич, младший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Lupandin Oleksii, junior researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Любовець Олена Миколаївна, доктор історичних наук, завідувач відділу, Український інститут національної пам'яті

Любовец Елена Николаевна, доктор исторических наук, заведующий отделом, Украинский институт национальной памяти

Liubovets Olena, Doctor of Historical Sciences, Head of Department, Ukrainian National Memory Institute, oml@memory.gov.ua

Осташко Тетяна Сергіївна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Осташко Татьяна Сергеевна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Ostashko Tetiana, Ph.D. in History, Leading Research Fellow, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Павлышин Олег, кандидат історичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка,

Павлышин Олег, кандидат исторических наук, Львовский национальный университет имени Ивана Франка

Pavlyshyn Oleh, Candidate of Historical Sciences, assistant Professor, Ivan Franko Lviv National University, pavlyshynoleh@yahoo.com

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Пирог Руслан Яковлевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Pyrh Ruslan, doctor of historical sciences, professor, head researcher, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Потапенко Максим Васильович, кандидат історичних наук, доцент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Потапенко Максим Васильевич, кандидат исторических наук, доцент, Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя

Potapenko Maksym, PhD in History, Associate Professor, History of Ukraine and Political Science Department, Nizhyn Gogol State University,

Реєнт Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора, Інститут історії України НАН України

Реєнт Александр Петрович, член-корреспондент НАН Украины, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора, Институт истории Украины НАН Украины

Reient Oleksandr, NASU Corresponding Member, Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, pravhram@rambler.ru

Скальський Віталій Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Скальський Виталий Валерьевич, кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Skalsky Vitaliy, Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, skalskyw@ukr.net

Тимченко Роман Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Тимченко Роман Викторович, кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Timchenko Roman, Candidate of Historical Sciences, researcher, Institute of History of Ukraine, roma_timchenko@ukr.net

Устименко Володимир Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Устименко Владимир Михайлович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Ustymenko Volodymyr, candidate of historical sciences, Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences, vololymyr_ust@ukr.net

Файзулін Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Faizulin Yaroslav Nikolaevich, кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Faizulin Yaroslav, candidate of historical sciences, Researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, faizulyn@ukr.net

Шара Любов Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

Shara Lyubov Nikolaevna, кандидат исторических наук, доцент, Черниговский национальный педагогический университет имени Т.Г.Шевченка

Ljubov Shara, Candidate of Historical Sciences, assistant Professor, Chernigiv national pedagogical university, ljuba_che@ukr.net

Від редакції

У випуску 6 збірника наукових праць „Проблеми вивчення історії Української Революції 1917–1921 рр.” (К., 2011. – С. 337-366) було надруковано статтю В. Верстюка «Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку». Первісний варіант цієї статті, підготовленої на замовлення Центру польсько-російського діалогу та порозуміння, опубліковано у виданні «Zaromniany rokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później. Pod redakcją Sławomira Debskiego». (Waszawa, 2013. – С. 277-301).

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр.**

Випуск 9

*Комп'ютерна верстка – Світлана Блащук
Обкладинка – Олексій Лупандін*

Підписано до друку 17.02.2014. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 24,7. Обл. вид. арк. 21,9.
Наклад 300 прим. Зам. 3.2014

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4